

महावीरचरितम् ।

महाकविश्रीभवभूतिप्रणीतम् ।

परिष्कृतमुद्रणपतिना

वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्यया

समस्तकृतम् ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम् ।

१८८० ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথমজুমদারের স্ট্রীট
কলিকাতা।

প্রিন্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
আম্বাষ্ট ৫৫২ন স্ট্রীট, কলিকাতা।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठायां पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८५० ५५०	त्रिशङ्क	त्रिशङ्कु
१२५० १८५०	राक्षसविनाशकानि	राक्षसविनाशकानि
१३५० १५०	सीतोर्मिलाभ्या	सीतोर्मिलाभ्यां
२६५० १५०	पुत्रदारः	पुत्रदारैः
३१५० २५५०	द्रुतैः	द्रुतैः
३५५० २४५०	युष्मभ्यां	युष्मभ्यः
४३५० २३५०	माहामहे	मातामहे
४६५० १४५०	अद्भुतं	अद्भुतं
४८५० २३५०	अन्यदुष्पापेन	अन्यदुष्पापेण
५७५० २२५०	महाभाग्यं स्वार्थं	महाभाग्यं स्वार्थः
६८५० १०५०	स्कन्धः	स्कन्दः
७८५० ३५०	इयं बधूरभ्यन्तर	इमां बधूमभ्यन्तर
८३५० १५५०	निरपधानान्तु	निरपराधानान्तु
८०५० २०५०	भगिनी रेणुका	भगिनीपुत्रपत्नी रेणुका
८०५० २१५०	मातुलत्वात्	पितृमातुलत्वात्
१०७५० २१५०	वेदे	वेदे
११०५० ८५०	अबध्य एव	बध्य एव
११३५० ८५०	सहस्रांशोर्वशे	सहस्रांशोर्वशे
१३२५० १६५०	सखिनः	सुखिनः
१५२५० ४५०	प्रतिनिवृत्त्य	प्रतिनिवृत्त्य
१५८५० २१५०	जम्बु	लम्बु
१६२५० १८५०	लक्षणयो	लक्ष्मणो

पृष्ठायां पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६७पृ० १३प०	उपगच्छासः	उपगच्छावः
१७८पृ० २४प०	मृन्योऽपि	मृन्योऽपि
१७८पृ० २६प०	समूहैश्च	समूहैश्च
१८८पृ० १प०	स्वजासि	स्वजाति
१८८पृ० १८प०	साङ्गन्दिनः	साङ्गन्दिनः
१८०पृ० ५प०	वत्सोऽङ्गदः	वत्सोऽङ्गदः
२००पृ० २३प०	संयमता	संयमयता
२०१पृ० २६प०	सात्थवान्	मात्थवान्
२०८" २३प०	पृथ्वी तस्या	पृथ्वी तस्याम्
२२२" ८प०	पुरगोपुराःप्रतिदिशं	पुरगोपुराणि च दिशि
२२२" २३प०	प्रतिदिशं	दिशि
२२२" २४प०	पुरगोपुरा	पुरगोपुराणि
२३०" १५प०	अप्रतिमा	अप्रतिमानि
२३०" १६प०	अनुपमा	अनुपमानि
२३०" १६प०	महान्त	महान्ति
२३०" २७प०	रक्षपतेः	रक्षःपतेः
२३८" १४प०	रावणमेनादौ	रावणमेघनादौ

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति विषखो माखवान् ।]

माख । [सचिन्तम्] अहह ! रत्नःपतेर्दुर्विनयविटपि-
कोरकाः परितः प्रकीर्णा इव (क) ।

बीजं यस्य विदेहराजतनयायाच्चाङ्कुरोऽपि स्वसु-
र्यात्वा तौ परिवञ्चितुं किसलयं मारीचमायाविधिः ।

शाखाजालमयोनिजापहरणं तस्य स्फुटं कोरकाः

कीशाधीशबधोऽनुजस्य गमनं सख्यं तयोस्तेन च ॥ १॥

अयमचिरादेव फलोन्मुखोऽपि भवितेति मन्ये । यतो
दृष्टवद्विरनागतं पश्यति [निःश्वस्य] अहो ! वामता भाग-
धियानाम् (ख) ।

(क) रत्नःपतेः राजसराजस्य राजस्य । दुर्विनय एव विटपी ततः
तस्य कोरकाः कलिकाः, कलिका कोरकः पुमानित्यमरः । परितः
समन्तात् प्रकीर्णा इव विस्तारिता इव ।

बीजमिति । यस्य विटपिनः बीजं विदेहराजस्य जनकस्य
तनया सीता तस्यां याच्ञा प्रार्थना अभिलाष इति यावत् तौ राम-
लक्ष्मणौ परिवञ्चितुं विमलम् स्वसुः भगिन्याः शूर्पणखायाः यात्रा
गमनं चाङ्कुरोऽपि प्ररोह एव, अपरेवार्थः । मारीचस्य मायाविधिः
कनककटगुरुपटविधानं किसलयं पङ्कजः । अयोनिजायाः सीतायाः
हरणं शाखाजालं शाखासङ्घः कीशाधीशस्य वानरराजस्य बालिनः
बधः अनुजस्य विभीषणस्य गमनं अक्षत्परित्यागेन विपक्षान्नयण-
मिति भावः तयोः राजसुप्रीदयोः तेन विभीषणेन सख्यञ्च एतानि
तस्य शाखाजालस्य स्फुटं सुव्यक्तं यथा तथा कोरकाः प्ररोहाः प्रशाखा
इति यावत् । शार्दूलविप्रोद्धितं वृत्तम् ॥ १ ॥

(ख) अयमिति । अयं विटपी । दृष्टेति । दृष्टानां बुद्धिः प्रज्ञा

व्यसनेऽस्मिन् मन्त्रशक्त्या यद्यत् प्रतिष्ठितं मया ।

अलसस्य यथा कार्यं तत्तत् प्रच्युतभात्मना ॥ २ ॥

[सानुतापम्] साचिव्यं नाम महते सन्तापाय (ग) ।

यत् किञ्चिद् दुर्मदाः स्वैरमाद्रियन्ते निरर्गलम् ।

तत्र तत्र प्रतीकारश्चिन्त्यो वक्त्रे विधावपि ॥ ३ ॥

अहो ! दुरात्मनः क्षत्रियवटोः सर्वातिशायि चरितम् ।

यत्तथाविधशौख्योष्माणं ऋषिचक्रवर्त्तिनं शरैः संयमयता (घ)

किं नाम न विहितम् ? [स्मरणं नाटयित्वा] उक्तञ्च किष्कि-

स्वातः प्रतिनिवृत्तेन चारकेण यत् सीता. इदमनुदिशमभि-

दुहवः कपिपुङ्गवा इति (ङ) ।

दृष्ट्वा परिणता बुद्धिर्का । अमानतं भविष्यं वस्तु । वामता प्रतिबुद्धता ।

व्यसने इति । अस्मिन् व्यसने विपदि मया मन्त्रस्य शक्त्या प्रभावेण यत् यत् प्रतिष्ठितं प्रतिदिशानाय प्रयुक्तमिति यावत् । अत्र च स्य क्रियामन्दस्य कार्यं यथा तत् तत् आत्मना स्वयमेव कृतं प्रभवत् । अतः रामनिधनार्थं जामदग्न्याल्हादीनाम् उक्तं नरुपा नीतयः प्रयुक्ताः तास्य भाग्यदोषात् वैफल्यं गता इति भावः ॥ २ ॥

(ग) साचिव्यं मन्त्रत्वम् ।

वदति । दुर्महाः मदमताः प्रभव इति शेषः स्मैरं स्नेहाद्येत्यर्थः
निरर्गलं निर्वीचं तथा तथा यत् किञ्चित् व्याप्तिरूपेण कारोरेण समाचर
न्तीति यावत्, वक्तुं प्रतिबुद्धेऽपि विधौ देवे तत् तत् कार्यं इति शेषः
प्रतीकारः प्रतिविधानं चिन्त्य विभाव्यः सन्निभिरिति शेषः ॥ १ ॥

(घ) क्षत्रियवटोः क्षत्रियकुमारस्य रामश्चेति यावत् । तथा-
विधेति । तथाविधः शौर्क्यस्य उद्गाता तेनः यस्य ताडयन् । संवत्सरा
संवत्सरा विध्यतेत्यर्थः ।

(क) चारुकेण अस्माकं गूढचरेण । अतुष्टिषं दिशि दिशि ।

[नेपथ्ये]

भ्रान्तीः सप्ताधिकानां प्रविदधदरुणैरर्चिषां चक्रवालैः

द्राक्षीराणामलक्ष्यप्रसृतिरतिसमुत्तमरौक्मालयेषु ।

पर्वप्लुष्टापसर्पद्रजनिचरभटोद्गाढकल्पान्तशङ्कं

लङ्कां प्रौढो हुताशः खलु परिदलिताब्धिस्रिकूटाच्च लीढे ॥४॥

[प्रविश्य पटाक्षेपेण संभ्रान्ता विजटा]

विज । परिक्षाभदु परिक्षाभदु कणिठमादामहो (च) ।

[इति सोरस्ताडं पतति]

माख्य । वत्से ! अलं कातरतया किमिदमुच्चैरत्याहितम् ? (छ) ।

विज । [उत्थाय] कणिठमादामह ! किं कहेमि मंदभा-

भ्रान्तीरिति । सप्तभ्यः अधिकाः तासां अर्चिषां स्वाभावानां
 शिखानामित्यर्थः, अर्चिर्हेति शिखा स्त्रियामित्यमरः । अग्नेः सप्ता-
 र्चिदेऽपि तदधिकत्वोक्तस्तस्य प्रचण्डतातिशयद्योतनाय । अरुणैः
 शोणैः चक्रवालैः समूहैः भ्रान्तीः भ्रमणानि प्रविदधत् कुर्वन्मित्यर्थः
 द्राक् भटिति अतिसमुत्तमाः ये रौक्मालयाः काञ्चनवेश्मानि तेषु
 कीराणां पक्षिणाम् अलक्ष्या लक्षयितुमशक्या प्रसृतिः प्रसरणं यत्र
 तथोक्तः लिङ्गुटात् लिङ्गुटाख्यपर्वतादारभ्य च परिदलितः परितो
 विमर्दितः अग्निः समुद्रः अग्निपर्यन्तस्यलमिति यावत्
 येन तथोक्तः प्रौढः प्रचण्डः हुताशः अग्निः खलु निश्चितम्
 अङ्गं यथा तथा प्लुष्टानां दग्धानाम् अतएव अपसर्पतां
 पलायमानानां रजनिचरभटानां राजसूरीराणां उद्गाढा प्रवृद्धा
 कल्पान्तस्य प्रलयस्य शङ्का यस्मिन् तत् यथा तथा लङ्कां लेढि आस्वाद-
 यति दहतीत्यर्थः । कण्ठराडितम् ॥ ४ ॥

(च) परित्रायतां परित्रायतां अनिदमातामहः कं ।

कनिदमातामहः बाल्यमान् ।

(छ) आत्माहितम् अमङ्गलम् ।

इणी । एसी कबु कीबि दुइबाणरो सखलं बिदज्जिअ णअरं
खणभेत्तएण पत्थरहुमणिखेवबिबिस्सविबिहरकवसलोओ
अक्खेण कबु कुमालएण अनुबंघिज्जमाणो तस्मिं कदंतलीलं
कदुअ भत्ति णिक्कंतो (ज) ।

माव्य । [सखेदम्] किं नाम दग्धं नगरं हतोऽक्षः
कुमारः ? अपि को नामायं कपिः स्यात् ? [सम्भरणम्]
उक्तञ्च चारकेण हनुमान् अवाचीं (झ) दिशमिति । अहह !

तूलदाहं पुरीं लङ्कां दहतैव हनूमता ।

अपि लङ्कापतेस्तीव्रः प्रतापो निरावाप्यत ॥ ५ ॥

वत्स ! अपि तेन सीताप्रवृत्तिरूपलब्धा ? (ञ) ।

त्रिज । कणिहुमादामह ! पुरदो ज्वेव कीबि मक्कटपरमाणु

(ज) कनिष्ठमातामह ! किं कथयामि मन्दभागिनी । एष खलु
कोऽपि दुष्टवानरः सकलं विदह्य नगरं जणभालेण प्रस्तरदुम-
निलोपविष्टप्रविविधराक्षसलोकोऽज्येण खलु कुपयन् अतुबध्य-
मानः तस्मिन् कृतान्तलीलां कृत्वा भटिति निष्क्रान्तः इति च ।

प्रस्तरदुमाणां निलोपेण विनिष्ठाः विध्वस्ताः विविधाः बहवो
राक्षसलोकाः येन तत्राभूतः । अतुबध्यमानः अतुगम्यमानः बधार्थमिति
भावः । तस्मिन् अजे कुमारो रवणपुत्रभेदे । कृतान्तलीलां यमविचेष्टितं
कृत्वा अर्चं निहत्येति भावः ।

(झ) अवाचीं दक्षिणाम् ।

तूलेति । तूलस्यैव दाहः दहनं यत् तत् यथा तथा लङ्कां
पुरीं नगरं दहता हनूमतैव लङ्कापतेः रावणस्यापि तीव्रः प्रतापः
तेजः निरावाप्यत निर्वाणं नीतः । अतुदुबुद्धत्म् ॥ ५ ॥

(ञ) सीताप्रवृत्तिः सीतावृत्तान्तः । उपलब्धा प्राप्ता प्राप्ता वा ।

।ए समं मंतभन्तो दिदो । तोए वि उन्मोचिष केसहरणं
ह्रिषाणं त्त तस्स हस्ते समर्पितं एसिणं जानामि (ठ) ।

मात्स्य । किं न पर्याप्तम् ? [साशङ्कम्] एतेनैव कपिपर-
माणुना तावदेवमनुष्ठितम् । एवं परःशताः कोट्यः श्रूयन्ते
अति सुग्रीवभुजबलपरिपालिते कपिवर्गे (ठ) ।

त्रिज । [सवितर्कम्] क्वं तारिसी सुउमारदंसणा वि सु-
तणिह्वब्बाहाणा वि माणुसी वि सीदा अह्माणं रक्खसाणं वि
क्खसी जादा (ड) ।

मात्स्य । वत्सो ! युज्यतेऽपि (ठ) ।

पतिव्रतमयं ज्योतिः शान्तं दीप्तं च घुष्यते ।

[विस्मृत्य] अथवा किं नाम सा वराकी ?

दुष्कर्मणां परीपाकः स्वयमेवैष दीप्यते ॥ ६ ॥

त्रिज । कणिडुमादामह ! पढमं क्खु दण्डकारखपज्जंत-
रिद्धिदबिबिहमहीहरप्पदेसेसु णिबासी ज्जेव अह्माणं रक्ख-

(ठ) कनिष्ठमातामह ! पुरत एव कोऽपि मर्कटपरमाणुः तया
समं मन्त्रयन् दृष्टः तयापि उन्मोच्य केशाभरणम् अभिज्ञानमिति
तस्मिन् हस्ते समर्पितम् एतावत् जानामि सं ।

(ठ) पर्याप्तं सम्पन्नम् । कपिपरमाणुना कुद्रेषु कपिना ।
कोट्यः कोटिसंख्याः कपीनामिति शेषः । कपिवर्गे कपीनां वर्गे समूहे ।

(ड) क्वं तादृशी सुकुमारदर्शनापि सुस्निग्धव्यापारापि मानुषी
अपि सीता अस्माकं राज्ञसानाम् अपि राजषी जाता सं ।

(ठ) युज्यतेऽपि युक्तमेवैतदित्यर्थः ।

पतिव्रतेति । पतिव्रता साध्वी तन्मयं ज्योतिः शान्तं सौम्यं
दीप्तञ्च कारणादिति भावः घुष्यते कथ्यते । दुष्कर्मणाम् एषः परी-
पाकः परिखाद्यः कथमिति यावत् स्वयम् एव दीप्यते ज्वलति ॥ ६ ॥

साधं । विहारा क्लृप्तिखिलमि जम्बूद्वीपे । संपदं क्लृप्ति
अक्षरे वि अक्षमो निवासो का गद । को पडिभारो ? (ण) ।

माल्य । वत्से ! किमेवमतिक्रातरासि ? पश्य—

दुर्गोऽयं चित्रकूटस्तदुपरि नगरं सप्तधातुप्रकार-
प्राकारं दुस्तरैषा निरवधिपरिखाप्यब्धिरभ्रक्ष्णोर्मि ।

[विमृश्य] अथवा किमनेन ।

दोर्दण्डा एव दृष्यद्रिपुदलनमहासतदीक्षाः प्रतीक्ष्या

रक्षोनाथस्य * * * * *

[वामाक्षिस्यन्दनं सूचयन्, सव्यथम्]

* * * * किं नो विधिरिह वचनेऽप्यक्षमो दुर्विपाकः ? ॥३॥

(ण) कानिष्ठमातामह ! प्रथमं खलु दण्डकारण्यपर्यन्तपरिस्थित-
विविधमहीधरप्रदेशेषु निवास एव अस्माकं राज्ञसानाम् । विहाराः
खलु निखिले जम्बूद्वीपे । साम्प्रतं खलु इह नगरेऽपि अक्षमो
निवासः का वृत्तिः ? कः प्रतीकार ? इति स ।

दुर्ग इति । अयं चित्राक्षि मनीषानि कूटानि शृङ्गाणि यस्य
तथोक्ताः त्रिकूटाख्यपर्वत इति यावत् दुर्गः दुर्गमस्थानं शत्रूणांमिति
शेषः । तस्य चित्रकूटस्य उपरि सप्तधातुप्रकाराः अर्थादिसप्तविधस्त्रि-
जपदार्थमयाः प्राकाराः प्राचीराः यस्य तादृशं स्वरूपं कूटाख्यमिति
यावत् अश्वत्थपाः गगनस्पर्शिन्यः कर्मयः तरङ्गाः यस्य तथाभूतः अग्निः
समुद्रः एषा निरवधिपरिखा अनन्ता जलरूपा परिवेष्टना दुस्तरा
तर्जुमयक्या विधेयप्राधान्यात् स्वीत्वम् । रक्षोनाथस्य राक्षस्य दोर्दण्डाः
दण्डरूपाः बाहुवः विंशतिसंख्यका इति भावः दृष्यतां रिपूणां शत्रूणां
दहनं मर्दनमेव महासत्तं महायज्ञः तत्र दीक्षा संस्कारविशेषः येषां
तथोक्ता एव प्रतीक्षाः अस्माकं राज्ये शङ्का इति सविश्वासं मन्यन्त्या
इति भावः । दुष्टः विपाकः परिणामो यस्य तथाभूतः विधिः दैवम्
अस्माकम् इह अस्मिन् वचनेऽपि किम् अक्षमः असहनः ? वचनमपि
अस्माकं न सहते इत्यर्थः । अश्वराटसम् ॥ ३ ॥

वत्स ! वत्सस्य कुम्भकर्णस्य निद्रापगमसीम्नः (त) किय-
दवशिष्टम् ?

त्रिज । कणिष्ठमादामह ! अस्मिं ज्जेव कण्णचउट्ठी-
दिअहे चउट्ठमासो परिसमत्तो (थ) ।

मात्स्य । कथमद्यापि विप्रकृष्टतमः किल प्रबोधकालः ? (द)
[सम्मरणम्] विस्मृथमाणे तु दिव्या कनिष्ठवत्स एव दूरदर्शी
यस्य अविस्मृथकारितापि शुभोदका भविष्यति । सुबहुशास्त्रं
अभिसन्धीयमाने कुलप्रतिष्ठातन्तुं तमेव उत्पश्यामि (ध) ।

त्रिज । [ससम्भ्रमम्] कणिष्ठमादामह ! हृद्वी ! हृद्वी !
सन्तं पावं पडिहदममङ्गलं (न) ।

मात्स्य । किमिति ?

त्रिज । कणिष्ठमादामहस्य अश्रं णववअणोवस्सामो
अस्सस्मिं ज्जेव कस्मिं अमङ्गले ण प्पउत्तो (प) ।

(त) निद्रापगमसीम्नः निद्राभङ्गसमयस्य ।

(थ) कनिष्ठमातामह ! अस्मिन्नेव कण्णचतुर्दशीदिवसे चतुर्थमासः
परिसमाप्तः ।

(द) विप्रकृष्टतमः अतिदूरवर्ती । प्रबोधकालः जागरणसमयः ।

(ध) विस्मृथमाणे विचार्यमाणे । यस्य अविस्मृथकारिता
उहसा यत्नोः शरणागतिरिति भावः । शुभोदकां शोभनोत्तरफला ।
अभिसन्धीयमाने विचार्यमाणे । कुलप्रतिष्ठातन्तुं वंशस्थितिकारण-
भूतापत्यमित्यर्थः । उत्पश्यामि सम्भावयामि ।

(न) कनिष्ठमातामह ! हा धिक् ! हा धिक् ! शान्तं पावं
प्रतिहतममङ्गलम् सं ।

(प) कनिष्ठमातामहस्य अयं नववचनोपन्यासः अन्यस्मिन्नेव
कस्मिन् अमङ्गले न प्रयुक्तः । सं ।

नवेति । नवः नूतनः वचनोपन्यासः वाक्यप्रयोगः अन्यस्मिन् एक
कस्मिन् अमङ्गले अमङ्गलव्यापारे बहुधा युक्तादिव्यापारघटनायां न प्रयुक्तः

माख्य । वत्से ! नैतदनुसन्धायोक्तम् । एवं किलावसी-
यते (फ) । यतः ।

न कुत्राप्यन्यत्र प्रबलभवितव्यादयमहो
विशुद्धैवोत्पत्त्या पतति न च तत्पापधिषणा ।

यथा स्वैरं भ्राम्यन्निरवधि विद्यत्यस्तशिखरं

व्युदस्यायं भास्वांस्तदनुगतघसाचिरपि सा ॥ ८ ॥

तदत्र प्रतीकारेषु केवलं राज्ञः सुमतिसन्धारणीतिः
अवशिष्यते, कृतमनया । वत्से ! अवैषि किमुपक्रमस्तावद्देवो
दशकन्धरः (ब) ।

कथितः । न कश्चिन्नपि काले ईदृक् वाक्प्रयोगः क्वचिः तत् कथमधुना
एतादृशुपन्यस्तमिति वाक्यार्थः । अथवा य एतत्तो इत्यत्र क्लेश
विश्रुतो इति पाठान्तरे च विभीषण एव अस्माकं कुलतन्तुः भविष्यति
इति मातामहस्य कथनेन रावणो मरिष्यति इति वाक्यार्थावसानं
भवति । इति तात्पर्यम् ।

(फ) अतुल्यमाय अन्विष्य । अवसीयते फलतः सङ्कुटते इति
यावत् ।

नेति । स्वैरं स्वेच्छया निरवधि अनवरतं विद्यन्त आकाशे
भ्राम्यन् अयं भास्वान् सूर्यः सा तं सूर्यम् अनुगता अनुगामिनी
षण्डस्य दिवसस्य अर्चिः प्रभापि अस्तशिखरं व्युदस्य विज्ञाय यथा
न पतति अस्तशिखर एव पततीत्यर्थः । तथा अयं रावणः उत्पत्त्या
जन्माना विशुद्धैव तस्य पापा पापप्रवर्त्तिनीत्यर्थः धिषणा ब्रह्मा च
प्रबलभवितव्यात् बलवत्तरदुर्देवात् अन्यत्र कुत्रापि न च पतति ।
प्रबलदुर्देवदृष्ट्यैव मयैरनुपन्यस्तमिति भावः । शिखरिणीदृक्तम् ॥ ८ ॥

(ब) राज्ञ इति । राज्ञः रावणस्य सुमतेः सन्धारणे नीतिः
उपायः । क्षीता प्रत्यर्पणरूपानीतिरिति यावत् । अवशिष्यते अव-
शिष्टा अस्ति इति यावत् । अनया सुमतिसन्धारणीत्या । अवैषि
जानासि । किमुपक्रमः किमारम्भः ।

त्रिज । कणिष्ठमादामह ! सामी खलु संपदं सब्बतोभइं
णाम अट्टालभं आरुहिअ तीए रक्खसकुलकालरत्तीए अधि-
ट्ठिदं असोअवणिअं ज्जेव पलोअन्तो चिट्ठिदि । अस्सं अ ईत्थिआ-
मुहपउत्ताए वात्ताए एसा पउत्ती सुदा । “एदं णअरबुत्तन्तं
अणुहविअ किं वि दुस्मणाअन्तो सामिणी वि पडिबोहेदुं
तहिं ज्जेव पत्थिदेत्ति” (भ) ।

मात्थ । वत्से ! स्त्रीत्वेऽपि वरं सा खलु देवी मन्दोदरी,
यस्मतिः प्रतिबोधनाय उत्ताम्यति । न पुनर्देवो यः प्रतिबोधि-
तोऽद्यापि न बुध्यते तदेहि तावदभ्यन्तरं प्रविश्य प्रणिधिकार्यं
विचारयामः (म) ।

[निष्क्रान्ती]

[इति विष्कम्भकः]

[ततः प्रविशति सोत्कण्ठो रावणः]

रावणः । [सीतां विभाव्य]—

(भ) कनिष्ठमातामह ! सामी खलु साम्प्रतं सर्वतोभइं नाम
अट्टालकमारुह्य तथा रक्खसकुलकालरात्या अधिष्ठिताम् अशोकवनिकाम्
एव पलोकयन् तिष्ठति । अन्यच्च स्त्रीसुखप्रवृत्तया वार्त्ताया एषा प्रवृत्तिः
श्रुता । “एदं नगरवृत्तान्तम् अनुभूय किमपि दुर्मनायमाना सामिनी
अपि प्रतिबोधयितुं तत्रैव प्रस्थितेति” सं ।

सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु सर्वेषु स्थानेषु च भइं शोभनम् ।
अथवा सर्वतोभइं अतुर्हारसमायुक्तं प्रासादमिति यावत् । राजसकु-
लकालरात्या सीतया । स्त्रीसुखप्रवृत्तया स्त्रीसुखपरम्परानुतया ।
सामिनी मन्दोदरी । प्रतिबोधयितुं बहुपदेशं दातुमिति भावः ।

(म) यस्मतिः यस्याः मतिः । उत्ताम्यति उद्वेक्यति व्यथा भवति
इति भावः । प्रणिधिकार्यं प्रणिधयः गूढगूढाः तेषां कार्यम् ।

मुखं यदि किमिन्दुना ? यदि चलाञ्चले लोचने

किमुत्पलकदम्बकैः ? यदि तरङ्गभङ्गी भ्रुवौ ।

किमात्मभवधन्वना ? यदि सुसंयताः कुन्तलाः

किमम्बुवहडम्बरैः ? यदि तनूरियं किं श्रिया ? ॥ ८ ॥

[सम्मरणोल्लासम्] अहो ! हलमुखविनिर्भिन्नविश्वम्भरा
विभूतयोषिद्वलम् अनुभवतो मम मनोरथेन चिराय फलितम् ।
[विमृश्य] अनुकूलस्य विधेः किलायं विश्वासः । [सगर्वम्]
अथवा केष विधिरपि (य) ।

सुखमिति । यदि सुखम् अस्तीति शेषः सीताया इति सर्वत्र
योज्यम् । तदा इन्दुना चन्द्रेण किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
यदि चलाञ्चले चञ्चलापाङ्गे लोचने स्त इति शेषः तदा
उत्पलानां नीलोत्पलानां कदम्बकैः समूहैः किम् ? न किञ्चिदपि
प्रयोजनमित्यर्थः । यदि तरङ्गवत् भङ्गीः वक्रता ययोः तथाविधे भ्रुवौ
स्त इति शेषः तदा आत्मभवस्य कामस्य धन्वना धनुषा किम् ? न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः । यदि सुसंयताः सुष्ठु निबद्धाः कुन्तलाः केशाः सन्तीति
शेषः तदा अम्बुवहानां मेघानां डम्बरैः निचयैः किम् ? न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः । यदि इयं तनूः अङ्गम् अस्तीति शेषः तदा श्रिया
लक्षणा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र उपमानानां
निष्फलत्वप्रतिपादनात् प्रतीपालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । प्रसिद्धोप
मानोपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥
इति । पृथ्वीवत्तम् ॥ ८ ॥

(य) वृक्षेति । हलमुखेन लाङ्गलापेण विनिर्भिन्ना विभेदं गता
या विश्वम्भरा वृक्षी तस्या आविर्भूतं योषिदेव रत्नं रमणीयत्वं
अनुभवतः ध्यायतः । फलितं सिद्धम् । विश्वासः प्रत्ययः । विश्वासः
इत्यत्र विश्वास इति पाठः समीचीनः । विधिरपि दैवमपि कः ? न
कोऽप्येत्यर्थः, न गण्यते इति भावः ।

पिष्टा ब्रह्माण्डमस्मादथ भुक्त्वाविभागादुदस्यापि किञ्चिद्
ब्रह्माणं चाधिकृत्याप्रतिमरुचितरं स्वं प्रपापं यशश्च ।
सूर्येन्दू संविधाय स्वयमधिकतरं निर्हतः स्यामहं चेत्
न स्यादालस्यदोषः सकरुणमथवा कोऽनुकम्पेऽपि कोपः ? ॥१०॥
[ततः प्रविशति मन्दोदरी चेटी च]

चेटी । इदो इदो भट्टिणी एदं अ राजदसोबाणमग्गदुआरअं
ता आरोहदु भट्टिणी (र) ।

मन्दो । [सोपानारोहणं नाटयित्वा, रावणं निरूप्य]
कहं एसो महाराअदसकंधरो उबविट्ठो बट्ठदि । [निर्वर्ण्य]
कहं असोअवणिआमंसुहं पलोएदि । [सखेदम्] कहं ईरिसे
वि रिउबक्काहिजोए संबुत्ते राअकज्जाणबक्को लक्खीअदि

पिडेति । चेत् यदि आलस्यदोषः अलसतयावस्थानमेव दोषः
न स्यात् अमेति शेषः, तदाहं ब्रह्माण्डं पिडा निमित्तं निर्मय्येति
यावत् अथ ब्रह्माण्डनिर्मयनानन्तरम् अस्मात् भुक्त्वाविभागात् स्वर्ग-
मन्थपातालरूपादिति भावः किञ्चित् अपि किमपि च स्वस्य मनसो-
ऽनभिमतमिति भावः उदस्य निराकृत्य ब्रह्माणञ्च अधिकृत्य अधीनीकृत्य
अप्रतिमरुचितरम् अनुपममनोरमं स्वं प्रपापं यशश्च सूर्येन्दू सूर्यम्
इन्दुञ्च यथाक्रममिति भावः संविधाय संस्थाप्य स्वयमात्मना अधि-
कतरं निर्हतः सुखी स्याम् भवेयं भवितुं शक्नुयामिति यावत् ।
सकरुणम् आर्जेति अर्थाह्वार्यायाः क्रियाया विशेषणम् अथवा किंवा
अनुकम्पेऽपि कृपाहेषु विध्यादिषु कोपः कः ? निष्प्रयोजन इत्यर्थः ।
यदि विधेर्मम मनोरथसिद्धौ स्वस्यानुकूल्यगर्वः स्यात् भवतु वरानं
तं प्रति न मम कोप इति पूर्ववाक्याभिप्रायः । सखराउत्तम् ॥ १० ॥

(र) इत इतो भर्त्ती । एतच्च राजतसोपानसमीपं तदारोहदु
भर्त्ती । सं ।

महाराजदशकम्बरो त्ति [उपसृत्य] जेदु जेदु महाराज दश-
कम्बरो (ल) ।

रावणः । [आकारसंवरणं नाटयित्वा] कथं मन्दोदरी ?
[इति पार्श्वे समुपवेशयति]

मन्दो । [तथा कृत्वा] महाराज ! किं एतत् चिन्तितं ? (व)

राव । कुत ?

मन्दो । रिपुबन्धाहिजोए (श) ।

राव । [सोत्प्रासम्] कथं रिपुस्तत्पक्षस्तदभियोगश्च ?
इति श्रुतं श्राव्यते देव्या (ष) ।

योऽहं द्वाभ्यां भुजाभ्यां मृधभुवि युगपन्नतदिग्दन्तिदन्तान्
रुद्धा दोर्भिस्तुर्भिः सरभसमजितान् दिक्पतीन्प्यरौत्सम् ।

दोष्यहञ्चादिचण्डप्रहरणपतनक्षुस्वचक्षुस्त्वचो मे

तस्यापि प्रातिभाष्याद्रिपुरिति कलितः कोऽप्यपूर्वः प्रमादः ॥११

(ल) कथमेवः महाराजदशकम्बर उपविष्टो वसति । कथम्
अशोकवनिता सन्मुखं प्रलोकयति । कथमोदरीऽपि रिपुपक्षाभियोगे
सदृशे राजकार्यान्नेष्टः लक्ष्यते महाराजदशकम्बर इति । जयतु
जयतु महाराजो दशकम्बरः सं ।

(व) महाराज ! किमत्र चिन्तितम् ?

(श) रिपुपक्षाभियोगे सं ।

(ष) सोत्प्रासम् उत्प्रासः मनाक् क्लितं तेन मृह वसति इति
सोत्प्रासम् आहति क्रियाविशेषणम् । श्रुतम् अनाकर्णितं कदा-
पीति शेषः ।

योऽहमिति । योऽहं मृधभुवि रघुभूमौ युगपत् समकालं द्वाभ्यां
भुजाभ्यां मत्तानाम् दिग्दन्तिनां दिक्पतीनां दन्तान् रुद्धा निवार्येत्यर्थः
सरभसं सवेगं अजितान् दिक्पतीन् दिक्पतान् रुद्धादीनपि चत-
र्भिर्दोर्भिः भुजैः अरौत्सं अवारयमित्यर्थः विंशतिभुजस्य मे रत्नं

भवतु तथापि श्रोतव्यम् । देवि ! स कः ? (स) ।

मन्दो । निखिलबलीमुहचक्राणुगदसुग्गीबाग्गेसरो सहक-
णिष्ठो दासरही रामो त्ति सुणोअदि (ह) ।

राव । किं सहानुजस्तापसः । देवि ! किं गतेन तेन तैर्वा
सः ? (च) ।

मन्दो । महाराज ! समुदाओ क्खु संकीअदि । अवरं अ
साअरबेलासु सेणां विणिबेसिअ आहुदो तेण साअरो ण
णिग्गदो भवणादो (क) । तदा तु [संस्कृतमाश्रित्य]

षड्भिदेव भुजैर्दिग्गजदिक्पालपराजयः कृतः सर्वैर्भुजैः किमपरं
वक्तव्यमिति भावः । तत्र दीप्यतां ज्वलतां वज्रादीनां दण्डानां
अतिदारुणानां प्रहरणानां अस्त्राणां पतनेन क्षुब्धाः दलिताः वज्रसः
त्वचश्चर्मणि न तु वज्र इति भावः यस्य तथाभूतस्य तस्य प्रसिद्धस्य
त्रिलोकवीरस्येति भावः मे मम प्रातिभाक्यात् प्रतिहन्निभावात् रिपु-
रिति शत्रुरिति कलितः कल्पितः न तु सत्यतया निर्णीत इति भावः
कोऽपि अपूर्वः प्रसादः अनवधानत्वरूप इति यावत् । अनवधानतैव
मम शत्रुर्नान्य इति भावः । सङ्घराष्टकम् ॥ ११ ॥

*(स) सः रिपुः ।

(ह) निखिलबलीमुखचक्रानुगतसुपीवापेसरः सहकनिष्ठो दाश-
रथी राम इति श्रूयते सं ।

निखिलेति । निखिलानां सङ्गानां बलीमुखानां वानराणां
चक्रैः सेनाभिः अनुगतः परिष्ठतः सुपीवः अपेसरो यस्य तथोक्तः ।
सहकनिष्ठः सहज्यः ।

(च) गतेन लङ्कामिति शेषः तेन तापसेनेत्यर्थः तैर्वा सुपीवा-
दिभिरित्यर्थः सः अभियोगः किम् ? इति वाक्यार्थः ।

(क) महाराज ! समुदायः खलु शङ्कते । अपरञ्च सागर-
वेलासु सेनां विनिवेश्य आहूतस्तेन सागरः न निर्गतो भवनात् सं ।

प्रायुङ्क्तास्त्रं स किञ्चिज्जलनिधिकुहरे यन्महिम्ना क्षणार्हात्
 आहत्याहत्य चक्रभ्रममखिलमभूत् काथतः शोणमन्त्रः ।
 उन्मूर्च्छन्नक्रचक्रं भटिति परिदलत्कच्छपीधं प्रमुञ्चद-
 भूयःपाथोमनुथं स्फुटदतुलरवं प्रस्फुटच्छङ्खगुक्ति ॥ १२ ॥

राव । [सावन्नम्] किं ततः ?

मन्दो । महारात्र ! तदो अ पुंस्त्वमेत्तपेक्खिज्जमाप्पतिकव-
 सरणिअरपव्भलिदसरीरेण णिकमिअ सलिलादो सपादपङ्गणं

खलु यतः ससुदायः संहतिः, अतएव शङ्कते शङ्कास्त्वनेन
 गणयते इत्यर्थः ।

प्रायुङ्क्तेति । स रामः जलनिधिकुहरे सागरकुहौ किञ्चित्
 किमपि अस्त्रं प्रायुक्त्वा प्रयुक्तवान् यस्य अस्त्रस्य महिम्ना प्रभावेन
 क्षणार्हात् त्वत्थेनैव क्षणेनेत्यर्थः अखिलं अस्त्रः जलं चक्रभ्रमं चक्रस्यैव
 भ्रमः भ्रमणं यस्मिन् तत् यथा तथा आहत्य आहत्य भ्रान्त्वा भ्रान्त्य
 काथतः प्राक्तात् उक्तापातिशयादित्यर्थः शोणं रक्तं उन्मूर्च्छन्ति उद्-
 गच्छन्ति तापातिशयासहनत्वादिति सर्वत्र योज्यं नक्राणां जलजन्तु
 भेदानां चक्राणि सङ्का यस्मिन् तत् भटिति सहसा परिदलन्तः
 विशीर्यन्तः कच्छपानां कमठानां ओषः समूहः यस्मिन् तथाभूतं प्रमु-
 ञ्चन्तः प्रकर्षेण मोहं गच्छन्तः भूयांसः बहवः पाथोमनुष्याः जलमानुषा
 यस्मिन् तथोक्तं स्फुटन् उद्गच्छन् अतुलः सङ्गान् रवः यस्मात् तादृशं
 प्रस्फुटन्त्यः विदलन्त्यः शङ्काः शुक्तयः सुक्तास्कोटाश्च यस्मिन् तथाविधं
 अभूत्, सुक्तास्कोटः स्त्रियां शुक्तिरित्यमरः । तथाच रामायणम् ।
 ते ज्वजन्तो महाबाणास्तेजसा पावकोपमाः । विविशुः सागरस्याशु
 सखिलं त्वस्तपन्नगम् । ततो जगः ससुदस्य सनक्रमकरो मङ्गान् ।
 संबभूव महावीरः समाहृतस्त्वस्तथा । मर्होर्मिजालचलितः शङ्क-
 जालसमाहतः । सधूमः परिहृत्तोर्मिः सहसासीन्महोदधिः । आवृ-
 र्णिततरङ्गौघः सम्भ्रान्तोरगराक्षसः । उद्वर्तितमहाप्राहः सवोषो
 वक्ष्याम्य इति । अक्षरादृतम् ॥ १२ ॥

। त्वमस्मिन् मग्नी उवदिष्टो साहसिण्ण समुद्दिण्ण, उण्ण
साहसिण्णस्स रामस्स साहाज्जवुत्तौ सुणीअदि (ख) ।

राव । [सहासम्] अस्तु श्रूयते । देवि ! कीदृशः ? (ग) ।

मन्दो । महाराज ! बलीमुखसहस्राणीदेहिं महीधरेहिं
तेदु णिम्वीअदि (घ) ।

राव । देवि ! विप्रलब्धा असि केनचित् । अकलितगाम्भीर्य-
महिमा किलायं पाथोनाथः (ङ) ।

जम्बुद्वीपेऽथ वान्येषु द्वीपेष्वपि महीधराः ।

(ख) महाराज ! ततश्च पुङ्गवात्प्रेक्ष्यमाणदीक्षुशरानिकर-
प्रह्वलितशरीरेण निष्क्रम्य सलिलात् सपादपतनं अभ्यर्थ्य मार्ग उप-
दिष्टः साहसिकेन समुद्रेण, पुनः साहसिकस्य रामस्य साहाय्यवृत्तौ
श्रूयते सं ।

पुङ्गवात् प्रलम्बभागप्रहणमात्रे न तु सन्धाननिक्षेपादिषु अतिद्रुत-
हस्तत्वाद् वेगातिशयाच्चेति भावः दृश्यमानः यः तीक्ष्णशरानिकरः तेन
प्रह्वलितं प्रिह्वलितं विवशीकृतमिति यावत् शरीरं यस्य तेन ।
अभ्यर्थ्य अतुनीयेत्यर्थः मार्गः पन्थाः । साहाय्यवृत्तौ रामस्य साहा-
य्यकरणे साहसिकेन रावणाद् भयभगणयतेति भावः ।

(ग) कीदृशः पन्था इति शेषः ।

(घ) महाराज ! बलीमुखसहस्राणीतैः महीधरैः सेतुनिर्मियतेः

महीधरैः पर्वतैः ।

(ङ) विप्रलब्धा वञ्चिता । अकलितेति । न कलितः न यस्तः
पाथेति भावः गाम्भीर्यस्य दुरवगाह्यस्य महिमा यस्य तादृशः ।
थोनाथः सलिलनिधिः ।

जम्बुद्वीपे इति । जम्बुद्वीपे वा अन्येषु द्वीपेषु अपि यावन्तः

यावन्तस्तैः कुक्षिकोणोऽप्यस्य न भ्रियते किल ॥१३॥

अपिच । साहसिकस्येति वदन्त्या देव्या विष्मृतप्रायम् (च)
मत्साहसे तु—

उत्पुष्पहलधमनिष्फुटप्रसर्पत्-

प्रत्यग्रक्षतजभरीनिवृत्तपाद्यः ।

हर्षाश्रुप्रचुरमधुक्षितस्फुटश्चि-

वक्ताजार्चितचरणः शिवः प्रमाणम् ॥ १४ ॥

मन्दो । महाराज ! अधारेहि किं वि अस्सारिसो रक्षण
कस्स वि बलीसुहस्स हत्थपुस्सदो उवरि ज्जेव चिट्ठं दि ते मही
हरा जले त्ति (क) ।

महीधराः पर्वताः स्थिता इति शेषः तैः सर्वैरिति शेषः अपि अस्य
ससदस्य कुक्षिकोणः जठरेकदेशः न किल नैवेत्यर्थः भ्रियते भर्तुं शक्यते ।
अनुष्टुप् ॥ १३ ॥

(च) विष्मृतप्रायं प्रायेण विस्मृतमित्यर्थः ।

उत्पुष्पदिति । उत्पुष्पन्तीभ्यः विकसन्तीभ्यः गलधमनिभ्यः
कण्ठनलीभ्यः स्फुटं अतीव प्रसर्पतां प्रसरतां प्रत्ययाणां अभिनवानां
क्षतजानां रक्तानां भरीभिः पवाहैः निवृत्तं सम्पन्नं पाद्यं पाद-
प्रक्षालनार्थमुदकं यस्य तथोक्तं, हर्षाश्रूणि आनन्दवाष्पा एव प्रचुराणि
प्रभूतानि मधूनि मकरन्दा येषां तथोक्तानि, तथा क्षितमेव स्फुटः
श्रीः शोभा विकास इति यावत् येषां तथाभूतानि आनि वक्ताजानि
वदनकमलानि तैः अर्चितौ पूजितौ चरणौ यस्य तथाभूतः शिवः
प्रमाणं निदर्शनमित्यर्थः । एतादृक् साहसी अहं यत् दशभिर्हृष्टै-
र्जह्नेश्वरमतोषयं मत्तः साहसिकः कोऽपरोऽस्तीति भावः । महर्षयो-
क्तम् ॥ १४ ॥

(क) महाराज ! अवधारय किमपि अन्धादयो रक्षणा कस्यापि
बलीसुहस्य हस्तपुण्यतः उपरि एव तिष्ठन्ति ते महीधरा जले इति
सं ।

राव । [सशिरःकम्पम्] इदं तदप्रतीकार्यं मौग्ध्रम् अब-
नां यद् प्रावाणोऽपि (ज) ब्रुवन्त इति । देवि ! किं बहुना
क्तेन ?

श्रुतं मे जानाति श्रुतिकविरथाज्ञां सहचरः
स शच्या धैर्यं चाशनिरथ यशोऽदस्त्रिभुवनम् ।
बलं कैलासाद्रिः किमपरमहो ! साहसमपि
क्षरत्कीलालाम्भःस्त्रपितचरणः खण्डपरशुः ॥ १५ ॥

[निपथ्ये महान् कलकलः]

मन्दो । महाराज ! परित्ताहि परित्ताहि (झ) ।

[इति सत्रासमुदीक्षते]

अन्यादृशी अन्यप्रकारा । बलीमुखस्य वानरस्य विश्वकर्मसुतस्य
। अस्त्रेति भावः, नलः सेतुमकारयदिति रामायणम् । हस्तपुण्यतः
हस्तस्य पुण्यं सुकृतं ससुद्धे प्रस्तरप्लावनसामर्थ्यनिदानमिति भावः
तस्मात् ।

(ज) अप्रतीकार्यं अप्रतिविधेयं मौग्ध्रं अबोधत्वमिति भावः ।
प्रावाणः प्रावाणाः ।

श्रुतमिति । श्रुतिकविः वेदरचयिता ब्रह्मेत्यर्थः मे मम श्रुतं
वेदशास्त्रज्ञानमित्यर्थः, अथानन्तरं शच्याः सहचरः स इन्द्र इत्यर्थः
आज्ञां, अशनिः वज्रं धैर्यम्, अथानन्तरम् अदस्त्रिभुवनं यशः, कैला-
साद्रिः बलम् अपरं किं वक्तव्यमिति शेषः, क्षरद्भिः खण्डभिः कीला-
लाम्भोभिः शोषितजलैः स्त्रपितौ चरणौ यस्य तत्त्वामूतः खण्डपरशुः
शिवः अपि साहसं मे इति सर्वत्र योज्यं जानाति । ब्रह्मा मम
शास्त्रदीक्षायामाचार्यः, इन्द्रः आज्ञाकरः, वज्रोऽपि वत्संहारे अश-
नर्थः, त्रिभुवनं यशोभिः पूरितम् । कैलासाद्रिः मन्दवाहवलयपरी-
क्षायां निकषोपलः दशभिः शिरोभिरभिवन्दितः शिव इति भावः ।
शिवरिण्योक्तम् ॥ १५ ॥

(झ) महाराज ! परित्तायस्व परित्तायस्व वं ।

राव । देवि ! अलं शङ्कया ।

[पुनर्नेपथ्ये]

भो भो लङ्काहाररक्षिणी राक्षसगणाः ।

दत्त द्वाराणि तूर्णं सरलतरगुरुण्यश्मसारार्गलानि
क्षिप्यन्तां शस्त्रजातं तदुपरि नयत स्वान्वयांश्चावधत् ।
रुध्यध्वं निर्विषासून् शिशुयुवतिजनान् वीवधान्श्चाद्रियध्वं
प्राप्तः सुग्रीवमुख्यप्लवगपरिवृतः सानुजो रामभद्रः ॥१६॥

[नेपथ्याहं प्रविष्टा प्रतिहारी] (ज) ।

प्रतीहारी । भट्ट ! एसो पड़ीहारभूमिण चिठ्ठदि सेणाबद्ध
पहल्यो विसविदुकामो (ट) ।

राव । कथं सेनापतिः प्रहस्तः ? प्रवेशय ।

दत्तेति । तूर्णं शीघ्रं द्वाराणि दत्तं व्यावृणुत । सरलतराणि
अत्यृज्ज्वलं गुरुणि महानि अश्मसारार्गलानि बौद्धमयानि वर्गलानि
क्षिप्यन्तां निवेश्यन्तां द्वारेष्विति शेषः । तदुपरि तेषां द्वाराणाम्
उपरि शस्त्रजातम् अस्त्रसमूहं नयत स्थापयत, स्वान्वयान् स्वस्त्रकुञ्ज-
जान् अवधत् पर्यवेक्ष्यध्वं निर्विषाः निस्तेजस इति भावः असवः प्राणा
येषां तान् अल्पप्राणानिति भावः शिशुयुवतिजनान् रुध्यध्वं रक्षते-
त्यर्थः । वीवधान् खादुसामपीश्व आद्रियध्वं अत्रेण पालयत तद-
भावे योद्धुमक्षमत्वादिति भावः । कथमित्याह प्राप्त इति, सुग्रीवो
मुख्यः प्रधानो येषां तेः प्लवगैः वानरैः परिवृतः सानुजः सलक्ष्मणः
रामभद्रः प्राप्तः उपस्थितः । अत्र चतुर्थपादयाकार्यस्य पूर्वपादत्वस्य
हेतुत्वेन कीर्तनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्य-
पदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । अङ्गधरावृत्तम् ॥ १६ ॥

(ज) प्रतीहारी दौवारिकी ।

(ट) भर्त्तः ! एष प्रतीहारभूमौ तिष्ठति सेनापतिः प्रहस्तो
विज्ञापयितुकामः सं ।

प्रतो । तथा [इति निष्क्रान्ता]

[ततः प्रविशति प्रहस्तः]

प्रह । अहो ! मनुष्यपोतस्य तावदत्यूर्जस्वलं चरितम् (ठ) ।

तथाहि ।

भीमं गोष्पदवद् विलङ्घ्य परितः कङ्कोलमालाकुलं

पाथोनाथमुपेत्य मन्वरतरं लङ्कानिवहेक्षणः ।

स्कन्धावारमसौ निवेश्य विषमे सौवेलमूर्ध्नि स्वयं

कैश्चिद् वानरपुङ्गवैः परिहृतोऽध्यास्ते पुरः प्राङ्गणम् ॥१७॥

[पुरो निरूप्य] कथमयं लङ्केश्वरः ?

राव । भद्र सेनापते ! को हेतुरस्य कलकलस्य ?

प्रह । [स्वगतम्] कथमव्याप्यनभिन्न एव देवः ? भवतु

कार्यमात्रं विज्ञापयामि [प्रकाशम्]

पुरं निःशेषघटितं कपाटद्वारमावृतम् ।

रक्षा चासौ भक्तिमद्भिः कीर्णधैः परितः कृता ॥ १८ ॥

(ठ) अत्यूर्जस्वलम् अतिशयेन प्रतापपूर्णमित्यर्थः ।

भीममिति । अहो मनुष्यपोतः कैश्चित् कतिपयैः वानरसुख्यैः
कपिप्रवरैः परिहृतः सङ्कितः सन् परितः समन्तात् कङ्कोलमालाभिः
तरङ्गान्वेषिभिः आकुलम् आकीर्णं भीमं भयङ्करं पाथोनाथं जलनिधिं
गोष्पदवत् गोखुरपङ्क्तिस्त्यजलवत् मन्वरतरम् अतिशयेन मन्वरं साव-
हेलमिति भावः विलङ्घ्य उत्तीर्य उपेत्य समीपमागत्य लङ्कायां निबद्धे
अर्पिते रक्षणे नेत्रे येन तथोक्तः विषमे उद्यतानते सुवेलस्य लङ्कास्थितस्य
पर्वतविशेषस्य स्वयं सौवेलं स चासौ मूर्ध्नि चेति तस्मिन् स्कन्धावारं
सेनां निवेश्य स्वयं पुरः लङ्काया इति यावत् प्राङ्गणं चत्वरम् अध्यास्ते
अधितिष्ठति । शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

पुरमिति । पुरं नगरं निःशेषं यथा तथा घटितं सम्पक् व्यवस्था-
पितमिति यावत् कपाटद्वारम् आवृतं पिनद्धं भक्तिमद्भिः अनुरधैः

राव । किमिति ?

प्रह । [स्वगतम्] कथं सैवावस्था ? भवतु [प्रकाशम्] देव !
लङ्केश्वर !

मनुष्यपोतमात्रेण सानुजेन पुरी तव ।

रुध्यते स्म यथासारं वीवधाद्यपि दुर्लभम् ॥ १८ ॥

[प्रविश्य प्रतीहारी]

प्रती । भट्ट ! एसो कोवि बलीमुहो रामस्स दूदो त्ति
भणिअ पडीहाअदेसे चिट्ठदि (ड) ।

राव । [सावन्नम्] बलीमुखः ? प्रवेशय ।

प्रती । तथा । [इति निष्क्रम्य अङ्गदेन सह प्रविश्य तं
प्रति] एसो भट्टो उपसप्प (ठ) ।

अङ्ग । [उपसृत्य] जयति जयति परममाहेश्वरो लङ्के-
श्वरः (ण) ।

आप्तैः विश्वस्तैः कौण्ठैः राक्षसैः, राक्षसः कौण्ठः क्रव्यादित्यमरः ।
परितः सर्वतः रक्षा च कृता विहिता ॥ १८ ॥

मनुष्येति । सानुजेन कनिष्ठभ्रातृसहितेन मनुष्यपोतम् मानव-
शिष्टना तव पुरी यथासारं यथाबलं रुध्यते स्म अरोधि । तेन
वीवधाद्यपि आहारद्रव्याद्यपि दुर्लभं लब्धुमशक्यम् । आहारीय-
द्रव्याणां नानास्थानेभ्यः आहार्यत्वात् पुरीरोधे कथं तत्सम्भव इति
भावः । अमुष्णवृत्तम् ॥ १८ ॥

(ड) भर्ता ! एष कोऽपि बलीमुखो रामस्स दूत इति भणित्वा
प्रतीहारदेहे तिष्ठति स्म ।

कोऽपि बलीमुखः अङ्गद इति भावः ।

(ठ) एष भर्ता उपसर्पे स्म ।

(ण) परममाहेश्वरः महेश्वरः शिवः देवता यस्यासौ माहेश्वरः
परममासौ माहेश्वर इति परममाहेश्वरः परमशैव इत्यर्थः ।

राव । सुग्रीवानुचरो भवान् ?

अङ्ग । न हि न हि ।

राव । तर्हि कस्य ?

अङ्ग । लङ्केश्वर ! श्रूयतां योऽहं यदर्थमागतस्य ।

दृष्यद्राक्षसचक्रकाननमहादावानलस्याज्ञया

दूतो दाशरथेस्तदीयवचसा त्वामागतः शासितुम् ।

सीतां मुञ्च भजावरोधनसुहृदायादपुत्रान्वितः ।

सौमित्रेश्वरणी न चेत्तदिषुभिः शासिष्यसे दुर्मदः ॥ २० ॥

राव । [सहासम्] बलीमुखोऽपि वाचाटः किं वक्तव्यम् ? (त)

अङ्ग । अहं यत् किञ्चित् स्यां त्वन्तु सिद्धान्तमेवावधारय (थ)

तत्पादाजनखं किंवा तत्तीक्ष्णेषुमुखं नताः ।

स्रष्टारस्तेऽद्य मूर्ध्निस्तयोरभिमतं वद ॥ २१ ॥

इत्यदिति । इष्यत् राक्षसचक्रमेव काननं वनं तस्य महान्
दावानलः तस्य दाशरथेः रामस्य आज्ञया दूतः सन्देश्वरः सन्
तदीयवचसा तस्य वाक्येन त्वां शासितुम् उपदेष्टुम् आगतः । सीतां
मुञ्च त्वज्ज, अवरोधनसुहृद्दायादपुत्रान्वितः सौमित्रातिपुत्रसहितः
सौमित्रैः सुमितानन्दनस्य लक्ष्मणस्य चरणौ भज सेवस्व, न चेत्
तस्य लक्ष्मणस्य इषुभिः शरैः दुर्मदः सहस्रसत्त्वं शासिष्यसे । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

(त) वाचाटः वक्ता ।

(थ) यत्किञ्चित् स्यां यः सः भवेयमित्यर्थः । सिद्धान्तं निश्चितम् ।

तद्विति । ते तत्र मूर्ध्निः अद्य तस्य लक्ष्मणस्य पादाजनखं
चरणक्रमलनखरं नताः भविष्यन्ति किंवा तस्य लक्ष्मणस्य तीक्ष्णम् इषोः
शरस्य सुक्ष्मम् अक्षम् स्रष्टारः स्रक्षन्ति अतः तयोः नमनमरणयोरिति
भावः अभिमतम् इदं वद । अतुष्टुवृत्तम् ॥ २१ ॥

राव । [सक्रोधम्] कः क्रोद्ध भोः यत्किञ्चिद्वादिनोऽस्य
सुखं संस्क्रुष्यात् (द) ।

ब्रह्म । देव ! दूतः किलायं किमत्र क्रोधेन ? (न) ।

राव । एतन्मुखसंस्कार एव तपस्विनः प्रत्युत्तरीकरणम् (प)
अङ्ग । [उद्धोमकूपस्फुरणमभिनीय] (फ) ।

यथासङ्गं तीक्ष्णक्रकचविषमक्रूरनखर-
प्रगल्भव्यापारप्रमथितशिरोबन्धशिथिलैः ।

शिरोभिस्ते दिग्भ्यो बलिमनुपहृत्यैव किमहं

निवर्त्तय स्यां चेन्न रघुपतिदौत्येन परवान् ॥ २२ ॥

(द) यत्किञ्चिद् वादिनः असुक्रवादिन इत्यर्थः । संस्क्रुष्यात्
शोधयेत् यथा पुनर्नेह्यं वदेत् तथा सुखशुद्धिं कुर्यादित्यर्थः, असुक्रपः
शास्त्ररस्य विधातव्येति भावः । उक्तञ्च रामायणे । अपैवं पश्य
वाक्यं ब्रुवाणे हरिपुङ्गवे । क्रोधेन मरुताविष्टः सचिवान्नाह
रावणः । नृह्यतामेष दुर्मेधाः शास्यतामिति चासङ्गदिति ।

(न) दूतः किलायं किमत्र क्रोधेन । नीतिशास्त्रे दूतं प्रति
क्रोधस्याकर्तव्यत्वं नोक्तत्वादिति भावः ॥

(प) एतदिति । एतस्य सुखसंस्कारः सुखस्य वैरूप्यादिकरण-
रूपा शास्त्ररित्यर्थः । तपस्विनः रामस्य प्रत्युत्तरीकरणं प्रतिवचनी-
करणम् । दूतस्य वैरूप्यादिविधानञ्चोक्तं रामायणे यथा । वैरूप्य-
अङ्गेषु कथानिपातो यौगन्ध्यां तथा लक्ष्मणसन्निपातः । एवंविधान-
हर्तुं लक्ष्मणादी दण्डेषु दूतस्य बधो न ढटः ॥ इति ।

(फ) उद्धोमेति । उद्धगता उद्दिक्ता रोमकूपा यस्मिन् तादृशं
स्फुरणम् अङ्गस्फीतताविधानमित्यर्थः । अभिनीयः नाञ्जेन प्रक-
टयित्वर्थः ।

यथासङ्गमिति । चेत् यदि अहं रघुपतेः रामस्य दौत्येन
सन्देहकरत्वेन परवान् पराधीनः न स्यां न भवेयं तदा यथासङ्गम्

[इत्याहुस्त निष्क्रान्तः]

राव । [निरुध्य] अहो ! जातिमुलभं आपलमप्रतीकार्थम् ।
प्रह । देव ! निदेशाच्चरमालिकापरिग्रहाय उत्कण्ठते
हृदयम् (ब) ।

राव । किमत्रापि प्रष्टव्यो निदेशः ?

लोच्यन्तामभितोऽर्गलानि भुवनप्रस्थ्यातसारोद्गतैः

पाच्यन्तां पुरगोपुराणि च परव्याचेपिभीराचसैः ।

मथ्यन्तां रिपुघञ्जरप्रहरणं विक्षोभ्य भङ्गा भुजाः

खण्ड्यन्तां च मुहुर्विवलानवृथोत्थानोत्कटा मर्कटाः ॥२३॥

एकादिसङ्क्रान्तेषु तोक्षणाः क्रकचवत् करपलवत् विषमाः उग्राः
क्रूराः निष्ठुराः ये नखराः तेषां प्रगल्भेन प्रचण्डेन व्यापारेण प्रहा-
रेणेत्यर्थः प्रमथितेन विस्त्रिजेन शिरोबन्धेन उष्णीषेण शिथिलानि
अनावृतानीति भावः तैः ते तव शिरोभिः दशभिरिति भावः द्विगुण्यः
दशभ्य इति भावः बलिम् उपहारम् अनुपहृत्य अदत्त्वेत्यर्थः किं
निवर्त्तये ? नैव निवर्त्तयेत्यर्थः । दूतानां दौत्यातिरिक्तस्य कार्यस्य
अकरणीयत्वादिति भावः । शिरोभ्य उष्णीषाणि प्रभञ्जितानि
गृहीत्वैव निवर्त्तयेति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २२ ॥

(ब) निदेशेति । निदेशः आज्ञा तस्य अचरमालिका अचरा-
ण्येव मालिका ककुत्तस्याः ग्रहणाय उत्कण्ठते त्वरते । प्रभोराज्ञा
मालेव हृदये धार्यते इति भावः ।

लोच्यन्तामिति । भुवनेषु प्रस्थ्यातः सारः उत्कर्षः बलं वा तेन
उद्धृताः उद्धृष्टाः तैः परव्याचे पिभिः शत्रुविमर्दनकारिभिः राजसैः
अभितः सर्वतः सर्वेषु दारोक्ष्यति भावः अर्गलानि दारावरोधककीला
इत्यर्थः लोच्यन्तां मोच्यन्तां पुरगोपुराणि लङ्कानगर्यां वहिर्द्वाराणि च
पाच्यन्ताम् उद्धृष्यन्ताम् । भवद्भिर्यत् दारावरोधनं कृतं तदयुक्तं
दाराणामुद्धृष्टानेनैव स्यात्तज्जं नीता हि दारं हन्यन्तीति

प्रह । यदाज्ञापयति महाराजः । [इति निष्क्रान्तः]

[नेपथ्ये महान् कलकलः]

सर्वे । [ससंभ्रमसाकर्णयन्ति]

[पुनर्नेपथ्ये]

बध्यन्तेऽस्रपपुङ्गवा प्रतिभयाभोगैः प्लवङ्गाधिपैः

बध्यन्ते च वितर्दिकाः प्रतिदिशं कृत्तैरदोमूर्ध्वभिः ।

क्रियन्ते च वहिः प्रपितृसव इमे मध्ये क्रुधान्वाः क्षणाद्

भियन्ते पुरगोपुराः प्रतिदिशं क्षिप्तैश्च गण्डोपलैः ॥ २४ ॥

राव । [ऊर्ध्वमवलोक्य सक्रोधमुत्प्रेक्ष्य च] कथमेतं तपः

भावः । भङ्गवा कौशलेन रिपूणां शत्रूणां वस्त्रं संहारकं
प्रहरणम् अस्त्रं विजोभ्य विमर्द्य भुजाः बाहुवः मथ्यन्ताम्
आस्तात्यन्तां यथा शत्रो भीताः पलायेरन्निति भावः विशेषेण
बलानम् उल्लम्भनं दृष्ट्वा उत्थानञ्च तयोस्तृकटाः सर्कटाः वानराः
सङ्गः पुनः पुनः खण्डान्तां विनाश्यन्ताञ्च । पुरगोपुराणि इत्यत्र
परितोरणानि इति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं उत्तम ॥ २३ ॥

बध्यन्ते इति । प्रतिभयः मयङ्करः, भयङ्करं प्रतिभयमित्यमरः ।
आभोगः आकारो येषां तैः प्लवङ्गाधिपैः वानरयूथपतिभिः अस्त्रपपुङ्गवाः
राक्षसप्रवराः, राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आसर इत्यमरः ।
बध्यन्ते हन्यन्ते । कृत्तैः क्रिप्तैः असीमां राक्षसानां मूर्ध्वभिः शिरोभिः
प्रतिदिशं वितर्दिकाः वेदिकाः बध्यन्ते निर्भीयन्ते च । वहिः बाह्यदेशं
रणाङ्गणमिति यावत् प्रपितृसवः प्राप्नुमिच्छवः क्रुधान्वाः क्रोधपरीता
इमे राक्षसाः मध्ये अन्तरा रणभूमिप्राप्तेः पूर्वमिति यावत् क्षणात्
क्रियन्ते च । प्रतिदिशं क्षिप्तैः गण्डोपलैः गण्डशैलेः क्षुद्रैः पर्वतै-
रित्यर्थः पुरगोपुराः नगरद्वाराणि भियन्ते च । शार्दूलविक्रीडितं
उत्तम ॥ २४ ॥

स्त्रिपक्षपातादनात्मज्ञा वासवपुरःसरा दिवौकसोऽपि मत्-
सरिणी विक्षुब्धन्ते । तद्देवि ! त्वमभ्यन्तरे प्रविश । अहमपि
तावत् (भ) ।

कैश्चिर्दोर्भिः प्रमत्तान् भ्रवगपरिवृटान् दिक्षु विक्षिप्य दत्तैः
अन्यैः पिष्टापि युद्धाभिनयविधिनटौ तौ तपस्विप्ररोहौ ।
शिष्टैः कृष्टा स्वचेतःप्रतिफलितवृथारम्भमात्रप्रविष्टान्
दुष्टांस्तैर्विष्टपानप्यपगतकरुणस्तैर्बिभर्मि स्वकाराम् ॥ २५ ॥

(भ) तपस्वीति । तपस्विनि रामे पक्षपातः अनुरागः तस्मात् ।
अनात्मज्ञाः आत्मज्ञानवर्जिताः रावणस्य आज्ञावद्वा वयमित्यजानन्त-
इति भावः । वासवपुरःसराः इन्द्रप्रसङ्गाः । मत्सरिणः मद्विद्वेषिणः
विक्षुब्धन्ते भिद्यन्ते ।

कैश्चिर्दिति । अप्रमत्ता विनष्टा करुणा दया यस्य तथोक्तः
निर्दयः सच्चित्त्यर्थः कैश्चित् कतिपयैः दोर्भिर्भुजैः प्रमत्तान् अनवहितान्
अबोधानित्यर्थः भ्रवगपरिवृटान् वानरप्रवरान् सुपीवादीनित्यर्थः
दिक्षु विक्षिप्य निपात्य अन्यैः दत्तैः निपुणैः दोर्भिरिति शेषः युद्धस्य
अभिनयः वीराणामवस्थानुकरणम् एव विधिः विधानं तत्र नटौ
वीरानुकारिणौ न तु तत्त्वतो वीराविति भावः तौ तपस्विप्ररोहौ
तापसाङ्कुरौ रामलक्ष्मणाविति भावः अपि पिष्टा विमर्द्या विनाश्येति
यावत् शिष्टैः अवशिष्टैः दोर्भिः स्वचेतसि प्रतिफलितं प्रतिविम्बितम्
उद्वुड्भित्यर्थः मनःकल्पितमिति यावत् कृष्टा विफलं रम्भमात्रं
सामान्यच्छिद्रमिति यावत् रामेण मम वैररूपमिति भावः तत्र
प्रविष्टान् मदाश्रयत्यगेन रामपक्षपातप्रविष्टानिति भावः अतएव
दुष्टान् विद्रोहप्रवृत्तानिति यावत् तैर्विष्टपान् दिवौकसोऽपि कृष्टा
आकृष्य तैः तैर्विष्टैः स्वकारां स्वस्य कारां चारकं बन्धनागारमित्य-
वर्थः बिभर्मि पूरयामि । कम्परावृत्तम् ॥ २५ ॥

[इति विकटं परिक्रम्य निष्क्रान्तः]

[ततः प्रविशति रथेन सपरिवारो वासवः सूतश्च मातङ्गिः]

मात । देव दिवस्यते । यथा तावदधिलङ्कमेघः (म) ।

संवर्त्तप्रकटविवर्त्तसप्तपाथो-

नाथोर्मिष्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः ।

निर्घोषः स्फुरति भृशं परःसहस्र-

व्यावलाभबलगतागतास्रपाणाम् ॥ २६ ॥

तथा तर्कये युयुत्सया निर्ययासति नक्तञ्चरचक्रवर्त्तीति (य) ।

वास । सूत ! पश्य पश्य

दृढतरमभियोगं वीक्ष्य रक्षोविनेता-

सह तनुजसगर्भप्रेथ्यरक्षःसहस्रैः ।

सरभसमरराणि द्रागपावृत्य विद्रा-

वितनिखिलवनौका निर्गतोऽयं नगर्याः ॥ २७ ॥

(म) अधिलङ्कं लङ्कायाम् । एष निर्घोष इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

संवर्त्तंति । संवर्त्तं प्रलये, संवर्त्तः प्रलयः कल्प इत्यमरः ।

प्रकटः उत्कटः तीव्र इति यावत् विवर्त्तः परिणामः येषां तथाविधाः
ये सप्त पाथोनाथाः जलनिधयः तेषाम् उर्मिणां तरङ्गाणां व्यतिकरस्य
सम्भेलनस्य यो विभ्रमः विलासः तद्वत् प्रचण्डः अतितीव्रः परःसह-
स्राणां सहस्राधिकानां व्यावलाभं त्वरमाणाणां प्रबलानां प्रकटबल-
शालिनां गतानां रणभूमाविति भावः आगतानां ततः पराङ्मुख-
मापतताम् अस्त्रपाणां राज्ञसानां निर्घोषः कोलाहलः भृशं स्फुरति
उद्गच्छति । प्रहर्षणीवृत्तम् ॥ २६ ॥

(य) तर्कये मन्ये । युयुत्सया योद्धुमिच्छया । निर्ययासति
निर्जिगमिषति । नक्तञ्चरचक्रवर्त्तीं राज्ञसाधिपतिः ।

दृढेति । अयं रक्षसां विनेता शासिता रावणः दृढतरम् अति-
प्रबलम् अभियोगम् आक्रमणं शक्नुमाविति शेषः वीक्ष्य दृष्ट्वा तदुजानां
पुलासां सगर्भाणां सपिण्डानां प्रेक्षायां भत्यानां रक्षसां राज्ञसानां

[शब्दश्रवणं नाटयित्वा] । आः क एषः कौवेर्याः ककुभः
[तृकनककिङ्किणीजालमालिना विमानेन सरभसमित
भ्येति (र) ।

सूत । [निर्वर्ण्य] देव ! भवतैव गन्धर्वराज्याधिपत्याभिषेक-
महाप्रसादस्त्रितयः (ल) ।

[ततः प्रविशति विमानाधिरूढस्त्रितयः]

चित्र । जयति जयति देवराजः ।

वास । गन्धर्वराज ! समरदिदृक्षानिर्भरं किं चेतः ?

चित्र । तदपि अन्यदपि ।

वास । किमन्यत् ?

चित्र । अलकेश्वरनिदेशः (व) ॥

वास । कीदृशः ?

चित्र ।

उच्चैः सङ्घ इङ्क् भट्टति वरराशि कवाटानि अपावृत्य उद्घाट्य
रभसं सवेगं विद्रावितास्ताडिताः निखिलाः समयाः वनौकसः
नवास्त्रिनः वानरा इत्यर्थः येन तथाभूतः सन् नगर्याः लङ्कायाः निर्गतः
खभूमिं चलित इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम् ॥ २७ ॥

(र) कौवेर्याः कुबेराधिष्ठितायाः उत्तरस्था इत्यर्थः । ककुभः दिशः ।
अण्डिति । कण्वन्ती स्वनन्ती या कनककिङ्किणी काञ्चनी कुट्टवष्टका
स्या आलम्बाया बंहतिरूपा सङ्घं विद्यते यत्र तादृशेन विमानेन
देवयानेन ।

(ल) गन्धर्वेति । गन्धर्वाणां राज्ञेषु आधिपत्यं तस्मिन् अभि-
षेकेषु कृतः महान् प्रसङ्गः अतुल्यः यच्चै यस्तु वा सः ।

(व) अलकेश्वरनिदेशः अलका कुबेरनगरी तस्या ईश्वरः कुबेरः
इत्यनिदेशः आदेशः ।

दुर्वाधो जनिदिवसान्मम प्रवृद्धः

कोऽप्याग्निः प्रबलतमोऽथवा तिलोक्ताः ।

तस्येदं निधनदिनं विधेर्विलासात्

कल्याणी परिणतिरस्तु वान्यथ वा ॥ २८ ॥

तदवगन्तुमहं प्रह्वितः ।

वास । सकुल्यानामप्येष मनोरथः (श) ।

चित्र । किं चित्रं सहजाः किल ते मिथः शत्रवः कृत्रिम-
तापि निधिपुष्पकादिहृषणवृत्तेदुर्दृष्टस्य सुप्रयिता (घ) ।

दुर्वाध इति । यस्येत्यध्याहार्यं, यस्य रावणस्य जनिदिवसात्
जन्मदिनात्, जनिद्वत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । यवर्थे पञ्चमी । जन्मदिन-
मारभ्येति यावत् मम अथवा तिलोक्ताः कोऽपि अनिर्वचनीयः
प्रबलतमः अतिदारुणः दुर्वाधः बाधितमशक्यः अप्रतिविधेय इति
यावत् आधिः सन्तापः वर्त्तते इति शेषः सर्वेषामेव निष्पीडनादिति
विधेर्देवस्य विलासात् विपाकात् तस्य रावणस्य इदं निधनदिनं कथु-
काल इति भावः उपस्थितमिति शेषः । तदिदानीं कल्याणी मङ्गल-
दायिनी वा जयनामिति भावः रावणविध्वंसेनेति शब्दः अन्यथा
अकल्याणी वा परिणतिः परिणामः अस्तु भवतु । प्रह्वणीकृतम्
॥ २८ ॥

(श) सकुल्यानां समानकुलजातानां कुबेरो हि रावणस्य सकुल्यः
एकपितृकत्वादिति भावः । अन्येषां किं वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः ।
मनोरथः अभिलाषः ।

(घ) किमिति । किं चित्रं किमाश्चर्यं सहजाः भ्रातर इत्यर्थः
मिथः परस्परं शत्रवः रिषवः । कृत्रिमता कृत्रिमशत्रुत्वं निधिः
रत्नभेदः पुष्पकस्य आदिर्येषां तथोक्तानां द्रव्याणामिति भावः हृरणे
इत्यर्थस्य तथोक्तस्य दुर्दृष्टस्य दुराचारस्य रावणस्येति शेषः । सुप्र-
यिता सुप्रसिद्धा ।

अथवा ।

यावन्मिलोक्तं किल जन्तुजातं
तत् सर्वमस्थोद्धतदुश्चरितैः ।
कदर्थितं श्रीरघुनन्दनस्य
प्रीत्या विधत्ते विजयप्रतीक्षाम् ॥ २८ ॥

वास । [निरूप्य] गन्धर्वराज ! यदिदमधित्यकातः सुवेला-
द्रेरकाण्ड एव प्रबलकिलिकिलाकोलाहलमुखरितहरिभूष-
बलीमुखचक्रमक्रममेवोच्चलितं तथा मन्ये पतितमेव प्रहर-
णैरिति (स) ।

चित्र । देवराज ! पश्य पश्य

अयं रक्षोनाथः क्षितिधरशिरीबभ्रुरतरे
रथे तिष्ठन् प्रष्टः प्रधनरसनिष्ठातमनसाम् ।
सुहृर्जीवाघोषैर्वधिरयति दिक्प्रान्तशिखरि-
प्रतिध्वानाध्यातैर्गगनविवराभोगमभितः ॥ ३० ॥

यावदिति । त्रिलोक्यां त्रिभुवने यावत् जन्तुजातं प्राणिसमूहः
किल प्रसिद्धौ अस्तीति शेषः तत् सर्वम् अस्म्य रावणस्य उद्धतानि
उद्धृष्टानि दुष्टानि चरित्वाणि तैः कदर्थितं क्लेशितं सत् प्रीत्या
अनुरागेण श्रीरघुनन्दनस्य रामस्य विजयप्रतीक्षां विधत्ते करोति ।
उपजातिहस्तम् ॥ २८ ॥

(स) अधित्यकातः ऊर्ध्वभूमेः, उपत्यकाद्रेरावस्था भूमिरूर्ध्वमधि-
त्यकोत्थमरः । सुवेलाद्रेः सुवेलाख्यागरेः । प्रबलेति । प्रबलेन किलि-
किलाकोलाहलेन मुखरितानि शब्दितानि हरितं दिशां सुखानि
येन तथोक्तः । बलीमुखचक्रं वानरसैन्याम् । अक्रमं क्रमरहितं
विभ्रङ्गलमिति भावः उच्चलितं प्रस्थितम् । प्रहरणैः अस्त्रैः ।

अथमिति । प्रधनस्य संपन्नस्य रसेन अनुरागेण निष्ठातानि
दीक्षितानि मनांसि येषां तादृशः शरीरस्थितिमिति भावः प्रष्टः प्रवरः
अयं रक्षोनाथः रावणः क्षितिधरस्य शिरः शृङ्गं तद्वत् बभ्रुरतरः

वास । गन्धर्वराज ! न तुलाष्टतप्तावदनयोर्वीरसमयोचितः
परिकरः (इ) । [सावेगम्] सूत सूत ! सांप्रामिकं मे रथमुप-
हर रामभद्राय । अहमपि गन्धर्वराजाधिष्ठितं विमानमेवा-
धितिष्ठामि ।

[तथा करोति]

सूत । यथाज्ञापयति देवराजः । [इति निष्क्रान्तः]
चित्र । देवराज ! कथमतिसन्धेयं तुमुलम् (अ) । तथाहि,
रक्षोभिर्विपिनौकसां परिहृदैश्चारादपास्तक्रमं
मुष्टामुष्टि कचाकचि प्रहरणप्रक्षेपमूढात्मभिः ।
प्रारब्धं रणकर्म दुर्हरमियोनिष्येषशीर्ष्यहपु-
निष्ठूतास्त्रभरोभिरेव सरणिदुःसञ्चाराभूद्यथा ॥ ३१ ॥

उद्यतानततर इत्यर्थः, बन्धुरन्तूद्यतानतमित्यर्थः । तस्मिन् रथे तिष्ठन्
अभितः समन्ततः दिशां प्रान्तेषु ये शिखरिणः पर्वताः तेषु प्रतिध्वानः
प्रतिध्वनिः तेन आध्माताः आपूरिताः तैः जीवाघोषैः मौर्वीनिस्त्रनेः
गगनविवराभोगं गगनविवरस्य अन्तरोत्तरव्यूह्य आभोगं विस्तारं
सुष्ठुः पुनः पुनः अधिरयति आह्वयतीति यावत् । शिखरिणी-
वृत्तम् ॥ ३० ॥

(इ) तुलाष्टतः तुलया समीकरव्ययम् । तौल्यदण्डेनेत्यर्थः । हृतः
समतां गत इति भावः । धीरवभयस्य संयामाचारस्य उचितः अतु-
रूपः । परिकरः परिच्छेदः उपकरणमिति यावत् ।

(अ) अतिसन्धेयम् अतिशयेन सञ्जातमहं पर्यावेक्षणीयमिति
यावत् तुल्यं घोरं रणकर्मैत्यर्थः ।

रक्षोभिरिति । रक्षोभिः विपिनौकसां वनौकसां वानराणां
परिहृदैः पतिभिः वानरसेनापतिभिरित्यर्थः । प्रहरणानाम् अस्त्राणां
प्रक्षेपेण मूढाः मोहं गताः आत्मानः स्वरूपाणि येषां तथाभूतैः सद्भिः
आरात् समीपे, आराद् दूरसमीपयो रित्यन्तरः । अपास्तक्रमम् अक्रमं

अपिच ।

वीराणां खण्डतुण्डप्रविघटनपटुस्फारदोर्दण्डखण्ड-

व्यापारक्षिप्यमाणप्रतिभटविकटाटोपवर्षा प्ररुढः ।

कूटः कोऽप्येष युद्वाजिरभुवि जरठश्चितकूटानुकारी

लीयन्ते यत्र शत्रुप्रपतनविवशाः कोटिशः शूरकीटाः ॥३२॥

वास । गन्धर्वराज ! इत इतः ।

प्राप्तप्रोतप्रवीरोल्वणरुधिरपरासृष्टबुक्काजिघत्सा-

धावदग्ध्राधिराजाप्रतिमतनुरुहच्छायया वारिलोणाः ।

कसमनाद्व्येति भावः सृष्टासृष्टि सृष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रहृत्य यत् दत्तं
तत् कक्षाकचि कचेषु कचेषु केषेषु केषेषु आकष्य यत् दत्तं तत् तादृशं
रक्षकर्म तथा प्रारब्धम् उपक्रान्तं यथा दुर्जरैः दुःबहैः मिथः परस्परं
निष्पेषेर्विमर्दैः शीर्यद्दुभ्यः भिद्यमानेभ्य इति भावः वपुर्भ्यः शरीरेभ्यः
निष्पृताभिः निर्गताभिः अस्त्राणां शोषितानां भरीभिः प्रवाहैः सरणिः
पङ्क्तिः दुःसञ्चरा दुःखेन सञ्चरितं शक्या अभूत् । धातुं लविक्रीडितं
दत्तम् ॥ ३१ ॥

वीराणामिति । युद्वाजिरभुवि संघामाङ्गणभूमौ वीराणां
भटानां खण्डतुण्डयोः शरीरसुखयोः प्रविघटने कर्त्तने पटवः निपुणाः
स्फाराः विशाला ये दोर्दण्डाः बाहुदण्डाः तेः खण्डव्यापारेण वेद-
नक्रियया क्षिप्यमाणैः प्राप्यमानैः प्रतिभटानां प्रतिवीराणां विकटाः
उत्कटाः आटोपाः गर्वाः औद्धत्यानीति यावत् येषां तथाभूतैः वर्णभिः
देहैः प्ररुढः सञ्जातः जरठः प्ररुढः चित्तकूटानुकारी चित्तकूटपर्वत-
सदृशः कोऽपि अनिर्वचनीयः एषः दृश्यमान इति शेषः कूटः राशि-
र्दृश्यते इति शेषः । यत्र कूटे शल्यूणां निहतानामिति भावः
प्रपतनेन उपर्युपरि पतनेन विवशाः विह्वलाः कोटिशः बहुसंख्यका
इति भावः शूरकीटाः शूरेषु कीटाः लुह्राः वीरा इत्यर्थः लीयन्ते
लयं गच्छन्ति । स्रग्धरादत्तम् ॥ ३२ ॥

प्राप्तेति । वीराः शस्त्राणां प्रहारक्षयः प्रहारजनितं क्षतं तस्य

विश्राम्यन्ति क्षणार्द्धं प्रधनपरिसरेष्वेव मुक्ताभियोगाः

वीराः शस्त्रप्रहारव्रणभररुधिरोग्गारदिग्धाखिलाङ्गाः ॥ ३३ ॥

इतोऽपि ।

प्रतीक्षन्ते वीराः प्रतिमुखमुरोभिः सरभसं

विपक्षाणां हेतीः प्रतिनियतधैर्यानुभवतः ।

विदीर्णत्वभारा दलितपिशिताम्बुधमनि-

प्रकाण्डास्थिस्नायुस्फुटतरविलक्ष्याननिवहाः ॥ ३४ ॥

चित्र । देवराज ! अपूर्वोऽयं रक्षःपतेः सद्यःपावतरणसर्गः (क)
तथाहि ।

भरात् अतिरेकात् ये रुधिरोग्गाराः रक्तवावाः तैः दिग्धानि
लिप्तानि अखिलानि अङ्गानि शरीराणि येषां तथाभूताः अतएव
मुक्ताभियोगाः तत्तुल्यव्यापाराः प्रधनपरिसरेषु रणाङ्गणेषु प्राप्तेः
कुन्तैः प्रोतानां विद्वानां प्रवीराणां भटानाम् उत्सव्येन उत्कटेन
रुधिरैः परावृष्टायाः सिक्तायाः वृक्षायाः अप्रमत्तस्य जिवत्सया
भक्ष्येच्छया धावतां मृगधिराजानां दृष्टतां मृगानाम् अप्रतिमाः
अनुपमाः महान्त इत्यर्थः यानि तत्तुल्यानि लोमानि तेषां कायया
वारितोष्णाः निवारितातपाः सन्तः क्षणार्द्धं विश्राम्यन्ति विश्रान्ति-
सुखमनुभवन्ति । अग्रेरावृत्तम् ॥ ३३ ॥

प्रतीक्षन्ते इति । वीराः विदीर्णाः त्वचां चर्मणां भाराः येषां
ते किञ्चशरीरत्वग्भागा इत्यर्थः, दलितपिशिताः निकृष्टमांसाः, किङ्काषु
धमनिषु नाडीषु तथा प्रकाण्डेषु दृष्टतुल्य अस्थिषु स्नायुषु च स्फुटतरं
विलक्ष्याः दृष्ट्याः अन्त्राणां शिराविशेषाणां निवहाः समूहाः येषां
तथोक्ताः सन्तः प्रतिनियतं व्यवस्थितं यत् धैर्यं तस्य अनुभवतः प्रभा-
वात् प्रतिमुखं अभिमुखं तथा सरभसं स्वर्गं उरोभिः वक्षोभिः विप-
क्षाणां शत्रूणां हेतीः अस्त्राणि प्रतीक्षन्ते सहन्ते । शिखरिणीहनम्
॥ ३४ ॥

(क) रक्षपतेः राजसराजस्य । सद्यःमे अवतरणं तस्य सर्गः
वृष्टिः नियम इत्यर्थः ।

प्रेष्याः संग्रामसीमन्यनुजशतवृत्तो मेघनादोऽपि पार्श्वं
वामेऽन्यत्र प्रवीरेष्वतिविषममदोद्धोधितः कुम्भकर्णः ।
कैकस्या बन्धुवर्गोऽप्ययमतिविकटः पृष्ठतस्तिष्ठमानो-
ऽध्यास्ते मध्ये निषण्णो रणशिरसि भृशं रावणो दुर्विगाहः ॥ ३५ ॥

वास । गन्धर्वराज ! एवमभियोगोद्भुरं द्विषन्तमभिवी-
क्ष्यपि (ख) निष्प्रकम्प एव रामभद्रः । अथवोचितमेवैतत् ।
यतः—

न कम्पन्ते भक्त्यामरुति किल वाति प्रतिदिशं
समुन्मूर्च्छत्साराः कुलशिखरिणः किञ्चिदपि ते ।
न मर्यादां तेऽपि प्रतिजहति माभ्यर्थ्यगरिम-
स्फुरद्वात्रङ्गाणोऽकलितमहिमानोऽम्बुनिधयः ॥ ३६ ॥

प्रेष्या इति । प्रेष्याः भत्याः एते इति शेषः, संग्रामसीमनि
रणाप्ये वर्तन्ते इति शेषः । अनुजयतैः कनिष्ठभ्रातृजयतैः वृत्तः मेघनादः
इन्द्रजित् वामे पार्श्वे, अन्यत्रापि अपरस्त्रिंशपि पार्श्वे दक्षिणे इति
भावः प्रवीरेषु प्रधानवीरेषु मध्ये अतिविषमः अत्युत्कटः सदो यस्य
तत्राभूतः उद्धोधितः अकाले निद्रां त्यजित इति भावः कुम्भकर्णः,
पृष्ठतः तिष्ठमानः अयं अतिविकटः कैकेयाः रावणमातुः बन्धुवर्गः
ज्ञातिगणः, रणशिरसि रणाप्ये निषण्णः स्थितः भृशं अतिशयेन
दुर्विगाहः दूर्धर्षः रावणः मध्ये रणभूमेः अपत्रेण्याः मध्यस्थे इति
यावत् अध्यास्ते अधितिष्ठति । रावणो दुर्विगाह इत्यत्र विन्यवत्
दुर्विगाह इति च पाठान्तरम् । अश्वराट्टतम् ॥ ३५ ॥

(ख) एवं इत्थं अभियोगोद्भुरं आक्रमणमभिविष्टमित्यर्थः
द्विषन् गतुम् । ॐ

न कम्पन्ते इति । प्रतिदिशं दिशि दिशि भक्त्यामरुति उत्-
कटे वायुविशेषे वाति वहति अपि ते प्रसिद्धाः कुलशिखरिणः कुल-
पर्वताः, महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमाद्यपर्वतः । विन्यस्य पारि-
पालश्च समैते कुलपर्वता इत्युक्ताः, समुन्मूर्च्छन्तः संवर्जमानाः साराः

चित्र । देवराज ! पश्य पश्य ।

भक्तिप्रह्वं कथमपि यवीयांसमुत्सृज्य चापा-
रोपव्यग्राङ्गुलिकिसलयं मेघनादक्षयाय ।

लक्ष्योक्त्य प्रधनकुशलं सानुजं राक्षसेन्द्रं

जीवां भूयो रघुपतिवृषा स्पर्शतः संस्करोति ॥ ३७ ॥

कथमेतदनिदुष्करमिव मन्ये ? तथा हि --

आक्रम्यैकैकमेते रजनिचरभटाः कोटिशः शस्त्रवर्षैः

भास्वद्वंशप्ररोहं पिदधति परितो योधने यौगपद्याः ।

अथवा किं नाम दुष्करम् ।

एतावद्युत्प्रभावावकलितमहिमप्राप्तौ युद्धभूमौ

ध्वंशते शत्रुशस्त्रप्रविदलनफलस्पृष्टबाणाभियोगौ ॥ ३८ ॥

स्थिरांशाः बलानि च येषां तथाभूताः न किञ्चित् किमपि कम्पन्ते
विचलन्ति तथा माध्वीर्यस्य गरिम्णा गौरवेण स्फुरन् दृष्टिं गच्छन्
वात्र ह्ला जलमयी ब्रह्ममूर्तिर्येषु तथाविधाः, अकलितः अनाक्रान्तः
महिमा येषां तादृशाः ते प्रसिद्धाः अम्बुनिधयः समुद्रा इव सन्त्यर्थादा
स्थितिं न प्रतिजहति न त्यजन्ति । शिखरिणीवत् ॥ ३६ ॥

भक्तिप्रह्वमिति । रघुपतिवृषा राक्षसेन्द्रः राक्षः मेघनादस्य इन्द्र-
जितः क्षयाय निधनाय चापस्य धनुषः आरोहे व्यसङ्क्रमणे व्यपाः
अङ्गुलिकिसलयाः यस्य तथाभूतं भक्तिप्रह्वं भक्त्या प्रणतं यवीयांसं
कनिष्ठभ्रातरं लक्ष्मणं कथमपि उत्सृज्य त्यक्त्वा प्रधनकुशलं संपादय-
सानुजं कुम्भकर्णसंहितं राक्षसेन्द्रं राक्षसं लक्ष्योक्त्य भूयः पुनः जीवां-
सौर्वीं स्पर्शतः स्पर्शेन आकर्षणेनेति भावः संस्करोति शोधयति ।
मन्दाक्रान्तावृणम् ॥ ३७ ॥

आक्रम्येति । योधने रणव्यापारे यौगपद्यं समकालिकत्वं
सम्भूयोत्थानमिति यावत् अस्ति येषां तथाभूताः, एते
रजनिचरभटाः राक्षसचमूचराः कोटिशः शस्त्रवर्षैः एकैकं

[समन्ततोऽवलोक्य] अहो कथमेते वनौकसोऽपि महति सपत्नसङ्गरे स्वाभिधानयोगमेव ख्यापयन्तः पञ्चषाः केवलं रामभद्रपादमूलमासेवन्ते (ग) । तथाहि ।

सुग्रीवः स्यन्दनस्थाग्रे सोऽङ्गदः पृष्ठतः पुनः ।

पञ्चषा जाम्बुवान् भावी लङ्काधीशोऽपि पार्श्वयोः ॥ ३८ ॥

[विचिन्त्य] हनूमान् पुनः कनीयांसं काकुत्स्थम् (घ) ।
[सविमर्षम्] वरमेत एवोभयथा रामभद्रपादपद्मोपसेविनः ।
यतस्तावदेतेषाम्—

एकमेकं भास्वदंशप्ररोहं स्रज्ज्वलंशाङ्कुरं लक्ष्मणं रामञ्च इति यावत् व्याक्रस्य परितः समन्तात् पिदधति आच्छादयन्ति । यावन्त इमे राज्ञसाः तावन्त एव रामाः शरवर्षैरेभिराच्छाद्यन्ते इति भावः । यद्वा एकैकं प्रत्येकं शरवर्षैः भास्वदंशप्ररोहं रामं परितः समन्तात् व्याक्रस्य पिदधति आच्छादयन्ति । एतौ अपि रामलक्ष्मणौ उदुगतः प्रभावो ययोः तथोक्तौ, न कलितः न व्याक्रान्तः महिम्नां प्रभावः सामर्थ्यं ययोः तथाभूतौ तथा शलूणां शस्त्राणि तेषां प्रविदलनं विमर्दनं फलं यस्य तादृशः स्रष्टः प्रकटः बाष्पाभियोगः शरवर्षणं ययोः तादृशौ सन्तौ युद्धभूतौ इत्यादि दीप्येते । योधने योगपद्या इत्यत्र सत्क्रिया-योगपद्या इति पाठान्तरम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ग) वनौकसः वनवासिन अपि युक्तायुक्तविनेकरहिता अपीति भावः । सपत्नसङ्गरे शत्रुसंपादे । स्वाभिधानानां सनान्नां योगमेव श्रौतित्यमेव ख्यापयन्तः प्रकटयन्तः । पञ्चषाः पञ्च षट् वा परिमाणमेवां ते पञ्चसंख्याः षट्संख्या चेत्यर्थः ।

सुग्रीव इति । सुग्रीवः स्यन्दनस्य रथस्य व्यपे, सः अङ्गदः पुनः पृष्ठतः पृष्ठदेगे, जाम्बुवान् भावी भविष्यन् लङ्काधीशः लङ्केश्वरः विभीषण इति यावत् पार्श्वयोः वक्ष्यमाणो हनूमांस एते पञ्चषाः पञ्चसंख्याका इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

(घ) तत्र तावत् हनूमान् कनीयांसं कनिष्ठं काकुत्स्थं लक्ष्मणमित्यर्थः ।

स्वामिभक्तिश्च धैर्यञ्च व्याख्याते गात्रमक्षतम् ।

रक्षोऽभियोगे त्वन्येषां दृश्यते दैन्यमप्यलम् ॥ ४० ॥

वास । गन्धर्वराज ! मानुषे लोके वात्सल्यं नाम केवल-
मखिलेन्द्रियवशीकरणचूर्णमुष्टिः (ग) । यतः—

सौमित्रिः कृतहस्ताप्रभृतिभिर्न्यूनो न कैश्चिद् गुणैः

सारेणापि पुनः प्रसिद्धमहिमा शौर्यागुणी रावणिः ।

इत्थं तुल्यतरे किल व्यतिकरे रामस्य रक्षःप्रभोः

चान्योन्यं शरदृष्टिरेव बलते दृष्टिस्तयोर्वत्सला ॥ ४१ ॥

चित् । देवराज ! युक्तमेवेतत् । एवं वात्सल्यमनुरुध्यन्ते (घ)

स्वामीति । अक्षतं शत्रुभिरनाविद्धमित्यर्थः गात्रं शरीरं
स्वामिभक्तिश्च धैर्यञ्च व्याख्याते प्रकटयति । व्याख्यातीति पाठा-
लम् । रक्षोभिः अभियोगे धैर्ये अन्येषान् वानराणां अलम-
त्यर्थं दैन्यमपि कातर्यमपि दृश्यते ॥ ४० ॥

(ग) मानुषे इति । मानुषे लोके मर्त्यलोके केवलं वात्सल्यं पुत्रा-
दिगतक्लेश इत्यर्थः अखिलानामिन्द्रियाणां वशीकरणे सम्मोहने चूर्ण-
मुष्टिः धूलिमुष्टिश्चेति इत्यर्थः अतीव सुगंधकारीति भावः ।

सौमित्रिरिति । सौमित्रिः लक्ष्मणः कृतहस्ता द्रुतहस्ता
प्रभृतिर्येषां तथाभूतैः कैश्चित् कैरपीत्यर्थः गुणैः न न्यूनः न लघुः
इन्द्रजिदपेक्षयेति भावः । शौर्येण अग्रणीः श्रेष्ठः रावणिः मेघनादः
पुनः सारेणापि बलेनापि उत्कर्षेणापि वा प्रसिद्धमहिमा प्रख्यात-
प्रभावः । इत्थं एवं तुल्यतरे व्यतिकरे सम्बन्धे अवस्थायां वा रामस्य
रक्षसां प्रभोश्च लक्ष्मणश्च च अन्योन्यं परस्परं प्रतीति शेषः शरदृष्टिः
बलते एव चलत्येव । किन्तु तयोः सौमित्रिमेघनादयोः उपरि इति
शेषः वत्सला स्नेहवतो दृष्टिः चलति इति यावत् । शार्दूलवि-
क्रोडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(घ) अनुरुध्यन्ते अनुरन्ति ।

किल महात्मानः । [साकुतौत्सुक्यम्] पश्यतु देवराजः ।

सौमित्रेर्बाणवच्चैरधिकतरममी मर्मवेधं प्रविद्धाः

धावन्तः क्षमाधरेन्द्रा इव रजनिचराः शेरते युद्धसीम्नि ।

रक्षोनाथोऽपि पुत्रान् कतिचन पतितान् वीक्ष्य रामाभियोगं
संत्यज्यानिष्टशङ्की निपतति तरसा मेघनादोपकण्ठम् ॥ ४२ ॥

तत् एतत् अत्याहितमाशङ्के (ङ) ।

वास । गन्धर्वराज ! किमत्र नाम अत्याहितम् अपरिच्छेद्य-
महिमानः किल एते ककुत्स्थकुलप्ररोहाः (च) । तथाहि—

परःसहस्रा रजनीचरेन्द्रा यथास्य वीरस्य किलैकलक्ष्यम् ।

तथा रणेष्वङ्गुतवीरगोष्ठोभूषायमाणो दशकन्धरोऽपि ॥ ४३ ॥

सौमित्रेरिति । अमी रजनिचराः राक्षसाः सौमित्रैर्लक्ष्यस्य
बाणवज्रैः वज्रसदृशैः बाणैः मर्मवेधं मर्मणां वेधो यस्मिन् तत् यथा
तथा अधिकतरं प्रविद्धाः भिक्षा धावन्तः चरन्तः क्षमाधरेन्द्रा इव रजनीराजान्
इव युद्धसीम्नि रणभूमौ शेरते । रक्षोनाथोऽपि रायणोऽपि कतिचन
कतिप्रयान् पुत्रान् पतितान् रणभूमाविति शेषः वीक्ष्य दृष्ट्वा रामाभि-
योगं रामेण सह युद्धं संत्यज्य अनिष्टशङ्की अमङ्गलमाशङ्कन् तरसा
वेगेन मेघनादस्य उपकण्ठं अतिकं निपतति गच्छति । अश्वधरा-
वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(ङ) अत्याहितं अमङ्गलं रामस्येति शेषः ।

(च) अपरिच्छेद्येति । न परिच्छेद्यः परिच्छेत्तुं शक्यः महिम्ना
येषां तथेप्ताः । ककुत्स्थेति । पुरा परङ्गुतो नाम इक्ष्वाकुवंशः दृषद-
पिण्यो महेन्द्रस्य ककुद्दि स्थित्वा असुरान् निजघान । ततश्च तस्य
ककुत्स्थेति संज्ञा प्रसिद्धिं गता । तद्वंश्याश्च ककुत्स्था उच्यन्ते इति
पुराणवाच्यतावानुसन्धेया ।

पर इति । परःसहस्राः सहस्राधिकाः रजनीचरेन्द्राः राक्ष-
सेन्द्राः अस्य वीरस्य रामस्य यथा एकलक्षं किल, एकेनैव शरेण राक्ष-

चित्र । देवराज ! बहुभिरैकस्य अभियोगेऽपि शुभोदकतत्त्वे-
तदबहुव्यक्तिनिष्ठम् [सचमत्कारम्] इतोऽवधत्तां देवराजः (क) ।

रक्षोनाथे सरभसमितो निर्गते विग्रहेच्छुः

क्षुभ्यत्युच्चै रघुपतिशरैः कीलितः कुम्भकर्णः ।

कुम्भोऽप्येतां पितुरुपनतां वीक्ष्य वस्थां वपुष्मान्

गर्वः किंवा निपतति जवाज्जङ्गमः क्ष्माधरेन्द्रः ॥ ४४ ॥

[साङ्गतम्] अहो छिद्रसञ्चारिता मर्कटजातेः (ज) । यतः—

उद्दिश्यारादशरथकुलाङ्गुमाद्यं पतन्तं

सद्यः कुम्भं मृधभुवि कपिः कोऽपि मध्ये रुरोध ।

सानां सहस्राणि वेदुमसौ रामः समये इति भावः तथा दशकम्भ-
रोऽपि रथेषु अद्भुतवीरगोष्ठोभूषायमाणः आश्रयकर्मणि अलङ्का-
रायमाण इत्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४३ ॥

(क) अभियोगे आक्रमणे । शुभोदकता शुभसुत्तरं फलमेक-
स्येति भावः । एतत् वज्रव्यक्तिभियोगे एकस्य शुभोदकशालित्व-
मित्यर्थः अवज्रव्यक्तिनिष्ठं वज्रव्यक्तिनिष्ठं न भवतीत्यर्थः असामान्य-
जननिष्ठमिति यावत् ।

रक्षोनाथे इति । रक्षसां नाथे रावणे इतः संक्षामात्
सरभसं भवेणं निर्गते पलायिते इति यावत् विग्रहेच्छुः संक्षामाभिखारो
कुम्भकर्णः रघुपतेः रामस्य शरैः कीलितः विद्धः सन् उच्चैरत्यर्थं
क्षुभ्यति क्षोभं गच्छति व्यथते इत्यर्थः । कुम्भोऽपि कुम्भकर्णस्य सुतोऽपि
पितुः कुम्भकर्णस्य एतां उपनतां उपस्थितां वस्थां दृष्ट्वा रामशरव्यथि-
ततानिति भावः वीक्ष्य दृष्ट्वा वपुष्मान् शरीरी गर्वः किं जङ्गमः चलन्
क्ष्माधरेन्द्रः पर्वतराजः वा जरात् वेगात् निपतति धावति रणभूमि-
मिति शेषः । अत्र किंशब्दो वाशब्दश्च उत्प्रेक्षायां प्रयुक्तः । मन्दा-
क्रान्तावृत्तम् ॥ ४४ ॥

(ज) मर्कटजातेः वानरजातेः । छिद्रसञ्चारिता रन्ध्रानुपातितम् ।

उद्दिश्येति । कोऽपि कपिः वानरः आरात् समीपे आद्यं गच्छेत्

[सविशेषं निर्वर्ण्य] कथं सुग्रीव एव [सविचिकित्सम्]
दोस्तभाभ्यां सरभसमथापीद्य विक्षिप्य भूमौ
क्रान्त्वाप्येनं प्रतिघविषशो माषपेषं पिपेष ॥ ४५ ॥
[साशङ्कम्]

एतन्निरीक्ष्य निपपात च कुम्भकर्णः
सुग्रीवमुग्रतरविद्रुतिरग्रहीच्च ।
उन्मोच्य सोऽपि निपुणः स्वममुष्य नासां
लज्जां स्वसुखं युगपत् किल निश्चकर्त्त ॥ ४६ ॥
वास । गन्धर्वराज ! इतः इतः ।
लघुरधुपतिरेष राक्षसाना-
मधिभुवि किञ्च कुमारमेघनादे ।
किमपि चरितमद्भुतं व्यतानीत्
सपदि हि तौ प्रतिघान्धतामधत्ताम् ॥ ४७ ॥

एतदुक्ताङ्कुरं दशरथं प्ररोहं राममित्यर्थः उद्दिश्य पतन्तं धावन्
भं मृधभुवि रणभूमौ मध्ये खनरा सद्यः सपदि करोष आचक्राम ।
य रोधानन्तरं दोस्तभाभ्यां बाहुदस्ताभ्यां सरभसं सुवेगं एनं
प्रं आपीद्य निर्भय्य भूमौ विक्षिप्य निपात्य प्रतिघविषशः क्रोध-
ह्वलः सन् क्रान्त्वापि दलित्वापि माषपेषं माषानिव पिपा पिपेष
शिशमास । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ४५ ॥

एतदिति । कुम्भकर्णः यत्तत् निरीक्ष्य कुम्भबधं दृष्टेति यावत्
पपात च सुग्रीवं प्रतीति शेषः, अग्रतरा अग्रतरा विद्रुतिः धावन्
तथाभूतः सन् सुग्रीवम् अपग्रहीच्च । सोऽपि सुग्रीवोऽपि निपुणः
सुरः स्वम् आत्मानम् उन्मोच्य मोक्षयित्वा असुखं कुम्भकर्णस्य
तां स्वसुः भगिन्याः मूर्ध्निखायाः लज्जाञ्च युगपत् समकाशं निश्च-
िच्छेद किलेति प्रसिद्धौ । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

उच्यते । किञ्च एष लघुः कवीयान् रघुपतिं लज्जयित्वा राक्ष-

अहह ! इदमतिदुष्करं प्रतिसंविधानमापतितमस्य रघु-
शिशोः (भू)। तथाहि—

यावन्मन्त्रप्रभावादनधिगतगत्नीन् मेघनादप्रणुशान्
दुर्भेद्यान्नागपाशान् विहगपरिवृढास्त्रप्रयोगाद् व्यधूनीत् ।
तावद्रक्षोविनेचा पुनरतिरभसं मर्मणि क्रोधभूम्ना
गाढं विद्धः शतघ्ना इनुमति सहसा मोहनिघ्नो न्यपपत् ॥ ४८ ॥

चित्र । देवराज ! अयमब्राह्मणतरो विमर्दः । यदा तु भ्रातु-
र्मोहमधिगम्य भाविलङ्घेस्वरात्, अक्रममेव करुणवीरानुभाव-
भावितचित्तवृत्तिः तथाविधस्यापि दर्शनोत्सुकः समवबुध्यत
परितः कुम्भकर्णप्रमुखया रक्षःपुतनया तदा पुनरिदमेव प्रत्य-
कार्षीत् (ज) । तथाहि—

शानाम् अधिभुवि अधीश्वरे रावणे किञ्च तथा कुमारमेघनादे च किमपि
अनिर्वचनीयम् अद्भुतं चरितं व्यतानीत् विस्तारयामास । हि यतः तो
रावणमेनादौ सपदि सहसा प्रतिषान्वतां क्रोधान्वताम् अधत्ताम्
लम्बहस्तः । पुष्पितापाहसम्, अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तं
नजौ जरगाश्च पुष्पिताप्येति तल्लक्षणात् ॥ ४७ ॥

(भू) प्रतिसंविधानं प्रतीकारः । रघुशिशोः लक्ष्मणश्च ।

यावदिति । मन्त्राणां प्रभावात् अनधिगता दुर्भीषा गतिः
प्रसरः देवां तान् अतएव दुर्भेद्यान् भेक्तुमशक्यान् मेघनादेन इन्द्रजिता
प्रणुशान् महितान् नागपाशान् विहगपरिवृढस्य पक्षिराजस्य गरुड-
स्येत्यर्थः अस्त्रं तस्य प्रयोगात् यावत् व्यधूनीत् निरास्यत् अस्त्रशुध्यत्
लक्ष्मण इति शेषः तावत् रक्षसां विनेत्या शासित्वा रावणेन पुनः
क्रोधभूम्ना कोपातिशयेन अतिरभसम् अतिवेगं अथा तस्या शतघ्ना
शतं हन्तीति शतघ्नी तया तदास्त्रमङ्गेण मर्मणि गाढं विद्धः सन्
सहसा मोहनिघ्नः मूढो गतः इनुमति इनुमद्वत्सक्रे इति भावः
न्यपपत् निषपात । अस्त्ररहितम् ॥ ४८ ॥

(ज) अत्र लक्ष्मणे । विमर्दः प्रहारः । भ्रातृलक्ष्मणश्च ।

पुरां जेता पूर्वं त्रिपुरविजये यामुदवहत्
स्थितिं तामिवायं रघुपतिवृषाश्रित्य वपुषा ।
क्षणाद्रक्षोनाथानुजमिषुभिराच्छिद्य कणशः
चमूं भस्मीकृत्याप्यनुजमभियात्युत्सुकतमः ॥ ४८ ॥

अभिगम्य ज्ञात्वा । भाविलङ्घेश्वरात् विभीषणादित्यर्थः । अक्रममेव
युगपदेव कर्णः शोकस्यायिभावः प्रियजमानिएजनितो रसविशेषः,
वीरः उत्साहस्यायिभावः शत्रुप्रतिविधानार्थको रसविशेषः । उक्तञ्च
दर्पणे । इष्टनाशादनिष्टान्नेः कर्णस्थो रसो भवेत् । धीरैः कपो-
तवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः । शोकोऽत्र स्यायिभावः स्याच्छोच्य-
मालम्बनं मत्तम् । तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः । अनु-
भावा दैवनिन्दा भूपातक्रान्तिदयः । वैवर्ण्योक्तासनिश्वासस्त-
म्भप्रलपनानि च । निजैर्दमोच्चापस्कारव्याधिग्लानिस्मृतिश्चमाः ।
विषादजलुतोक्तादचिन्ताया व्यभिचारिण्य इति । उत्तमप्रजातिर्वीर
उत्साहस्यायिभावकः । महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ।
आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः । विजेतव्यादिष्टेष्टाद्यास्तस्यो
द्दीपनरूपिणः । अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः । सञ्चा-
रिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमाज्ञाः । इति च । तयोः
अनुभावैः दैवनिन्दादिभिः सहायान्वेषणादिभिश्च भाविता चिन्तिता
चित्तवृत्तिः यस्य तथोक्तः तत्राविधस्य तादृगवस्थस्य लक्ष्मणस्येति शेषः ।
समवर्क्यत समरोधि । परितः समन्तात् । रक्तः पूतनया राल-
ससेनया । तदा तस्मिन् काले राजससेनाभिः स्वनरोधकाले इति
यावत् । प्रत्यक्षापीति प्रतिज्ञतवान् ।

पुरामिति । पूर्वं पुरां जेता त्रिपुरारिः शिवः त्रिपुरायां
विजये विजयार्थं यां स्थितिम् उद्वहत् वभार यादृग्भावेन शत्रून्
प्रति तस्मादित्यर्थः अयं रघुपतिवृषा राघवेन्द्रः वपुषा शरीरेण तामेव
स्थितिम् आश्रित्य तद्रूपेणैव स्थित्येति यावत् क्षणात् इषुभिः शरैः
रक्षोनाथस्य रावणस्य अनुजः तं कुम्भकर्णं कणशः आच्छिद्य खण्ड-

[निर्वर्ण्य] अहो वात्सल्यमहिमा रघुपुङ्गवस्य । येन पुन-
विषयीकृतमात्रामेवानुजस्यावस्थामभिजानाति स्म । [परितो
निरूप्य सहर्षम्] दिष्ट्या स्वस्ति रघुकुलकुमाराभ्यामेताभ्या-
मुत्पश्यामि । यतस्तावदेतयोरस्मिन् व्यसनमहार्णवे यातुधा-
नाधीशेनापि सपरिवारेण कुम्भकर्णवधात् सम्भ्रान्तम् । [पुन-
रतौ निर्वर्ण्य] कथमद्यापि प्रसुग्धावेव । विषमाध्यानव्यति-
करस्तावदापतितः (८) । यतः—

बहुच्छलानि रक्षांसि रिपवस्त्ववशः स्वयम् ।

एषावस्थापि कपयः सहायास्तेऽपि विल्लावाः ॥ ५० ॥

तत् किमुपक्रमं देवमेवेति न जाने (८) ।

खण्डं कृत्वैत्यर्थः चमूमेपि राजर्षी सेनामपि भस्मीकृत्य उत्सुकतमः
अतिशयेन व्ययः सन् अतुजं लक्षणम् अभियाति अभिगच्छति ।
शिखरिणीदत्तम् ॥ ४९ ॥

(८) वात्सल्यमहिमा स्नेहप्रभावः । विषयीकृतमात्रामेव साक्षात्-
कृतामेव । अभिजानाति अनुभवतीत्यर्थः मोहं गच्छतीति भावः ।
व्यसनमहार्णवे विषमहासागरे । यातुधानाधीशे राजसराजेन
यातुधानः पुण्यजनो नैर्कर्तो यातुरक्षी इत्यन्तरः । सम्भ्रान्तं
व्याकुलितम् । अन्यथा अस्मिन्वसरे अन्यदपि एतयोः संहारार्थं
प्रयुक्तं स्यादिति भावः । प्रसुग्धावेव प्रकर्षेण मोहं गतावेव । विष-
मेति । विषमं दारुणम् आध्यानं चिन्ता तस्य व्यतिकरः सम्बन्धः
आपतितः उपस्थितः ।

बह्विति । रक्षांसि राजासः बहुच्छलानि रञ्जान्घेषणपराक्षीति
भावः रिपवः शत्रवः । स्वयन्तु राम इति शेषः अवशः कथेतन इति
यावत् कपयः वानराः सहायाः किन्तु तेऽपि कपयः विल्लावाः सम्भ्रान्ता
व्याकुलाः इषा अवस्था अपि ? रामस्य आपतितेति शेषः ॥ ५० ॥

(८) किमुपक्रमं किमारम्भं देवं किं विदधातीति भावः ।

वास । गन्धर्वराज ! किमेवमाशङ्कसे ? पश्य । जीवनप्रति-
बोधितः किलायमवित्यमहिम्नां प्रथमः प्राभञ्जनिः (उ) ।
सम्प्रति—

उत्स्फूर्जद्गोमकूपः प्रलयपरिमित्पांशुवर्षानुकारी
किञ्चिद्भुग्नाग्रपुच्छाप्रतिमविचलनापास्तनक्षत्रचक्रः ।
भूम्नौत्सुक्यानुरूपव्यवसितिर्धिकं पर्यवप्नुत्य गत्वा
कापि प्राज्ञः क्षणार्धात् कमपि गिरिमसावाहरन्नाजगाम ॥५१॥
चित्र । [विभाव्य सोल्लासम्] देवराज ! पश्य ।
यथा चन्द्रालोकं कुमुदनिवह्युखकमणिं
दृष्टुं सारस्तत्त्वामृतमपि भवाभ्मोनिधिगतः ।

(उ) जीवदिति । जीवनाय लक्ष्मणस्येति शेषः प्रतिबोधितः
औषधानयनार्थं विज्ञापित इति यावत् अवित्यमहिम्नां महाप्रभा-
वाणां प्रथमः अप्यपीः प्राभञ्जनिः साक्षितः हनूमानित्यर्थः ।

उत्स्फूर्जदिति । उत्स्फूर्जन्तः स्फुरन्तः गोमकूपाः यस्य तथोक्तः
रोमाञ्चितगत इत्यर्थः, प्रलये कल्पान्ते परिमिततां सङ्गच्छतां पांशु-
वर्षाणां रजोदण्डानाम् अनुकारी प्रलयप्रदहरजोराशिरिवेत्यर्थः तत्-
सङ्घर्षतया आकाशान्निपतनादिति भावः, किञ्चित् भुग्नस्य ईषत् कुञ्चि-
तस्य अप्यपुच्छस्य बाङ्गलूपास्य अप्रतिमेन असदृशेन विचलनेन सञ्चा-
रेण अपास्तानि प्रक्षिप्तानि नक्षत्रचक्राणि येन तथाभूतः, भूम्ना बाहु-
ल्येन औत्सुक्यस्य अनुरूपा सदृशी व्यवसितिः उद्योगः यस्य तादृशः
प्राज्ञः असौ प्राभञ्जनिः अधिकं यथा तथा पर्यवप्नुत्य उत्प्लुत्य कापि
गत्वा क्षणार्धात् कमपि गिरिं पर्वतम् आहरन् आजगाम । जाम्बु-
वदादिभिरौषधाहरणार्थमुक्तो हनूमान् रात्रौ तत्र पर्वते औषधीमजा-
नन् सर्वमेव पर्वतम् आजहरेति पुराणवार्ता । अग्निरादत्तम् ॥५१॥

यथेति । कुमुदनिवहः चन्द्रालोकं, दृष्टुं सारः लौहधातुः सुख-
कमणिम् अयस्कान्तं, भवः संसार एव अभ्मोनिधिः समुद्रः तं गतः

तथा सम्भाव्यैतौ हनुमदुपनीताद्रिमरुतं

भटित्वुच्छृम्भेते किमपि गहनो वस्तुमहिमा ॥ ५२ ॥

[दक्षिणतो विभाव्य] कथमेव लङ्गेश्वरः ? कल्पावसान-
निर्मर्यादं पाथ इव पाथोनाथस्य राक्षसबलमाकर्षन् पुनर-
भ्यमित्तमेति (ठ) ।

[विमृश्य] सम्प्रति तु धर्मयुद्धसम्भावनाप्रातिहतबहुतर-
प्रधानव्यक्ति रावणमेषनादशेषमेतद्राक्षसबलमेताभ्यामवगणित-
मित्येतावप्युभौ न गणयन्ते परःसहस्रमप्यस्यपकीटाः (ण) ।
[पुनर्लक्षणं निर्वर्ण्य] एवं तु—

शाणोत्कीर्णो मणिरिव घनान्धोदमुक्तो विवस्त्रान्
निःशोऽभिर्भटिति विगलत्कक्षुकः पद्मगन्धः ।

प्राप्नो जन इत्यर्थः तत्त्वामृतं तत्त्वज्ञानरूपममृतं यथा, तथा एतौ
रामकच्छपाणौ हनुमता उपनीतस्य अङ्गेः पर्वतस्य गन्धमादनस्य द्रोणा-
द्वेर्वा मरुतम् ओषधिरगन्धवद्भवति भावः सम्भाव्य प्राप्य भटिति
सहसा उच्छृम्भेते विकासं गच्छतः विगतमोहौ जाताविति भावः ।
वस्तूनां महिमा प्रभावः किमपि गहनः दुर्बोधः । शिखरिणीवृत्तम्
॥ ५२ ॥

(ठ) कल्पेति । कल्पावसाने प्रसूये निर्मर्यादं मर्यादा स्थितिः
तद्रुद्धितम् उद्देशमिति यावत् पाथ इव जलमिव पाथोनाथस्य ससु-
त्रस्य । अभ्यमित्तम् अमित्तम् अभोति अभ्यमित्तम् अभित्तं यत्नून्
प्रतीत्यर्थः ।

(ण) धर्मयुद्धेति । धर्मेण युद्धं धर्मयुद्धं तस्य सम्भावनाया अह-
सानेन प्रतिहताः वारिता बहुतराः प्रधानव्यक्तयः यत्र तथाभूतम् ।
रावणेति । रावणश्च मेषनादश्च तौ शेषौ यस्य तथोक्तम् । एताभ्यां
रामकच्छपाभ्याम् अवगणितम् अवज्ञातम् । एतावुभौ अपि राम-
कच्छपावपीत्यर्थः । अक्षपकीटाः राक्षसकीटाः क्षुद्रा राक्षसा इत्यर्थः ।

शाणेति । लघुः कनिष्ठो रघुपतिः लक्ष्मणः इवेति सर्वत्र

दीव्यत्युच्चैर्लघुरघुपतिः किन्न वा स्यात् किमन्यद्

दिव्यौषध्या जयति महिमा कोऽप्यचिन्त्यानुभावः ॥ ५३ ॥

[निरूप्य] कथं प्रक्रान्तमेव कपिराक्षसनासीरचरयोर्मटयोः

पुनरायोधनम् (त) । तथाहि—

शितैर्बाणैरेके मृधभुवि परे तीक्ष्णनखरैः

क्रियासातत्वे नाप्यहमहमिकाक्रान्तमनसः ।

मिथो विध्यन्ति स्म प्रबलतमसमर्दविदलत्-

क्षितिक्षोदःपिष्टातकसुरभिवक्षस्तभृतः ॥ ५४ ॥

योज्यम् । शाखेन उत्कीर्णः उल्लिखितः मणिरिव घनात् सान्द्रात्
अशोदात् मेघात् सुकृः विस्त्रिष्टः विवस्त्रात् सूर्य इव, निःकोशः
कोशात् निष्काशितः असिरिव खड्ग इव विगलन् विस्त्रिष्यन् कङ्क को
गालत्वक् यस्य तथाभूतः पद्मगेन्द्रः भुजगेन्द्र इव भट्टिति उच्चैरतिशयेन
दीव्यति राजते अक्षुच्चतप्रशमनेनेति भावः । अत्र अर्थान्तरं न्यस्यति
किमिति, दिव्यौषध्या किं वा न स्यात् ? सर्वमेव प्रशान्तिं गच्छेदिति
भावः अन्यत् किं वक्तव्यमिति शेषः । अस्याः अविनश्यः अतुभावो यस्य
तथाभूतः कोऽपि अनिर्वचनीयः महिषा साहाय्यं जयति । सन्दा-
क्रान्तादुत्तम् ॥ ५३ ॥

(त) प्रक्रान्तम् आरब्धम् । कपिराक्षसनासीरचरयोः वानर-
राक्षससेनाप्रवर्त्तिनोः । भटयोः वीरयोः । आयोधनं युद्धम् ।

शितैरिति । क्रियायाः रणव्यापारस्य सातत्वेन नैरन्त्येषामपि
अहमहमिका परस्परसङ्घातौ, अहमहमिका तु सा स्यात् यः परस्परं
भवत्यहङ्कार इत्यमरः । तथा आक्रान्तं मनो येषां तथाभूताः,
प्रबलतमेन अतिप्रबलेन समर्देन विदलन्ती विदीर्यमाणा या क्षितिः
रणभूमिरिति यावत् तस्याः क्षोदांश्च चूर्णानि रणांशीत्यर्थः एव
पिष्टातकानि चूर्णगन्धद्रव्यविशेषाः तैः सुरभीणि वक्षस्तानि
उरस्थानानि बिभ्रतीति तथोक्ताः, एके भटाः वीराः राक्षसाः शितैः

[सविशेषं निश्चित्य] तावदन्तरमनयोर्बलयोरधिगम्यमानं
प्रातः सन्ध्यायां यावदन्तमसारुणालोकयोः (घ) । तथाहि—

प्रतिक्षणमियं रक्षःपृतना क्षीयतेतराम् ।

यथा तथा भ्रवङ्गानामनन्तगुणतैधते ॥ ५५ ॥

वास । गन्धर्वराज ! पुनरितो महत् कदनमुपक्रान्तम् (द)
रक्षोनाथो रघूणां त्वरितमधिभुवा रावणिलक्ष्मणेन
हन्दीभूय प्रहृष्यद्भुजबलमहिमाविष्कृतेष्वासशिखौ ।
दिव्यास्त्राणां प्रयोगप्रतिकृतिमुचितां चाप्नुवानौ मिथोऽमू
मूर्च्छत्कल्पावसानज्वलनपरिभवं सैन्ययोः पर्यदाताम् ॥ ५६ ॥

तीक्ष्णैः बाणैः परे वानराः तीक्ष्णतस्त्रैः शृगभुवि रणभूमौ मिथः
परस्परं विध्यन्ति स्म । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५४ ॥

(घ) अनयोः बलयोः राक्षससैन्यवानरसैन्ययोः । अन्तरं
प्रभेदः, तावत् तद्येत्यर्थः अधिगम्यमानं प्रतीयमानम् । यावत् यथा
प्रातःसन्ध्यायां प्रभाते । अन्तमसारुणालोकयोः गाढान्धकारद्वय-
तपयोः ।

प्रतिक्षणमिति । इयं रक्षसां पृतना सेना यथा प्रतिक्षणं क्षये
क्षये क्षीयतेतराम् क्षतिशयेन क्षयं गच्छति । तथा भ्रवङ्गानां वान-
राणाम् अनन्तगुणता अधिकसंख्यतेति भावः एधते वर्जते । अतु-
ष्टुवृत्तम् ॥ ५५ ॥

(द) कदनं विमर्दनम् । उपक्रान्तं प्रारब्धम् ।

रक्षोनाथ इति । रक्षोनाथो रावणः रघूणाम् अधिभुवा रामेण,
रावणस्य अपत्यं पुमान् रावणिरिन्द्रजित् लक्ष्मणेन अमू हन्दीभूतो राम-
रावणौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ चेत्यर्थः, प्रहृष्यतां प्रवर्द्धमानानां भुजबलानां
महिम्ना प्रभावेण आविष्कृता प्रकटिता इष्वासशिखा धनुर्वेदशिखा
याभ्यां तदाभूतौ, उचिताम् अतुष्टुपां दिव्यास्त्राणां प्रयोगस्य प्रति-
कृतिं प्रतीकारम् आप्नुवानौ कुर्वाणौ चेत्यर्थः, मिथः परस्परं सैन्ययोः

चित्र । देवराज ! दुरवरोधोऽयमनयोर्महावीरयोर्मियो-
विमर्दः । तथाहि—

खेडाभिः ककुभः पृषत्कनिकरैर्व्योम द्विधा खण्डितैः

देहैर्विद्विषतां धरातलमपि प्रच्छादयन्तौ चिरम् ।

कुर्वीतेऽश्रुजलाविलेक्षणपथान्येतावकाण्डोच्चर-

द्रोमाञ्चानि सवेपथून्यपि मुहुर्वर्ष्माणि नः पश्यताम् ॥ ५७ ॥

[सविशेषं विभाव्य] कथं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलभ्यमान-
मेकमेव वस्तु विप्रकृष्टान्तरं सम्पद्यते (घ) । तथाहि—

अस्माद्रावणवृत्ताद्राघववृत्तं तु दशगुणं वीक्षे ।

अनुमन्येऽनन्तगुणं पार्श्वपतत्कीर्णपेन्द्रविनिपातैः ॥ ५८ ॥

उभयोः मूर्च्छन् प्रवर्द्धमानः कस्यावसाने प्रलये यो ज्वलनः अग्निः
तस्य परिभव इव परिभवः विध्वंसः तं पर्य्यदातां कृतवन्तावित्यर्थः
परस्परं सैन्यदलनं चक्रतुरिति यावत् । सग्वराष्टत्तम् ॥ ५६ ॥

खेडाभिरिति । एतौ रामरावणौ लक्ष्मणेन्द्रजितौ च खेडाभिः
सिंहनादैः ककुभः दिशः, पृषत्कनिकरैः शरसमूहैः व्योम आकाशं,
विद्विषतां शत्रूणां द्विधा खण्डितैः देहैः धरातलमपि प्रच्छादयन्तौ
आदृण्वन्तौ सन्तौ पश्यताम् अवलोकयतां नः अस्माकं वर्ष्माणि देहान्
चिरम् अश्रुजलेन आविलानि कलुषितानि दंक्षणपथानि दृष्टिपथानि
येषां तथाभूतानि अकाण्डे उच्चरन्तः उद्गच्छन्तः रोमाञ्चाः येषां
तथोक्तानि सवेपथूनि सकम्पानि अपि मुहुः पुनः पुनः कुर्वीते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(घ) प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रमाणाभ्यामिति शेषः उपलभ्यमानं
प्रतीयमानम् एकमेव वस्तु रामवृत्तमिति भावः विप्रकृष्टान्तरं विप्र-
कृष्टं सुदूरम् अन्तरं भेदः यस्य तथोक्तं सम्पद्यते सम्भवति ।

अस्मादिति । राघवस्य रामस्य वृत्तं चरितम् अस्मात् रावण-
वृत्तान्तात् रावणस्य चरितात् युद्धव्यापारादिति भावः दशगुणं तु

[परितो निरूप्य, सकुतुकाश्चर्यम्]

यावन्तो रजनीचराः प्रहरणोद्धूर्णङ्गुजाकेतवः

युध्यन्तेऽभिमुखाः स्फुरद्भुजमदाभाताः पुरा निर्गताः ।

प्रक्षिप्ताशुगजालपक्षपवनाधूते प्रतापानले

चित् दाशरथेः क्षणाच्छलभतां यान्ति स्म सर्वेऽपि ते ॥ ५६ ॥

[सविमर्शम्] एव किलेयं पाञ्चभौतिकी सृष्टिः (न) ।

त्रैलोक्यमप्यपर्याप्तं रक्षसां स्थातुमप्यदः ।

येषां ते केवलं भूमौ विलिख्यः पञ्चतां गताः ॥ ६० ॥

दशगुणमेव वीर्ये पश्यामि प्रत्यक्षप्रमाणमेतत् । पार्श्वयोः पततां
कौशलेन्द्राणां राक्षसप्रवराणां विनिपातैः अनन्तगुणम् असङ्ख्यगुणम्
अनुमन्ये अनुमानप्रमाणमेतत् । तदनयोर्महान् विप्रकर्ष इति भावः ।
अपर्याप्तम् ॥ ५८ ॥

यावन्त इति । यावन्तः यत्संख्यकाः रजनीचराः राक्षसाः
प्रहरणानि शस्त्राणि उद्धूर्णन्त्यः भ्रामवन्त्यः भुजा, बाहुव एव केतवः
ध्वजाः येषां तथोक्ताः, स्फुरद्भुजः प्रसरद्भिः भुजमदैः हस्तावलेष्टैः
आध्माताः आपूरिताः अभिमुखः युध्यन्तः पुरा अपतः निर्गताः, चित्तम्
आश्चर्यं सर्वेऽपि ते प्रक्षिप्तानाम् आशुगजालानां शरसङ्घानां पक्ष-
पवनैः आधूते सञ्जाहिते दाशरथेः रामस्य प्रतापानले क्षणात् क्षण-
मात्रेणैव शलभतां पतङ्गतां यान्ति गच्छन्ति । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ५९ ॥

(न) एवेति । इदं सृष्टिः पाञ्चभौतिकी जित्वादिप्रज्ञभूतरचिते-
त्यर्थः किलैव प्रसिद्धेव न तात्त्विकीति भावः । तथाहि-

त्रैलोक्यमिति । अदः त्रैलोक्यं त्रिभुवनमपि येषां रक्षसां
स्यादुमपि दण्डाकारेण अवस्थातुमपि न तु शयनादिनेति अपि-
बन्धार्थः । अपर्याप्तम् अप्रभूतम् अक्षममिति यावत् ते पञ्चतां गताः
निधनं प्राप्ताः केवलं भूमौ विलिख्यः विलयं प्रापुः । यदि पञ्चभि-

वास । गन्धर्वराज ! पश्य विस्मयनीयविप्रलम्भौ किलाम्बु
रामलक्ष्मणौ (प) । यतः—

एताभ्यां राघवाभ्यां सकुतुकमिषुभिश्चिद्यमानेषु मूर्ध-
स्वेकस्यैकोऽप्यनन्तः किमु सरसगुणो वर्णनीयोऽपरस्य ।
एतत् संपश्यतोऽप्यतिचिरमनयोः कोऽप्यचिन्त्यः प्रभावः
यत्रोत्साहो न धैर्याद् विरमति न शिरश्चेदतः पत्रिणोऽपि ॥ ६१ ॥

[नेपथ्ये]

भो भोः रामभद्र ! किमद्याप्युपेक्षसे दुर्वृत्तमेनम् ? कथं
वैकक्रियासाध्यमेतावन्तमर्थम् ? अवधत्स्व तावत् (फ) ।

भूतैः सृष्टास्तदा पशुषु एव विजयस्य युक्तत्वादिति भावः । अत्र ते
इत्यत्र तानीति गता इत्यत्र गतानीति च वक्तुमुचितं रक्षसामित्यस्य
कीदृशेन एतदन्वयस्यानुपपत्तेरिति सुधीर्भिर्विभाव्यम् ॥ ६० ॥

(प) विस्मयनीयेति । विस्मयनीयः आश्चर्य्यवत् प्रतीयमानः
विप्रलम्भः प्रतारणं ययोः तयोक्तौ रामलक्ष्मणौ । एतावपि रावणे-
न्द्रजितोः मायया वञ्चितायिति विस्मय इति भावः ।

एताभ्यामिति । एताभ्यां राघवाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सकु-
तुकं सविस्मयमित्यर्थः पुनः पुनः शिरश्चेदप्रयासेऽपि वैफल्यमिति
भावः इषुभिः शरैः मूर्धसु शिरसु लिङ्गमानेषु एकस्य रावणस्य
एकोऽपि मूर्ध्वेति भावः अनन्तः भवतीति शेषः न चयं गच्छतीति
भावः, अपरस्य इन्द्रजितः सरसगुणः उत्साहातिशयः किमु वर्णनीयः
नैव वर्णयितुं शक्य इत्यर्थः एतत् शिरसः पुनः पुनरुत्थापनम्
अतिचिरं संपश्यतोऽपि अनयोः रामलक्ष्मणयोः कोऽपि अचिन्त्यः
प्रभावः सामर्थ्यमित्यर्थः अस्तीति शेषः । यत्र प्रभावे सतीति
यावत् उत्साहः धैर्यात् न विरमति धैर्यं न त्यजतीत्यर्थः,
पत्रिणोऽपि शरा अपि शिरश्चेदतः न विरमन्ति पुनः पुनः शिर-
केन्दुं गच्छन्तीति यावत् । सग्वराट्टतम् ॥ ६१ ॥

(फ) दुर्वृत्तमेनं दुराचारं रावणिञ्च । कथं वा सकृदा क्रियमा-

भवान् सीतां लोकस्त्रिभुवनगतः प्रीतिसुचितां
 कनीयान् पीलस्यः पुरममरतां स्वां पुनरयम् ।
 किमत्रान्यत् साक्षात्कृतपरमतत्त्वो मुनिगणः
 प्रसादप्रोन्मीलमुदि मनसि शान्तिं च लभताम् ॥ ६२ ॥
 चित्र । [निश्चय] कथमेष दिव्यर्षिगणोऽप्येतयोर्बधाय
 राघवौ त्वरयति ? अथवा दुष्टप्रशान्तिः कस्य न मनःप्रीत्यै ?
 [ससम्भ्रमाद्भुतोत्सुक्यम्] देवराज ! पश्य—
 आभ्यां ब्रह्माच्युतास्त्रस्मरणसुरभिभिर्मार्गशैराघवाभ्यां
 मूर्ध्नी चिच्छिदाते रजनिचरपते रावणेश क्रमेण ।
 पश्चाद्रक्षःकवन्धौ मृधभुवि विवशः सोऽपि रक्षोऽवरोधः
 क्षीण्यं श्रीदाशरथ्योः शिरसि च वियतः पुष्पवर्षं पपात ॥ ६३ ॥

एकैकास्त्रप्रयोगेणेति यावत् साध्यं सन्धाद्यम् एतावन्तम् अर्थं राव-
 णस्य रावणेश बधरूपमित्यर्थः उपेक्षसे न अवधारयसीति भावः ।
 अवधत्स्व अवधानं कुरु ।

भवानिति । भवान् सीतां, त्रिभुवनगतः त्रिलोकीस्थितः लोकः
 उचितां प्रीतिं सन्तोषं, कनीयान् पीलस्यः विभीषणः पुरं लङ्काम्,
 अयं रक्षोनाथः पुनः स्वां निजाम् अमरतां देवत्वम् अत्र साक्षात् किं
 वक्तव्यमिति शेषः साक्षात्कृतं परमं तत्त्वं ब्रह्मरूपं वस्तु येन तथाभूतः
 मुनिगणः प्रसादेन प्रसन्नतया प्रोन्मीलन्ती मस्फुरन्ती सुदुर्लभाः यस्मिन्
 तादृशे मनसि शान्तिं लभताम् । शिखरिणीद्वयम् ॥ ६२ ॥

आभ्यामिति । आभ्यां राघवाभ्यां रामश्चक्ष्णाभ्यां ब्रह्मा-
 च्युतास्त्रयोः ब्रह्मास्त्रनारायणास्त्रयोः स्मरणेन सुरभिभिः सौरभवद्भिः
 सुतेजितैरिति यावत् मार्गशैः शरैः क्रमेण रजनिचरपते राक्षसेन्द्रस्य
 रावणेश मूर्ध्नी शिरसी चिच्छिदाते क्षिप्तवन्तौ । पश्चात् अनयोः
 मस्तकच्छेदानन्तरं रक्षसः रावणस्य रावणेश कवन्धः अशिरा देहः
 मृधभुवि रणभूमी, सोऽपि रक्षसाम् अवरोधः अन्तःपुरिकावर्गः विवशः

वास । [नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । सीतासम्] गन्धर्वराज !
पश्य तावदेते किल, त्रिभुवनशत्रोर्दशकन्धरस्य निधनदृष्टान्त-
श्रवणेन प्रमोदनिर्भराः (क) महर्षयः सुमनसः कमपि
महोत्सवमनुबुभूषन्तो (भ) मामेव प्रतीक्षन्ते तद्गच्छाम्येतेषां
मनोरथसम्पादनाय त्वमप्येतद्दृष्टान्तनिवेदनेन प्रियसख-
मलकेश्वरं प्रीणय (म) ।

[इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे]

इति महावीरचरिते षष्ठोऽङ्कः ।

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति शोकाकुला लङ्का]

लङ्का । [साक्रोशम्] हामहाराश्र दसकंधर तैलकवीरल-
च्छीपङ्गिगहदुल्ललिद ! हा सश्रलरक्वसलोअपङ्गिबालणसमत्य-
दम्भदभुअदण्ड ! हा पसुबइपादजुअलच्चणपजुत्तमुद्धमुह-

मोहं गतः सन् क्षोण्यं पृथिव्यां, वियतः आकाशात् पुष्पवर्षं श्रीदा-
शरथ्योः श्रीरामलक्ष्मणयोः शिरसि च पपात । स्रग्धरावृतम् ॥ ६३ ॥

(क) प्रमोदनिर्भराः अतीव प्रसदिता इत्यर्थः ।

(भ) अतुबुभूषन्तः अतुभविष्यन्तिच्छन्तः ।

(म) अलकेश्वरं कुवेरम् । प्रीणय सन्तोषय ।

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टा-
चार्येण विरचिता महावीरचरितनाटकम्

षष्ठाङ्कस्याख्या समाप्ता ।

पुण्डरीक ! हा केकसीपुत्ततिलक ! हा बंधुभणवच्छल ! कहिं
मए तुमं पेक्खिदब्बो ? हा कुमार कुम्भभण ! हा बच्छ मेह-
णाह ! कहिं सि ? देहि मे पडिबभण [परितो बिलोक्य] कहं
कोवि ण मंतेदि ? [ऊर्ध्वमवलोक्य] हा दुट्ठदेवदुब्बिलसिभ !
कीस एव्वं परिणदं सि ? अहवा की एत्थ भवदो उबालभो ?
अत्तणो एव्व दुच्चरिदं एदं विपरिणमेदि (क) । [इति सानुक्रोशं
रोदिति]

[ततः प्रविशति अलका]

अल । अहो कथमस्य रत्नःपतेरपूर्वं कोऽप्ययं दशापरि-
पाकः ? यदेतावानपि रत्नःसर्गः क्षणेनैव विभीषणमात्रशेषः
संवृत्तः [शब्दश्रवणं नाटयित्वा परिक्रम्य] । कथं कनीयसी
मे भगिनी प्रत्यग्रभर्तृविरहव्यथाविधुरा क्रन्दन्ती लङ्का ?
[उपसृत्य] भगिनि ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि (ख) ।

लङ्का । [विभाव्य] कहं बहिणिआ मे अलया ? (ग) ।

(क) हा महाराज ! दशकम्बर ! त्रैलोक्यवीरलक्ष्मीपरि-
पहदुर्बलित ! हा सकलराक्षसलोकप्रतिपालनसमर्थदुर्मदभुङ्गदण्ड !
हा पशुपतिपादयुगलार्चनप्रयुक्तसुगन्धसुखपुण्डरीक ! हा केकसी-
पुत्ततिलक ! हा बन्धुजनवत्सल ! कुत मया त्वं प्रेक्षितव्यः ?
हा कुमार कुम्भकर्ण ! हा वत्स मेघनाद ! कुत्रासि ? देहि मे
प्रतिवचनम् । —कथं कोऽपि न मन्त्रयति ? —हा दुष्ट देवदुर्विबलित !
कथमेवं परिणतमसि ? अथवा कोऽत्र भवतः उपालम्भः ? आत्मन
एव दुश्चरितमेतत् विपरिणमति सं ।

उपालम्भः तिरस्कारः । विपरिणमति फलति ।

(ख) रत्नःसर्गः राक्षसवृष्टिः । प्रत्ययेति । प्रत्ययेण अभिनवेन
भर्तृविरहेण या व्यथा तया विधुरा व्याकुता ।

(ग) कथं भगिनी मे अलका ?

अलका । भगिनि ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि । एवं किलेयं लोकयात्रा (घ) ।

लङ्का । अयि बहिष्णि ! कुतो मे आश्वासो ? जुवइजणमे-
त्तसेसा संवुत्त ण्णि, एको उण कुलतन्तू कुमारबिहीसणो क्खु
चिद्धदि त्ति सुणीअदि, सोबि मन्दभाइणीए अधस्सदाए रिउ-
वक्खं जेव्व सेवेदि (ङ) ।

अलका । अयि भगिनि ! मा मैवं, न खलु अस्माकं सरिपु-
पत्तः ।

लङ्का । कहं बिअ ? (च) ।

अलका । यस्य रिपुः स गतः । तच्च गतं, संप्रति तु निसर्ग-
मुद्दहस्माकं त्रिभुवनप्रसिद्धसम्बन्धो दाशरथिः (छ) ।

लङ्का । आश्वस्य । कहं ईरिसो बि ? (ज) ।

अलका । ईदृश एव ।

लङ्का । कहं अह्मसामिसु ईरिसो बिपरिणदो ? (झ) ।

(घ) लीकयात्रा संसारयात्रा ।

(ङ) अयि भगिनि ! कुतो मे आश्वासः । युवतिजनमात्रशेषा
संवृत्तास्मि । एकः पुनः कुलतन्तुः कुमारविभीषणः खलु तिष्ठतीति
श्रूयते । सोऽपि मन्दभागिन्या अधन्यतया रिपुपक्षमेव सेवते सं ।

कुलतन्तुः वंशकरः सन्तानः । अधन्यतया दुर्भाग्यतया ।

(च) कथमिव ? सं ।

(छ) यस्य रिपुः यस्य दावणस्येति । सः रावणः । तच्च रिपुत्व-
मित्तर्यः शत्रुभाव इत्यर्थः । निसर्गमुद्दहत् स्वभावमित्यम् । त्रिभुवनेति ।
त्रिभुवने प्रसिद्धः प्रख्यातः सम्बन्धः संज्ञकः यस्य तथोक्तः ।

(ज) कथमीदृशोऽपि ? सं ।

(झ) कथमस्माकं सामिसु ईदृशः विपरिणतः । सं ।

अलका । अपि अननुसन्धाने किमेवं भाषसे ? (ज) । शृणु ।

रघुकुलतिलकेऽस्मिन् भ्रातृमातृद्वितीये

किमपि पित्रनिदेशादृष्टकां संप्रविष्टे ।

यदुचितममुना ते राक्षसानां विनेत्वा

विहितमयमशेषः कर्मणस्तस्य पाकः ॥ १ ॥

लङ्का । इत्तुं तुमं उण ईरिसे पत्थावे कहं एत्थ उव-
ट्ठिदासि ? (ट) ।

अलका । अवधत्स्व अहं किल वैमातृकेण पौलस्त्येन
गन्धर्वराजाच्चित्ररथादमुं वृत्तान्तमुपलभ्य शिष्टबन्धुप्रतिबोध-
नाय, विभीषणस्य च लङ्काभिषेकसाक्षात्करणाय, रावणाप-
हृतविमानराजस्य पुष्पकस्य च रामभद्रोपस्थानोपदेशदानाय
सन्दिष्टा (ठ) ।

लङ्का । अह्मो कहं भअवदो पसुबइणो बि मित्तं णिधा-
वाहिबई सअं एव्व उवचरदि रामभद्रं ? (ड) ।

(ज) अननुसन्धाने अनुसन्धानमकृत्व इति यावत् ।

रक्षिति । अस्मिन् भ्रातृमातृद्वितीये रघुकुलतिलके रामे किमपि
कुतश्चिदित्यर्थः पित्रनिदेशात् आक्षया दृष्टकां प्रविष्टे सति अमुना ते
तव राक्षसानां विनेत्वा राक्ष्सां रावणेन यत् उचितं विहितं कृतं तं
प्रति तदुभाभ्यांहरणेन अनुचितमनुष्ठितमिति भावः वैपरीत्यलक्ष्य-
सम्बन्धेन उचितमनुष्ठितमिति लक्ष्यया प्रतीतेरिति भावः । तस्य
कर्मणः अयं अशेषः समग्रः पाकः परिणामः । मालिनीवृत्तम् ॥ ? ॥

(ट) इत्तुं त्वं पुनरीदृश्ये प्रस्तावे कथमत्र उपस्थितासि ? सं ।

प्रस्तावे प्रसङ्गे समये इत्यर्थः ।

(ठ) वैमातृकेण विमातृजेन भरद्वाजकन्याजातेन पौलस्त्येन पुत्र-
स्त्वपौत्रेण कुवेरेणेत्यर्थः ।

(ड) अहो कथं भगवतः पशुपतेरपि मित्तं निधानाधिपतिः
अयमेव उपचरति रामभद्रम् ? सं ।

अलका । अयि ! किमत्राश्चर्यम् ।

इदं हि तत्त्वं परमार्थभाजाम्

अयं हि साक्षात् पुरुषः पुराणः ।

त्रिधा विभिन्ना प्रकृतिः किलैषा

त्रातुं भुवि खेन सतोऽवतीर्णा ॥ २ ॥

लङ्का । कहं अन्नसामिना रक्तसणाहेण एदं ण ओ-
धारिदं ? (ठ) । •

अलका । अयि सरले ! शपमहिन्ना किल मूर्च्छन्मोहः
सोऽपि नापराध्यति (ण) ।

[नेपथ्ये कलकलः]

उभे । [ससम्भ्रममाकर्णयतः] । [पुनर्नेपथ्ये] समवधत्त
भोज्जिजगच्चराणि भूतानि ! (त) ।

वस्वर्करुद्रसहितः स्वयमेष साक्षाद्

वृद्धश्च वाः समभिनन्दति साधु साध्वीम् ।

निधानाधिपतिः धनेश्वरः । उपवरति सेवते ।

इदमिति । इदं रामरूपं वस्तु इति भावः परमार्थभाजां
परमार्थदर्शनां तत्त्वं हि परमं धनमेव, अयं रामः साक्षात् स्वयं
पुराणः पुरुषो हि आदिपुरुष एव । एषा त्रिधा त्रिप्रकारेण विभिन्ना
अन्तरजस्तमोभेदादिति भावः प्रकृतिः मूलकारणं, प्रकृतिः पञ्चभूतेषु
प्रधाने मूलकारणे इत्यमरः । सतः साधून् त्रातुं रक्षितुं दुर्जनेभ्य
इति शेषः भुवि पृथिव्यां खेन आत्मना अवतीर्णा । भूभारहरणार्थ-
मादिपुरुषः स्वयं रामरूपेणावतीर्ण इति निष्कर्षः ॥ २ ॥

(ठ) कथमन्नसामिना राक्षसनाथेन एतत् न अवधारितम् ? सं ।

(ण) शपमहिन्ना अभिसम्प्राप्तप्रभावेण । मन्दीश्वरस्य तथा
वेदवत्त्वाच्च शपयोः महिम्ना । विस्तरस्तु उत्तरकाण्डे ॥ ६ तथा
॥ ७ सर्गे दृष्टव्यः । मूर्च्छन्मोहः प्रवर्द्धमानाज्ञानः ।

(त) समवधत्त अवधानं कुरुत । त्रिजगच्चराणि त्रिभुवनस्थितानि ।

अग्निप्रवेशपरिनिर्गमशुद्धभावां

सीतां रघूत्तम ! भवत्स्थितिमाद्रियस्व ॥ ३ ॥

अलका । कथमेते दिवौकसोऽपि दशकम्बरगृहनिवास-
व्यसनकौलीनशङ्कापनुत्वे कृतपादकप्रवेशनिर्गमनां सीतादेवीम्
अभिनन्दति ? (थ) अहह !

पतिव्रतामयं ज्योतिर्ज्योतिषान्येन शोध्यते ।

इदमाश्चर्यमथवा लोकस्थित्यनुवर्त्तनम् ॥ ४ ॥

लङ्का । [शब्दश्रवणं नाटयित्वा] । कहं मंगलतरतूररव-
मिस्साओ गीदीओ णिसामीअंति ? (द) ।

वर्त्तति । वसुभिरष्टाभिः अर्केर्द्वादशभिः रुद्रैरकादशभिः सहितः
परिहृतः एष स्वयं दृश्यमानः इन्द्रः अग्निप्रवेशात् परिनिर्गमेष ततः
समुज्ज्वलतया उत्थानेनेति भावः शुद्धः पूतः भावः आशयः चरितमिति
यावत् यस्याः तथोक्तां अतएव साध्वीं सीतां साधु यथा तथा समभि-
नन्दति सम्यक् प्रशंसति । हे रघूत्तम ! राम ! भवतः स्थितिं मय्यादां
पतिव्रताया अपरित्यागरूपमिति भावः । अथवा भवतः स्थितिं वंशव-
र्त्तनां सीतां आद्रियस्व अवलम्बस्व । साध्वीं सीतां गृह्याणेति भावः ।
वसन्ततिचक्रं दृष्टम् ॥ ३ ॥

(थ) दशेति । दशकम्बरस्य रावणस्य गृहे निवास एव व्यसनं
दोषः तेन कौलीनं लोकवादः कलङ्क इति यावत् तस्य शङ्कायाः संश-
यस्य अपनुतिः अपनोदनं प्रशमनं तस्यै ।

पतिव्रतेति । पतिव्रतामयं सतीत्वरूपं ज्योतिः तेजः अन्येन
ज्योतिषा अग्निना शोध्यते शुद्धिं नीयते इदं अपरेण ज्योतिषा सती-
त्वज्योतिःशोधनं आश्चर्यं अपरज्योतिषः सतीत्वज्योतिषो बलवत्त्वादिति
भावः । अथवा लोकस्थितेः संसारमय्यादायाः अनुवर्त्तनं अनुसरणं
कर्तव्यमिति शेषः यदेतत् कृतं तत् लोकविश्वासायेति भावः ।
अनुवृत्तम् ॥ ४ ॥

(द) कथं मङ्गलतरतूररवमिस्साओ गीतयः निशाव्यन्ते ? इति ।

अलका । [निपथ्याभिमुखमवलोक्य] कथं सीताविशुद्धानु-
मोदनार्थमवतीर्णाभिरप्सरोभिर्दिव्यर्षिगणैश्च (ध) रामभद्र-
निदेशेन निष्पादिताभिषेककल्याणो विभीषणः पुष्पकं पुर-
स्कृत्य रामभद्रमभ्येति । तदेहि तथाविधसहजमहिममहनीय-
चरितमहानुभाववलोकनेन चक्षुः कृतार्थयावः । (न)

[इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते] ।

[मिश्रविष्कम्भकः (प)]

[ततः प्रविशति पुष्पकं पुरस्कृत्य विभीषणः]

विभी । अनुष्ठितः किल मया रामभद्रादेशः । तथाहि ।
सत्कृतं मातलिमनु (फ) ।

अजस्रगलदस्रसंज्ञवकिणाङ्गगण्डस्थलाः

खलत्कनककङ्कणा नियमितैकवेणीभृतः ।

सङ्कलतरेण अतिमङ्गलजनकेन तूय्यरेण तूय्यशब्देन मिथ्याः
संवलिताः । निशायन्ते श्रूयन्ते ।

(ध) सीतेति । सीतायाः विशुद्धिः अग्नौ शोधनं तस्याः अनुमोद-
नार्थं अभिनन्दनार्थं अवतीर्णाभिः दिव इति शेषः अप्सरोभिः सुर-
सुन्दरीभिः ।

(न) तथाविधेति । तथाविधेन सहजेन स्वाभाविकेन महिम्ना
महनीयं पूजनीयं चरितं महान् अनुभावश्च यस्य तथाभूतस्य राम-
स्येति भावः अललोकनेन दर्शनेन ।

(प) मिश्रविष्कम्भकः संकीर्णविष्कम्भकः । उक्तञ्च दर्पणे । वृत्त-
वर्त्तिष्यमाणां कथांशानां निर्दर्शकः । संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदा-
वङ्गस्य दर्शितः । मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।
गुह्यः स्यात् स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः । अत्र अलका मध्यमा
बद्धा नीचेति भावः ।

(फ) अनु संकीर्णेत्यर्थः ।

अमातलविवर्तनातिमलिनाम्बरा मोचिताः

प्रयान्ति किल सस्मिताः स्म सुरलोकवन्दिस्त्रियः ॥५॥

[उपसृत्य] जयति जयति रामभद्रः । देव ! एतदवसानः

किल निदेशः सम्पादितः (ब) ।

वन्दीभिरेधिताः काराः शृङ्खलाभिरलङ्कृताः ।

कार्तस्वराभिर्दृश्याभिः पताकाभिश्च साम्प्रतम् ॥ ६ ॥

अयं च पुष्पकनामा स विमानराजः ।

अमरुद्गतेरिष्टप्रवृत्तेर्वशवर्त्तिनः ।

मनोरथस्थानुगुणं सर्वदा यस्य चेष्टितम् ॥ ७ ॥

अजस्रेति । अजस्रं अनवरतं गततां प्रसरतां अज्ञायां वाप्यायां रुग्णवेन संज्ञवेणेत्यर्थः यः किञ्चः मालिन्यरेखेति भावः तस्य अङ्गुलिभिरं वेषु ताडयानि गच्छस्यलानि कपोलदेशा वासां ताः । स्वतन्त्रः अङ्गस्य काश्यात् श्रोतन्तः कनककङ्कणा स्तर्णवलयया वासां तथोक्ताः । नियमिता संयमिता वा एका वेषी तां विभ्रतीति तथाभूताः प्रवासे एकवेषीधरं धिर इति शास्त्रादिति भावः । जमा- तलेषु भूतलेषु विवर्तनेन लुण्ठनेन मलिनं अम्बरं वसनं वासां तथोक्ताः, सुरलोकस्य वन्दिस्त्रियः वन्दीभूता नार्थः मोचिताः कारा- बन्धनादिति भावः अतएव सस्मिताः मन्दहासिन्यः स्मः प्रयान्ति यः किल सुरलोकमिति शेषः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ५ ॥

(ब) एतदवसानः एतावत्पर्यन्तः ।

वन्दीभिरिति । वन्दीभिः दूठकृताभिः स्त्रीभिः सुरसुन्दरीभिः एधिताः वर्जिताः श्रुता इत्यर्थः काराः बन्धनानाराणि अप्रमत्तं कार्त- स्वराभिः सुवर्णमयीभिः दृश्याभिः सुदर्शनाभिः शृङ्खलाभिः पताकाभिश्च अलङ्कृताः शोभिताः तासां मोचनेन तद्दीवाभिः शृङ्खलाभिः एधिताः पताका उल्हापिता इति भावः ॥ ६ ॥

अमरुद्गतेरिति । न संख्या न प्रतिज्ञता गतिर्वशं तथोक्तस्य

रामः । साधु लङ्केष्वर ! साधु सम्पादितम् [सुग्रीवं प्रति]
सखे वैकर्त्तने ! (भ) किमत्रावशिष्यते ?

सुग्री । उत्खातस्त्रिभुवनकण्टकोऽतिदृष्य-

होर्दण्डाच्चितमहिमाप्ययं निकारः ।

देव्याश्च प्रतिशमितस्तथात्र सन्धा

निर्व्यूढा प्रगुणविभीषणाभिषेकात् ॥ ८ ॥

सम्प्रति तु द्रोणाद्रिं प्रत्याहरतो हनूमतः सविशेषं गृहीत-
प्रवृत्तिर्दुर्मनायते किल कुमारभरतः । तं प्रति वार्त्ताहरः प्रवि-
सृज्यतां प्राभञ्जनिः । स्वयमप्यलङ्घ्यतां विमानराजः (स) ।

अप्रतिहतप्रसरस्येत्यर्थः इष्टा इच्छानुसारिणी स्नामिन इति शेषः
प्रवृत्तिर्गतिर्यस्य तथाभूतस्य वशवर्त्तिनः वशे स्थितस्य यस्य पुष्पकस्य
वेष्टितं चरितं सर्वदा सर्वस्मिन् काले मनोरथस्य सङ्कल्पस्य अतुगुणं
अतुकूलं अनुसारीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(भ) वैकर्त्तने ! विकर्त्तनस्य स्वरूपस्य अपत्यं पुमान् वैकर्त्तनिः
सुग्रीवः तत्सम्बुद्धौ ।

उत्खातंति । अतिदृष्यद्भिः होर्दण्डैः अञ्चितः प्रशंसितः
महिमा यस्य तादृशः त्रिभुवनकण्टकः त्रिलोकशत्रुः रावणः उत्खातः
उद्धृतः निहृतः इति शेषः । अयमपि देव्याः सीतायाः निकारः
राक्षसधर्षणजः कलङ्क इति यावत् प्रतिशमितः शान्तिं नीतः । तथा
अत्र लङ्कायां प्रगुणस्य प्रकटगुणशालिनः विभीषणस्य अभिषेकात् सन्धा
प्रतिष्ठा निर्व्यूढा प्रतिपालिता । प्रहर्षिणीष्टतम् ॥ ८ ॥

(स) प्रत्याहरतः आनयतः । गृहीतप्रवृत्तिः ज्ञातवृत्तान्तः ।
वार्त्ताहरः दूतः । प्रविसृज्यतां प्रहीयताम् । प्राभञ्जनिः मादृतिः
हनूमानित्यर्थः । अलङ्घ्यतां दीप्यताम् आरोहणेनेति भावः ।
विमानराजः पुष्पकरथः ।

रामः । यदभिरुचितं प्रियवयस्याय । [इति तथा करोति] ॥

सर्वे । [विमानारोहणं नाटयन्ति] ।

सीता । [आपवार्यं लक्षणं प्रति] । अद्भुतं सम्पदं कहिं
पत्योऽदि ? (य) ।

लक्ष्म । देवि । रघुकुलराजधानीमयोध्यां प्रति ।

सीता । अबि समत्तो सो बणवासस्स अबही ? (र) ।

लक्ष्म । देवि ! अद्यतनमेव दिनं तत् ।

सर्वे । [विमानगतिं रूपयन्ति] ।

सीता । [सादृभुतम्] अज्जउत्त ! एदे उण कदमा दूरादो
अणिधरिददक्खिणोद्दे सा आबित्थरिज्जंतसामलत्तणा परिसरा
दीसन्ति (ल) ।

रामः । देवि ! नैते भुवां परिसराः, किन्तु

साक्षात् किलाष्टमूर्तैस्तस्यैषा मूर्तिरभ्ययी प्रथमा ।

गीतः सागर इति नृभिरपरिच्छेद्यात्मगाम्भीर्यः ॥ ६ ॥

(य) अस्माभिः साक्ष्यं कुत्र प्रस्थीयते ? स ।

(र) अपि समाप्तः सः वनवासस्य अवधिः ? स ।

(ल) आर्य पुत्र ! एते पुनः कतमा दूरात् अनिर्वाह्यदक्षिणो-
द्देशः आविस्तीर्य साणश्यामलत्वाः परिसरा दृश्यन्ते ? स ।

अनिर्वाहितः अनिर्णीतः दक्षिणोद्देशः दक्षिणविभागः येषां ते ।
आविस्तीर्य साणं श्यामलत्वं येषां तथोक्ताः । परिसराः प्रदेशाः ।

साक्षादिति । तस्य प्रसिद्धस्य अष्टौ मूर्तयः जलवाङ्मयजमानसूर्य-
चन्द्राकाशवायुपृथ्वीरूपाः यस्य तथाभूतस्य शिवस्य साक्षात् एषा
अभ्ययी जलमयी प्रथमा मूर्तिः नृभिः मानुषैः अपरिच्छेद्यम् अनि-
र्वाह्यम् आत्मनः गाम्भीर्यं गभीरत्वं यस्य तथाभूतः सागरः सगरेण
खानितत्वात् तथोक्त इति भावः गीतः कीर्तितः, विधेयप्राधान्यात्
उत्कृष्टम् । आख्यातम् ॥ ६ ॥

सीता । जो अद्भुतं जेष्ठससुरेष्टिं किदणिस्मानो न्ति
बुद्धपरंपरा ए सुणीअदि । एदस्य मज्जे वि किं एदं दूरप्प-
सारिदं धवलंसुअं विअ अहिणवतिणच्छासु भूमिसु
दीसइ(व) ।

लक्ष्म । देवि !

सीत्साहं धृतशासनैः सकुतुकैर्हचौकसां नायकैः

दिक्पथ्यन्तधराधरेन्द्रशिखराख्यानाथ निर्मापितः ।

कल्पान्तावधिवन्दनीयमहिमा लोकस्य सेतुर्नवः

कीर्त्तिस्तम्भ इवायमार्थचरितस्याम्भोनिधौ लक्ष्यते ॥१०॥

रामः । [अद्भुत्या निर्दिशन्] वक्ष !

एता भुवः परिचिनोषि मिलत्तमाल-

च्छायान्धकारितुषारनिकुञ्जपुञ्जाः ।

(व) योऽस्माकं ज्येष्ठश्वशुरैः कृतनिर्माण इति वृद्धपरम्परया श्रूयते ।
एतस्य मध्येऽपि किमेतत् दूरप्रसारितं धवलंशुकमिव अभिनववर्ण-
च्छासु भूमिषु दृश्यते ? सं ।

ज्येष्ठश्वशुरैः सगरपुत्रैः सगराश्वमेधीयतुरगान्धेविभिरिति भावः ।
दूरप्रसारितं सुदूरविस्तारितम् । धवलंशुकमिव शुभ्रवसनमिव ।

सीत्साहमिति । सीत्साहं सायहमिति यावत् धृतं गृहीतं
शासनम् आदेशः यैः तथोक्तैः सकुतुकैः कुतूहलिभिः हचौकसां हव-
वासिनां वानराणामित्यर्थः नायकैः अधिपतिभिः दिक्पथ्यन्तेभ्यः
दिशां प्रान्तेभ्यः धराधरेन्द्राणां शैलराजानां शिखराणि शृङ्गाणि
आनाथ आह्वय्य निर्मापितः निर्माणं कारितः कल्पान्तावधि आक-
ल्पान् लोकस्य जगतः वन्दनीयः प्रशंसनीयः महिमा प्रभावः यस्य
तथाभूतः अम्भोनिधौ सागरे नवः सेतुः संक्रमः आर्थचरितस्य राम-
चरितस्य कीर्त्तिस्तम्भ इव लक्ष्यते दृश्यते । शार्दूलविक्रीडितं
शकम् ॥ १० ॥

एता इति । मिलतां सङ्गच्छतां सङ्गवर्तिनामित्यर्थः तमालानां

उन्मूर्च्छदच्छमलयाचलतुङ्गशृङ्ग-

प्राग्भारनिष्पतितनिर्भरपूरभाजः ॥ ११ ॥

लक्ष्म । आर्य्य ! ता एवैताः । नातिदूर एव तावदासां स
जीर्णकन्दरः (श) ।

गर्जाजर्जरितासु दिक्षु वधिरे तत्स्फूर्जथुस्फूर्जिते

व्योम्नि भ्राम्यति दुष्प्रभञ्जनजवादभ्रे ऽप्यदभ्रे सुहुः ।

आक्षिप्यान्वयति द्रुमान्वतमसे चक्षुः प्रविश्य क्षपा

यत्रासीत् क्षपिता क्षरज्जलधरे त्वक्सारलक्षोक्तते ॥ १२ ॥

सीता । [स्वगतम्] अहो ! यमादो क्वहं मह मंदभाङ्गीए

कायाभिः व्यञ्जकारिताः आश्रिता इति यावत् अतएव तृपाराः शीतलाः
निकुञ्जपुञ्जाः लतादिर्पिहितवनोद्देशाः यासु ताः, उन्मूर्च्छतां प्रवर्द्ध-
मानानाम् अक्षानां निर्मलानां मलयाचलस्य तृङ्गानाम् उन्नतानां
शृङ्गाणां प्राग्भारेभ्यः विस्तारंभ्यः निष्पतितानां निर्गलितानां निर्भराणां
पूरान् प्रवाहान् भजन्ते इति तथोक्ताः, एताः समक्षं दृश्यमाना इति
भावः भुवः भूप्रदेशान् परिचिनोषि प्रत्यभिजानासि ? वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ ११ ॥

(श) आसां भुवाम् । जीर्णकन्दरः पुरातनगुहा ।

गर्जाति । गर्जैः गर्जनैः आजर्जरितासु सस्यग्जर्जरतः गतासु
दिक्षु तस्य अत्रस्थ स्फूर्जथुना वज्रनिर्घोषेण स्फूर्जितं दीपितं यत्र
तस्मिन् व्योम्नि आकाशे वधिरे अवधेन्द्रियपङ्क्तिहारके सति अदभ्रे
वज्रलेऽपि, अदभ्रे वज्रलं बहुत्वमरः । अत्र मेघे दुष्प्रभञ्जनजवात्
प्रचण्डवायुवेगात् सुक्षरजलं भ्राम्यति सञ्चरति सति चक्षुराक्षिप्य आक्षप्य
आन्वयति आन्वीकुर्वति द्रुमैर्द्वयैः अन्वतमसे स्वभावादेव गाढान्वकारे
इत्यर्थः क्षरन्तः वर्षन्तः जलधरा यस्मिन् तादृशे त्वक्सारैः वंशगुच्छैः
लक्षोक्तते चिह्निते यत्र जीर्णकन्दरे प्रविश्य क्षपा रात्रिः क्षपिता नीता
आवाभ्यामिति शेषः आसीत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

दुष्टदेवो हिं एदे वि महाणुहावा ऐरिसं चबयन्तरे चमुहा-
बिदा (घ) ।

विभी । देव रामभद्र ! दृश्यन्ते किल एताः कावेरीतीर-
भूमयः ।

यत्पर्यन्तमहीध्रसीञ्चि कुहलीमाध्वीकधारीरिद-
दृश्यत्पूगवनीधनीकृततलैस्तुङ्गैर्जरञ्छाखिभिः ।

लक्ष्यन्ते विविधाश्रमाः स्थिरतपःस्वाध्यायसाक्षात्कृत-
ब्रह्माणो निवसन्ति यत्र मुनयः कल्पस्थितेः साक्षिणः ॥१३॥

यतो नातिदूर एव किल अवाच्यां लोपामुद्रापरिष्कृत-
परिसरे दीप्यति कौम्भसम्भवं ज्योतिः (स) ।

रामः । कथमतिक्रान्तमागस्थमाश्रमपदम् ।

अयं वारां राशिः किल मरुभूद यद्विलसितैः

(घ) अहो प्रसादः कथं मम मन्दभागिण्या दुर्दैवैः एतेऽपि
महातुभावाः ईदृशं अवस्थान्तरम् अतुभाविताः ? सं ।

प्रसादः दुःखम् ॥

वदति । यासां पर्यन्तमहीध्रस्य प्रान्तवर्तिनो गिरेः सीञ्चि
सीमायां कुहलीनां ताम्बूलीकृतानां माध्वीकधारां मकरन्दप्रवाहम्
उद्गिरतां दृष्यतां स्फूर्जतां पूगानां क्रसुकदृक्षाणां वनीभिः श्रेणीभिः
धनीकृतानि निविद्धीकृतानि तलानि येषां तैः तुङ्गैः उन्नतैः जरञ्छा-
खिभिः जोर्यतस्मिन् उपलब्धिता इति शेषः विविधा बहवः स्वाश्रमाः
तपोवनानि लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते यत्र स्थिरेण तपसा स्वाध्यायेन
वेदाध्ययनेन च साक्षात्कृतं प्रत्यक्षीकृतं ब्रह्म परमार्थतत्त्वं वैः तथाभूताः,
कल्पस्थितेः साक्षिणः सन्तत्परपुराणा इति भावः मुनयः निवसन्ति ।
यद्वर्तमानिक्रीडितं दत्तम् ॥ १३ ॥

(स) अवाच्यां दक्षिणस्याम् । लोपामुद्रया स्वपत्या परिष्कृतः
परिस्तरः प्रदेयः तस्मिन् । कौम्भसम्भवं कुम्भसम्भवं अगस्त्यः, मरुभूदः
कुम्भसम्भवं इत्यमरः । तस्यैवं कौम्भसम्भवं । ज्योतिः तेजः ।

अयं विन्ध्यो येनाहृतविहृतिराध्वानमजहात् ।
 विलिख्ये यत्कुक्षिस्थितशिखिनि वातापिवपुषा
 स कासां वाणीनां मुनिरकलितात्मास्तु विषयः ॥ १४ ॥
 तदप्रमेयविभवा विश्वान्तरात्मसाक्षिणः ते महात्मानः
 कुतश्च नाभिवन्द्याः ? (ह) ।
 सर्वे । [तथा कुर्वन्ति]

[आकाशे]

सानुजस्त्वं प्रजाः शाधि कल्पान्तस्थायि ते यशः ।
 नामापि राम ! गृणताममृतत्वाय कल्पताम् ॥ १५ ॥

अयमिति । अयं वारां राशिः सहस्रः यस्य अगस्त्यस्य विहृतितैः
 गच्छूषेण पानैरिति भावः । मरुः निर्जलः अभूत् किलेति प्रसिद्धौ ।
 अयं विन्ध्यः पर्वतविशेषः येन अगस्त्येन आहृता अपनीता शमिता
 इत्यर्थः विहृतिः उच्छ्राय इति यावत् तस्य तथाभूतः सन् आध्वानं गर्वं
 अजहात् तस्याज, वातापिस्तदाख्यो दानवः तस्य वपुः शरीरं तेन यस्य
 कुक्षौ जठरे स्थितः शिखी अग्निः तस्मिन् विलिख्ये भस्मीभूत इत्यर्थः
 अकलितः अगृहीतः आत्मा स्वल्पं यस्य तथाभूतः स मुनिः कासां
 वाणीनां वाचां विषयः अस्तु भवतु । न कथमपि केनापि निर्वक्तुं
 शक्य इति निष्कर्षः । शिखरिणोदृतम् ॥ १४ ॥

(ह) अप्रमेयेति । न प्रमेयः प्रमादुं शक्यः विभवः प्रभावः
 जेषां तथोक्ताः । विश्वस्य जगतः यः अन्तरात्मा ईश्वर इत्यर्थः तस्य
 साक्षिणः साक्षात् दृष्टारः ।

सानुज इति । त्वं सानुजः अनुजैः सह वर्तमानः सन् प्रजाः
 जनान्, प्रजा स्यात् सन्ततौ जने इत्यमरः । शाधि पालय । ते तव
 यशः कल्पान्तस्थायि आपन्नयं तिष्ठत्विति यावत् । हे राम ! नाम
 तवेति शेषः गृणतां कीर्तयतामपि अमृतत्वाय सुकृते कल्पतां प्रभवतु
 ॥ १५ ॥

रामः । [आकर्ण्य] कथमशरीरिण्या गिरा परमनुगृहीतो
महामुनिवन्दारः (क्ष) ।

[इतरे अभिनन्दन्ति]

विभी । देव रामभद्र ! एतास्ताः पम्पार्थन्तभूमयः यासु
बहोः कालादनुभूयमानानि अपि अभिज्ञानानि बलाच्चक्षुरा-
कर्षन्ति (क) । तथाहि—

बाणेनैकेन विद्धं विलसति पुरतस्तज्जरत्तालखण्डं
सोऽपि क्रीडाकपित्वं क्षणमिषुनिवहैरन्वभूदत् बाली ।
पादाङ्गुष्ठेन घातात् त्वमिह हि सकुतुकं प्राक्षिपः कूटमस्थ्रां
दृष्टं सौमित्रिणास्मिन् हनुमति भवतैवोत्तरीयं च देव्याः ॥१६॥

(क्ष) अशरीरिण्या आकाशसञ्चारिण्या । गिरा वाचा । महा-
मुनिरगस्त्यः तस्य वन्दारः स्तोता अहर्मासि शेषः ।

(क) पम्पेति । पम्पा नाम सरः तस्याः पम्पार्थन्तभूमयः प्रान्त-
भूप्रदेशाः । अनुभूयमानानि प्रतीयमानानित्यर्थः ।

बाणेनेति । पुरतः अग्रतः एकेन बाणेन विद्धं तत् प्रसिद्धं पूर्वा-
नुभूतं वा जरत् जीर्णं तालखण्डं सम्रतालमिति यावत् विलसति
प्रतिभाति । अत्र सोऽपि बाली क्षणं क्षणमात्रेणेत्यर्थः । इषुनिवहैः
शरसमूहैः क्रीडाकपित्वं क्रीडनकवानरपुत्तलत्वमिति यावत् अन्वभूत्
प्राप्तेत्यर्थः । शरविद्धः पञ्चतां गत इति भावः । इह अस्मिन् प्रदेशे
त्वं सकुतुकं पादाङ्गुष्ठेन घातात् निक्षेपात् अस्थ्रां दुन्दुभिदानवस्य कङ्का-
लानामित्यर्थः कूटं राशिं प्राक्षिपः अस्मिन् प्रदेशे हनुमति हनुमत्सकाशे
देव्याः सीतायाः उत्तरीयञ्च वसनं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन सह भवता
ऽष्टम् । पादाङ्गुष्ठेन इत्यादिषु सौमित्रिः पादघातादिह हि सकुतुकं
प्राक्षिपत् कूटमस्थ्राम् । काबन्धं दृष्टमास्मिन् हनुमति भवतैवोत्तरीयञ्च
देव्याः ॥ इति प्रसादकः पाठः । पञ्चमेऽङ्के दुन्दुभिकङ्कालस्य रामपादा-
ङ्गुष्ठेन प्रक्षेप उक्त इह तु सौमित्रिः प्राक्षिपादिति पौर्वापर्यविरोधः
सुधीभिर्चिन्त्यः । स्रग्धरादृक्तम् ॥ १६ ॥

सीता । [स्वगतम्] किं नाम मह उत्तरीयं यज्जउत्तेषु
हनुमंतस्स हत्थे दिट्ठं ? (ख) ।

रामः । [संस्मरणम्] हे देवि ! तदा किल वैष्णव्यादपङ्क्ति-
माणाया भवत्वाः प्रभ्रष्टमनसूयानामाङ्गमुत्तरीयमस्माभिः
प्रथममभिज्ञानमासादितम् (ग) ।

दृशोः शरच्छीतकरप्रकाशः

कायेऽपि कर्पूरपरागपूरः ।

स्वान्तेऽपि सान्द्रासृतकुम्भसेकः

तदा यदासीत् किल दृष्टमात्रम् ॥ १७ ॥

[सीता लज्जां नाटयति]

लक्ष्म । अयम्

तातस्स मित्रं किल गृध्रराजः

तं पापमस्मिन् सहसानुबध्नन् ।

गात्रं जराजर्जरितं विहाय

यशःशरीरं नवमाललब्धे ॥ १८ ॥

(ख) किं नाम यम उत्तरीयम् आर्य्यपुत्रेण हनुमतो यस्मै
दृष्टम् ?

(ग) वैष्णव्यात् व्याकुलत्वात् । अभिज्ञानं चिह्नम् ।

दृशोरिति । तदा तस्मिन् काले यत् उत्तरीयं दृष्टमात्रं किल
दृष्टमात्रमेव दृशोस्तुषोः शरदः शरत्कालस्य यः शीतकरचन्द्रः तस्य
प्रकाशः स्फुरणं चन्द्रवदानन्दजननमिति भावः काये शरीरेऽपि
कर्पूरपरागपूरः कर्पूररजःसञ्चयः, स्वान्ते मनसि अपि, स्वान्तं हृदया-
नसं मन इत्यमरः । सान्द्रः घनः असृतकुम्भस्य सेकः आसीत् । उप-
जातिदृष्टम् ॥ १७ ॥

तातस्येति । तातस्य पितृर्दशरथस्य मित्रं सुदृष्टं किलेति
प्रसिद्धौ गृध्रराजो जटायुः अस्मिन् प्रदेशे तं पापं राक्षसमिति

सीता । [स्वगतम्] कहं मह कारणादो तादिमाणं वि
महानुहाबाणं ईरिसां अबत्याबिसेसो गिसामीअदि (घ) ।

सुग्री । देव ! अतिक्रम्यन्ते किलैता दण्डकासीमानः ।

यत्र तेऽपि स्वसुः कर्णनासाच्छेदप्रहिंसया ।

सानुप्लवाः कापि यातास्त्रिमूर्द्धस्वरदूषणाः ॥ १८ ॥

सीता । [विपमाना] । अहो कहं पुणोवि जेन्ब रक्खसा
सुणीअति (ङ) ।

रामः । देवि ! अलं शङ्कया अभिधानमात्रमवशिष्यते (च) ।

शरासनस्य टङ्कारात्सौमित्रैः केवलं किल ।

रक्षसां प्रलयः सिंहगर्जनादन्तिनां यथा ॥ २० ॥

यावत् सहसा अनुवधन् अनुधावन् सहसा भटिति जरया वाङ्मकेन
जर्जरितम् अतिशीर्षं गालम् अक्कं विहाय त्वक्ता नवं नूतनं यशः-
शरीरम् आललम्बे जपाह । सीतां हरता रावणेन सह युद्धं
कृत्वा तत्प्रहारेण निकृत्तपक्षः प्राणान् परित्यज्य यशोराशिं लेभे
इति निष्कर्षः । उपजातिवृत्तम् ॥ १८ ॥

(घ) कथं सम कारणात् तादृशानामपि सहानुभावानाम् ईदृशो-
ऽवस्थाविशेषो निशाम्यते सं ।

अवस्थाविशेषः निधनम् । निशाम्यते श्रूयते ।

यत्नेति । यत्र दण्डकासीमायां ते प्रसिद्धाः त्रिमूर्द्धस्वरदूषणाः
सानुप्लवाः अनुप्लवेः सहचरैः राक्षसैः सहिताः स्वसुः भगिन्याः शूर्प-
णखायाः कर्णनासाच्छेदनस्य लक्ष्मणकृतस्येति भावः प्रहिंसया प्रतीका-
रेच्छया कापि याताः निधनं प्राप्ता इत्यर्थः कर्णनासाच्छेद-
प्रहिंसया इत्यत्र कर्णनासोडविचिचीमया इति प्रामादिकः पाठः ॥ १८ ॥

(ङ) वेपमाना कम्पमाना ।

अहो कथं पुनरपि एव राक्षसाः श्रूयन्ते सं ।

(च) अभिधानमात्रं नाममात्रम् ।

शरासनस्येति । केवलं सौमित्रैः लक्ष्मणस्य शरासनस्य धनुषः

[निरूप्य] किमन्यादृशीव गतिरस्य विमानराजस्य (क)।

विभी । देव ! अत्युच्चैः किलायं सद्यः सानुमान् । एनमतिक्रम्य गम्यते किल आर्यावर्त्तः । तदतिक्रमणाय इदमपि मध्यमलोकसान्निध्यं किञ्चिदुज्झति (ज) ।

लक्ष्म । द्रष्टव्यः किल उत्तमपुरुषपदलाञ्छितो मध्यमलोकः (झ) ।

[सर्वे उच्चैर्गतिवेगं निरूपयन्ति]

रामः । [निरूप्य सविस्मयम्] ।

यः पूर्वेषां नः कुलस्य प्रतिष्ठा

देवः साक्षादेष धाम्नां निधानम् ।

टङ्कारात् सिंहस्य गर्जनात् दन्तिनां हस्तिनां यथा तथा रक्षसां प्रलयः
संहारः किल निश्चयेन अभूदिति शेषः ॥ २० ॥

(क) किमिति । अन्यादृशीव अन्यप्रकारेव । विमानराजस्य पुष्पकरणस्य ।

(ज) अत्युच्चैः अत्युच्चतः । सद्यः तदाख्यः । सानुमान् उच्यते ।
आर्यावर्त्तः विन्ध्यहिमागययोर्गिर्योर्मध्यवर्त्ती देशः, आर्यावर्त्तः
पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमालयोरित्यमरः । इदमपि पुष्पकमपि ।
मध्यमलोकः पृथिवी तस्य सान्निध्यं सामीप्यम् । उज्झति त्यजति ।

(झ) उत्तमेति । उत्तमपुरुषः विष्णुः, यस्य पदैः लाञ्छितः
विष्णुपदसंज्ञया विख्यातः मध्यमलोकः आकाशप्रदेशः भुवर्लोक इत्यर्थः
वियत् विष्णुपदं वापि पुंस्त्वाकाशविज्ञायसि इत्यमरः । तथा च
विक्रमोर्वश्यां कालिदासः । प्रितुः पदं मध्यमसत्क्रमणी ।

य इति । यः नः अस्माकं पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां मन्वादीनां कुलस्य
प्रतिष्ठा उद्बभूवेष्वेवं, धाम्नां तेजसां निधानम् आश्रयः त्वय्याः वेद-

तय्याः सारः कोऽपि मूर्त्तिं विवस्वान्

प्रत्यासन्नः पुष्पकारोहणेन ॥ २१ ॥

[सर्वे कपोतकेन (ज) प्रणमन्ति] ।

सीता । [उच्चैर्निरूप्य] अहो कहां दिणमि बि तारआ-
वक्कं बिअ एदं दीसदि (ट) ।

रामः । देवि ! तारकाचक्रमेवैतत् अतिविप्रकर्षाद्रविकिर-
णप्रतिहतचक्षुर्भिर्न दृश्यते किल दिवसे । अधुना स विमाना-
तोहणाद् अपास्तः (ठ) ।

सीता । [सकुतुकम्] कहां गअणवाडिआए फुल्लाई खकुसु
माई' ब्व दीसंदि (ड) ।

रामः । [समन्तादवलोक्य] कथमपरिच्छेद्यद्विभाग-
मेव (ढ) सम्प्रति जगत् । यतः—

यस्य कोऽपि अनिर्वचनीयः मूर्त्तिः शरीरी सारः उत्कर्षः एष देवः
विवस्वान् सूर्यः पुष्पकस्य आरोहणेन साक्षात् प्रत्यासन्नः सन्नहितः
श्यते इति शेषः । शालिनीवृत्तमं, मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकै-
रति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

(ज) कपोतकेन कपोताकारेण अञ्जलिपुटेनेत्यर्थः ।

(ट) अहो कथं दिनेऽपि तारकाचक्रमिव एतत् दृश्यते ? सं ।

तारकाचक्रमिव नक्षत्रपुञ्जमिव ।

(ठ) अतिविप्रकर्षात् अतिदूरत्वात् । रवीति । रविकिरणैः
एर्यैरश्मिभिः प्रतिहतं चक्षुर्येषां तैः । सः रविः । अपास्तः
अधः कृतः ।

(ड) कथं गगनवाटिकायाः फुल्लानि खकुसुमानीव दृश्यन्ते ? सं ।
गगनमेव वाटिका उद्यानवाटी तस्याः ।

(ढ) अपरिच्छेद्येति । अपरिच्छेद्यः परिच्छेत्तुमशक्यः दिशां
भागो यस्य तथाभूतम् ।

संस्तूयन्ते विप्रकर्षात् भीमा नोपाधयः स्फुटम् ।

आन्तरीक्षाः पुनरमी सर्वतः सदृशा इव ॥ २२ ॥

सुग्री । देव ! भ्रातुः सौहार्देन विधेयीकृतो यदृच्छया दिग्-
न्तेषु विचरन्नभ्युपपन्नवानस्मि (ण) । तथाहि—

उदयास्ताचलावेतौ यत्क्रोडे बाल्यवार्द्धके ।

विस्रम्भाच्चन्द्रसूर्याभ्यामतीयेते विनिर्भयम् ॥ २३ ॥

अवधत्तामितो देवः ।

कैलासाञ्जनशैलावेतौ तुल्योन्नतत्वपरिणाहौ ।

चन्दनमृगमदलेपं गमितो क्षौण्या नु वक्षोजौ ॥ २४ ॥

इतश्चायं काञ्चनाचलः । परतश्चायमभ्रङ्गपशिरः शिखरी
गन्धमादनः । ततः परस्मादगम्या मादृशां भूमयः (त) ।

संस्तूयन्त इति । अमी भीमाः पार्थिवाः उपाधयः नामानि
विप्रकर्षात् दूरत्वात् स्फुटं प्रकटं यथा तथा न संस्तूयन्ते न परिची-
यन्ते । अमी पुनः प्रदेशाः आन्तरीक्षाः अन्तरीक्षदेशाः सर्वतः
समन्तात् सदृशा इव समाना इव असमाना अपीति भावः दृश्यन्ते
इति शेषः ॥ २२ ॥

(ण) भ्रातृरिति । भ्रातृषालिनः सौहार्देन मिलिते विधेयी-
कृतः वशीकृतः । अभ्युपपन्नान् परिज्ञातवान् ।

उदयेति । एतौ उदयास्ताचलौ उदयादिरस्ताचलश्च पूर्वापर-
योर्दिशोर्दृश्येते इति शेषः । ययोः क्रोडे उत्सङ्गे चन्द्रसूर्याभ्यां
विनिर्भयं विशेषेण भयरहितं यथा तथा बाल्यवार्द्धके अतीयेते
अतिक्रम्येते उदयादौ बाल्यम् अस्तादौ च वार्द्धकमतिक्रम्येते इति
यावत् ॥ २३ ॥

कैलासेति । एतौ कैलासाञ्जनशैलौ कैलासादिरञ्जनादिरित्यर्थः
तुल्यौ समौ उन्नतत्वपरिणाहौ तुल्यत्वविस्तारौ ययोः तथाभूतौ
क्षौण्याः पृथिव्याः चन्दनमृगमदयोः लेपं क्रमेणेति भावः गमितौ
प्रापितौ वक्षोजौ तु क्षणौ किम् ? तु वितर्कः । आर्याहतम् ॥ २४ ॥

रामः । परितो विलोक्य । [ससंभ्रमाद्भुतम्] कथमेकपद
एव सर्वमहो चक्षुर्गोचरः । परिच्छेद्या च सर्गस्थितिः ? (य) ।

सीता । अहो एदं किं बि अदिदृपुब्बं अणारिसं जेब्ब
दोसइ ण मानुसो णाबि पसु (द) ।

रामः । देवि ! अश्वमुखं किन्नरमिथुनमेतत् प्रायेणैतासु
भूमिषु एवंविधानामिव भूयसां प्रचारः (घ) ।

विभी । कथं समुखमेवाभ्येति, प्रायेणालकेश्वरादेशधा-
रिणा अनेन भवितव्यम् (न) ।

[नेपथ्ये]

देव ! दिनकरकुलमणे ! रामभद्र ! भवन्तमेकपिङ्गाचलेश्व-
रनिदेशादुपसृक्तयितुं साकेतं प्रस्थितयोरावयोर्यात्रासुकृतपरि-
णामादन्तराल एव चक्षुर्विषयोऽस्मि । तन्निदेशपारतन्त्र्यमपि
भूयसे गुणाय यत् पुराणस्यैव पुंसोऽभिव्यक्तिपंथ्यायनिष्ठं महः
मात्रात्क्रियते (प) । [इति प्रदक्षिणीकृत्याभिवन्देते] ।

(त) काञ्चनाचलः हेमाद्रिः । अभ्रङ्कषशिरः गगनस्थशिखरः ।

(य) सर्वं जगदिति शेषः । अहो आश्चर्यम् । चक्षुर्गोचरः दृष्टि-
विषयः । परिच्छेद्या परिच्छेत्तुं शक्या निर्धार्येत्यर्थः सर्गस्थितिः
सृष्टिमर्थ्यादा ।

(द) अहो एतत् किमपि अदृष्टपूर्वम् अन्यादृशमेव दृश्यते न
मातृषः नापि पशुः ? सं ।

(घ) अश्वसुखम् अश्वस्येव सुखं यस्य तादृशम् । किन्नरमिथुनं
निकृष्टदेवयोनिविशेषयुगलम् । भूयसां बहूनाम् ।

(न) अलकेश्वरादेशधारिणा अलकेश्वरः कुबेरः तस्य आदेशधा-
रिणा वार्तावहेन ।

(प) एकपिङ्गेति । एकपिङ्गाचलः कैलासः तस्य ईश्वरः कुबेरः
तस्य निदेशात् आदेशात् । उपसृक्तयितुं स्तोतुम् । साकेतम् अयो-
ध्याम् । प्रस्थितयोः गतयोः गच्छतोरिति यावत् । यात्रासुकृतम्

[सर्वे निरूपयन्ति]

[पुनर्नेपथ्ये किन्नरः] ।

आपन्नवत्सल ! जगज्जनतैकबन्धो !

विद्वन्मरालकमलाकर ! रामचन्द्र ! !

जन्मादिकर्मविधुरैः सुमनश्चकोरैः

आचम्यतां तव यशः शरदां सहस्रम् ॥ २५ ॥

[तत्रैव किन्नरी]

यावत् फणीन्द्रशिरसि क्षितिचक्रमेतत्

यावत् पुनर्ग्रहगणैः शबलं विहायः ।

प्ररिणामात् प्रयाणपुण्यपरिपाकात् अनराल एव मध्य एव चतुर्वि-
पयः दृष्टिगोचरः । तदिति । तस्य कुबेरस्य निदेशः आत्मा तस्य पार-
तन्त्र्यम् अधीनत्वम् । भूयसे समधिकाय गुणाय उपकाराय जात-
मिति शेषः । यत् यतः पुराणस्य पुंसः आदिपुरुषस्य अभिव्यक्तयः
अवतारेण प्रकाशाः तासां पर्यायेषु निष्ठा स्थितिर्यस्य तादृशं महः
ज्योतिः भवानिति भावः ।

आपन्नोति । हे आपन्नवत्सल ! विपन्नजनप्रिय ! जगतां
जनता लोकसमूहः तस्या एकः अद्वितीयः बन्धुः मित्वं तत्सम्बुद्धौ ।
विद्वांस एव मरालाः हंसाः तेषां कमलाकरः तडागः तत्सम्बुद्धौ
सुधीजनसेवित इत्यर्थः रामचन्द्र ! जन्मादिकर्मभिर्विधुरैः विह्वलैः
सुमनसः मनीषिण इत्यर्थः एव चकोराः पक्षिविशेषाः तैः शरदां
वत्शराणां सहस्रं तव यशः अस्मृतमिति भावः आचम्यतां पीयता-
मित्यर्थः । अत्र विदुषां मरालत्वारोपः रामचन्द्रस्य कमलाकरत्वारोपे
निमित्तमिति सुमनसां चकोरत्वारोपः यशसः आर्थास्मृतत्वरूपणस्य
निमित्तमिति च परम्परितरूपकम् । तदुक्तं दर्पणे । यत्र कस्यचिदा-
शेषः परारोपणकारणम् । तत् परम्परितं क्षिटाक्षिप्तशब्दनिबन्धन-
मिति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

यावदिति । हे वैदेहि सीते ! फणीन्द्रस्य शेषस्य शिरसि यावत्

वैदेहि ! तावदमलो भुवनेषु पुण्यः

श्लोकः प्रशस्तचरितैरुपगीयतां ते ॥ २६ ॥

[दम्पती मन्दाचं नाटयतः] (फ)

इतरे । प्रियं नः प्रियम् ।

रामः । लङ्केश्वर ! चिरसञ्चरणादत्र नानुरोधं तर्कये । तद्व-
रमितो मध्यमलोकसान्निध्येन गन्तुम् (ब) ।

विभी । देव !

एते ते सुरसिन्धुधौतदृषदः कपूरखण्डोज्ज्वलाः

पादा जर्जरभूर्जवल्कलभृतो गौरीगुरोः पावनाः ।

तत्त्वालोकनिरस्तमोहतमसामध्यात्मविद्याजुषां

यत्र ब्रह्मविदां निसर्गमधुरं जागर्त्ति सौम्यं महः ॥ २७ ॥

एतत् क्षितिचक्रं भूमण्डलं तिष्ठतीति शेषः, पङ्कगणैः सूर्यचन्द्रादिभिः
अनुरीतचारिभिः विज्ञायः गगनं यावत् पुनः शबलं चित्रितं विभा-
तीति शेषः, तावत् भुवनेषु पुण्यः पवित्रः अमलः निर्दोषः ते तव
श्लोकः यथः प्रशस्तचरितैः पुण्यकीर्त्तिभिः जनैरिति शेषः उपगीयतां
कीर्त्तयाम् । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(फ) दम्पती भार्यापती सीतारामावित्यर्थः । मन्दे सङ्कुचिते
प्रक्षिपी यत्र तत् मन्दाचं लज्जामित्यर्थः, स्वस्वप्रशंसाकीर्त्तनादिति
भावः ।

(ब) लङ्केश्वर ! विभीषण ! यत्र दिव्यभूम्याविति भावः अतु-
लोधं निर्बन्धं न तर्कये न करोमीत्यर्थः ।

एते इति । सुरसिन्धुमन्दाकिनी तथा धौताः क्षाब्धिताः दृषदः
षाण्याः येषां तथोक्ताः, कपूरखण्डवत् उज्ज्वलाः विशदाः जर्जराणि
तिजीर्णानि भूर्जानां वल्कलानि त्वष्टः बिभ्रतीति तथोक्ताः एते ते
सिद्धाः, गौरीगुरोर्हि भवतः पावनाः पुण्याः पादाः प्रत्यन्तशैलाः
स्थाने इति शेषः । यत्र येषु तत्त्वालोकान् परमार्थसाक्षात्कारेण
रक्तं विज्ञाश्रितं मोहतमः अज्ञानतिमिरं येषां तथाभूतानाम् अध्या-

लक्ष्म । आर्थे ! कथमेते भुवां परिसराः संस्तुतपूर्वान्य-
विषयग्राहित्वं न क्षमन्ते चक्षुषोः ? (भ) ।

रामः । [निरूप्य, सस्मरणक्रियम्] वत्स ! ता एता गुरुणां
कौशिकपादानां सञ्चरणेन पवित्रितपर्यन्ताः तपोवनभूमयः ।
यत्र तु तत्रभवता याज्ञवल्क्यान्तेवासिना द्वितीयेन विदेहाधि-
पतिना सह तत्संलापाभ्युत्पन्नप्रमोदमनुभवतां गुरुणां लालनीया-
भ्यामावाभ्यां बाल्योचितमुल्ललितम् (स) ।

सीता । [स्वगतम्] क्वं कणिष्ठतादो त्ति सुणीअदि (य) ।
[इति परितः समृद्धमालोकयते] ।

त्वविद्याजुषां वेदान्तविद्यासेविनां ब्रह्मविदां ब्रह्मज्ञानाम् ऋषीणामिति
यावत् निसर्गमधुरं स्वभावस्य सौम्यम् आनन्दजनकं सहः तेजः
जागर्त्ति दीप्यते इत्यर्थः, ब्रह्मविदो सुनयः प्रतिवसन्तीति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

(भ) परिसराः प्रदेशाः । संस्तुतपूर्वाः पूर्वपरिचिताः तेभ्यः
अन्ये विषयाः अपरिचितविषया इत्यर्थः । तेषां ग्राहित्वं दर्शनोत्-
सुकत्वमिति भावः न क्षमन्ते न सहन्ते । एषां परिचितपरिसराणां
सर्वे दर्शने उत्ताम्यति हृदयं नान्येषामिति भावः ।

(स) कौशिकपादानां विश्वामित्रवरणानाम् । तत्रभवता
पूज्येन । तदिति । ते संलापाः परस्परं भाषणानि, संलाजो भाषणं
मित्र इत्यमरः । एव अमृतानि तैः प्रमोदः आनन्दः तम् । गुरुणां
पूजनीयानां तापसानां पित्रादीनां वा । लालनीयाभ्यां सादरं पाल-
नीयाभ्याम् । उल्ललितं क्रीडितम् । द्वितीयेन विदेहपतिना कुश-
भोजेन ।

(य) कथं कनिष्ठता इति श्रूयते ? सं ।

कनिष्ठतातः कुशभोजः ।

रामः । लङ्केश्वर ! नोचितमिदानीं गुरुचरणपङ्कजपवित्रि-
तेषु परिसरेषु विमानाधिरोहणम् ।

[नेपथ्ये] भो भोः रामलक्ष्मणौ ! स भगवान् कृशाश्वान्ते-
वासी वां समाज्ञापयति (२) ।

उभौ । [विमानाधिदेवतामिङ्गितेन स्तम्भाय नियुज्य]
अवहितौ स्वः । (ल)

[पुनर्नेपथ्ये]

पुरीं यथा स्थितौ यातं विलम्बेयां च मान्तरा ।

अरुन्धतीसहचरं ज्योतिर्वां सम्प्रतीक्षते ॥ २८ ॥

अहमपि तृतीयकालक्रियानुसन्धानपरवान् मुहूर्तद्वयेन
आगत एव । (व)

उभौ । यथा आज्ञापयन्ति गुरवः । [पुनर्विमानं प्रतिष्ठेते]

रामः । अहो ! महात्मानोऽपि वात्सल्यपरतन्त्राः यन्महिम्ना
तपःस्वाध्याययोर्लवशो विभक्ते समये तत्राप्यागमनमनुरुध्यन्ते ।

(२) कृशाश्वान्तेवासी विश्वामित्रः । वां युवाम् ।

(ल) विमानेति । विमानस्य पुष्पकस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री
देवी ताम् । इङ्गितेन सङ्केतेन स्तम्भाय स्थिराय ।

पुरीमिति । युवां यथा स्थितौ पुरीम् अयोध्यां यातं गच्छतम्
अन्तरा मध्ये मां विलम्बेयाञ्च विलम्बं मां कुरुतम् । अरुन्धत्या सह-
चरं ज्योतिः वशिष्ठ इत्यर्थः वां युवां सम्प्रतीक्षते । अतुष्टुवृत्तम् ।
॥ २८ ॥

(व) तृतीयेति । तृतीयः कालः मध्याह्न इत्यर्थः तस्मिन्
वा क्रिया प्रवृत्तमित्यर्थः तस्याः अनुसन्धाने अनुष्ठाने परवान् परा-
धीनः अनुकार्यासक्त इति यावत् । मुहूर्तद्वयेन मुहूर्तौ दण्डद्वयं तस्य
द्वयं दण्डचतुष्टयमित्यर्थः तेन ।

अथवा युक्तमेवैतत् । यतः करुणापारतन्त्र्याण मृदुस्वभावास्ते
तपोवनरूपे तुरुषु च किं मनुष्येषु (श) । विशेषतस्तु—

राज्ञां मार्त्तण्डवंश्यानां गृहे नौ जन्म केवलम् ।

शास्त्रास्त्रज्ञानमुख्यस्तु संस्कारोऽस्मान्महात्मनः ॥ २६ ॥

विभी । [विलोक्य] किमिदमकाण्ड एव नीहारजालैरिव
क्षमारजोभिः आच्छाद्यन्ते ककुभः ? (घ) ।

सर्वे । [सविस्मयं पश्यन्ति]

रामः [सवितर्कम्] मन्ये प्राभञ्जनेः अस्मत्प्रवृत्तिम् उपलभ्य
मां प्रत्युपयाति इह ससैन्यो भरतः (स) ।

[प्रविश्य । हनूमान् । सपादपङ्कजस्यं प्रणम्य] । देव !

स्थितो ध्यायन्नन्तः किमपि चरितं स्वेन भवतः

चिरं वार्त्तामिनामथ मदुपलभ्य प्रचलितः ।

(श) वात्सल्येति । वात्सल्यं पुत्रादिषु स्नेहः तस्य परतन्त्र्याः
पराधीनाः । यन्महिम्ना यस्य वात्सल्यस्य महिम्ना प्रभावेण । तपः-
खाध्याययोः तपसः वेदाध्ययनस्य च लयशः खण्डः । तपोवनरूपे
तपोवनरूपविशेषेषु ।

राज्ञामिति । मार्त्तण्डवंश्यानां सूर्यवंशीयानां राज्ञां गृहे
नौ आययोः केवलं जन्म उत्पत्तिमात्रमित्यर्थः, अस्मात् महात्मनः
विश्वामित्रात् तु शास्त्रास्त्रज्ञानमुख्यः शास्त्रज्ञ अस्त्रज्ञ तयोः ज्ञानं मुख्यं
प्रधानं यस्य तादृशः संस्कारः शरीरात्मशोधनो व्यापारविशेषः जात
इति शेषः ॥ २६ ॥

(घ) अकाण्ड एव सहस्रैव । नीहारजालैरिव अवश्यायनिचयै-
रिव क्षमारजोभिः पार्थिवरेणुभिः । ककुभः दिशः ।

(स) प्राभञ्जनेः हतुमतः । अस्मत्प्रवृत्तिं अस्माकं हतान्तम् ।

स्थित इति । स्वेन आत्मना भवतः किमपि चरितम् अन्तर्ध्यायन्
चिन्तन् चिरं स्थितः नन्दिग्रामे इति शेषः । अध्यानन्तरम् एतां वार्त्तां

जटी चीरी रामेत्यमृतविभवं नाम रसयन्
मुहुर्हर्षोद्भ्रान्तप्रकृतिसहितोऽभ्येति भरतः ॥ ३० ॥
रामः । [सोबालम्] अहो ! चिराययुष्मत्सौहार्दमुपलभा-
रह इति सर्वानन्दानामुपरि वर्त्तामहे (ह) ।

लक्ष्म । [सौत्मुख्यम्] सखे ! मारुते ! कुत्र आर्यः ?

हनू । य एते सैन्यस्य पुरतः पञ्चषाः तन्मध्ये पुरःसरः सानुजः
। महात्मा भरतः (क्ष) ।

लक्ष्म । [निर्वर्णयति]

सीता । [निरूप्य] कहं अस्मारिसो जेब्व दीसइ (क) ।

विभी । हंहो विमानराज ! चिराय बन्धुजनदर्शनालिङ्गन-
भावनादिना मिथोऽङ्गप्रमोदमनुभवन्त्वेते महानुभावाः
तु क्षणं विरम ।

सर्वे । [विमानावतरणं नाटयन्ति]

[ततः प्रविशतः कतिचनप्रधानपुरुषपरिवृतौ भरतश्चतुर्भौ]
मः । [सरभसं पादपतितं भरतमुत्थाप्य] एह्येति वत्स !

दागमनप्रवृत्तिमित्यर्थः सत् सम सकाशादित्यर्थः उपलब्ध ज्ञात्वा
लितः जटी जटावान् चीरी वल्कलपरिधानः भरतः रामेति
मृतविभवम् अमृतानुभावं नाम रसयन् मृग्यन् मुहुः पुनः पुनः
णि उद्भ्रान्ताभिः उल्लसिताभिः प्रकृतिभिः प्रधानामात्यादिभिः
भिर्वा सहितः परिवृतः सन् अभ्येति अभिगच्छति । शिखरिणी-
म् ॥ ३० ॥

(ह) आयुष्मत्सौहार्दम् आयुष्मतः भरतस्य सौहार्दं सङ्गावम् ।
लभामहे अनुभावामः ।

(क्ष) पुरतः अपतः पञ्चषा पञ्चसंख्यकाः षट्संख्यका वा ।

(क) कथमन्यादृश इव दृश्यते ? सं ।

अनुभावयति ब्रह्मानन्दसाक्षात्क्रियाभिव ।

स्पर्शस्तेऽद्य वरान्भोजप्रस्फुरन्नालकर्कशः ॥ ३१ ॥

[इति निर्भरमालिङ्ग्य विस्मजति]

लक्ष्म । [सपादपतनं भरतमालिङ्गति]

शत्रुघ्नः । [रामलक्ष्मणावभिवादयति]

उभौ । कुलस्थितिमनुवर्त्तस्व (ख) ।

भरतशत्रुघ्नौ । [दण्डवत् सीतां प्रणमतः]

सीता । कुमारा ! जेष्ठाणं भादुष्माणं अभिमदा होह (ग) ।

रामः । वत्सो भरतशत्रुघ्नौ ! ।

अस्माकं व्यसनाम्भोधावयं पोतत्वमागतः ।

कपीन्द्रोऽयं च लङ्केन्द्रो मित्वं धर्महिते रतः ॥ ३२ ॥

तत् परिष्वजतम् [इति सुग्रीवविभीषणौ दर्शयति]

भरतशत्रुघ्नौ । [तौ परिष्वज्य यथोचितमुपचरतः] (घ)

अनुभावयतीति । अद्य वरम् उत्तमम् अम्भोजं पद्मं तस्य प्रस्फु-
रत् विकसत् उल्लसदित्यर्थः यत् नालं तद्वत् कर्कशः परुषः ते तः स्पर्शः
ब्रह्मानन्दस्य ब्रह्मज्ञानजनितप्रमोदस्य साक्षात्क्रियाभिव सम्भोगमिव
अनुभावयति प्रत्याययति । भरतशरीरस्य आनन्दजरोमहर्षपरीततया
सकण्टकपद्मनालवत् कार्कश्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

(ख) कुलस्थितिं वंशमर्थ्यादाम् ।

(ग) कुमारौ ! ज्येष्ठयो भ्रातृभ्योः अभिमतौ भवतम् । सं ।

अस्माकमिति । मित्वं धर्महिते रतः अयं कपीन्द्रः सुग्रीवः अयं
लङ्केन्द्रश्च विभीषणश्च अस्माकं व्यसनं विषदु एव अम्भोधिः समुद्रः तत्
पोतत्वं पारगमनयानत्वम् आगतः प्राप्तः । एतयोः साहाय्येनैव वर
विपत्सागरात् उत्तीर्णा इति भावः । अनुष्टुप्छन्दः ॥ ३२ ॥

(घ) उपचरतः सेवेते ।

भ० । आर्य्य ! कुलगुरुर्नो भगवान् मैत्रावरुणिः सिंहासन-
ह्नि सम्पादितसकलाभिषेकसम्भारो भवन्तं प्रतीक्षते (ङ) ।
यथा आज्ञापयत्यार्य्यः ।

रामः । [स्वगतम्] कौशिकपादाः प्रतीक्षणीयाः स च भग-
वान् मैत्रावरुणिरिवमाज्ञापयति । भवतु समयोचितं प्रतिकरि-
यते । [प्रकाशम्] यथा आज्ञापयति कुलगुरुः ।

सर्वे । [परिक्रामन्ति]

[ततः प्रविशति वशिष्ठो दशरथकलत्रैः उपचर्य्यमाणा अरु-
धतो च] (च) ।

वशि । [स्वगतम्]

क्षमायाः स क्षेत्रं गुणमणिगणानामपि खनिः

प्रपन्नानां मूर्त्तः सुकृतपरिपाको जनिमताम् ।

क्षपामारो रामो वह्निरिह दृशोपास्यत इति

प्रमोदाद्वै तस्याप्युपरि परिवर्त्तामह इमे ॥ ३३ ॥

(ङ) नः अस्माकम् । मैत्रावरुणिः वशिष्ठः । सिंहासनपदे
सिंहासनस्य सहस्रार्थमित्यर्थः ।

(च) दशरथकलत्रैः दशरथमहिषीभिः कौशल्यादिभिरित्यर्थः :
उपचर्य्यमाणा सेव्यमाना ।

क्षमाया इति । स रामः क्षमायाः क्षेत्रं भूमिः क्षमाशील इत्यर्थः,
या एव मणयः रत्नानि तेषां गणाः समूहाः तेषां खनिः उत्पत्ति-
स्थानं सर्वगुणाकर इत्यर्थः, प्रपन्नानां विपन्नानां शरणार्थिनामिति
वत् जनिमतं जन्मिनां प्राणिनामित्यर्थः मूर्त्तः शरीरवान् सुकृतस्य
त्यक्कर्मणः परिपाकः फलं, क्षपया रमते इति क्षपारामः परमदयालु-
इत्यर्थः, इह वह्निरिहा वाह्यदृष्ट्या उपास्यते सेव्यते अन्तर्दृष्ट्या तु
तं सेव्यत एवेति ध्वन्यते । इति प्रमोदाद्वै आनन्दादेव तस्यापि
तोदस्यापि उपरि इमे वयमिति शेषः परिवर्त्तामहे तिष्ठामः । शिख-
णीदत्तम् ॥ ३३ ॥

भवतु तथापि लोकयात्रा अनुवर्त्तनीया । [प्रकाशम्]
बध्वौ कौशल्यासुमित्रे ! (छ) ।

उभे । आणवेदु कुलगुरु (ज) ।

वशि । दिष्ट्या अक्षतप्रतिनिवृत्तवत्से स्तः (झ) ।

उभे । तुष्ठाणं आसिसाणं प्यहावो (ञ) ।

अरु । [कैकेयीं विलोक्य] वत्से कैकेयि ! किमेवमतिदुर्म-
नायसे ?

कैके । अम्ब ! मह मन्दभाङ्गीए अधस्सदाए सप्पलो वि-
लोचो एब्बं कौलीणं भणदि । जं बच्छाणं प्यवासजणणी मज्झ-
मजणणी मंथरामुहे आसि । ता कहं बच्छाणं मए मुह-
पेक्खिदम्बं (ट) ।

अरु । वत्से ! अलं वृथा कौलीनशङ्कया । आर्य्यमित्रैः अय-
मर्थः तदैव आन्तरेण चक्षुषा साक्षात्कृतः (ठ) ।

(छ) लोकयात्रा लोकाचारः । अनुवर्त्तनीया अनुसरणीया ।

(ज) आश्रययत्न गुरुः सं ।

(झ) दिष्ट्या भाग्येन अक्षतौ प्रतिनिवृत्तौ वनवासात् । आ-
गतौ वत्सौ पुत्रौ वयोः तत्पौत्रौ ।

(ञ) तुष्ठाकम् आशिषां प्रभावः सं ।

(ट) अम्ब ! मम मन्दभागिन्याः अधन्यतया सकञ्चोऽपि लोके
इवं कौलीनं भणति । यत् वत्सानां प्रवासजननी मध्यमजननी
मन्थरामुखे आसीत् । तत् कथं वत्सयोः मया सुखं प्रेषितव्यम् सं ।

कौलीनम् अपवादम् । मध्यमजननी मध्यमा जननी माता यद्वा
मध्यमस्य भरतस्य जननी ।

(ठ) कौलीनशङ्कया अपवादशङ्कया । आर्य्यमित्रैः वशिष्ठादिभि-
रिति भावः । तदैव तस्मिन्नेव काले प्रवाससमये एव आन्तरेण चक्षुषा
दिव्यदृष्ट्या । साक्षात्कृतः प्रातः ।

सर्वाः । कहं बिभ्र ? (ङ)

अह । मन्त्ररूपधारिण्या शूर्पणखया मास्ववद्वचनादेत-
द्विहितमिति ।

सर्वाः । अहो ! रक्खसाणं दुट्ठताभिजोभो जो इह द्विदं
अबलाजणं बि बाधेदि (ठ) ।

वशि । इं मङ्गलसमये अलमलं यत्किञ्चिददुःखकैः का
पुनरद्यापि राक्षसाभियोगवार्त्ता ।

रामः । [वशिष्ठं विलोक्य सोष्मासम्] स एष भगवान् मैत्रा-
वरुणिः ।

यद्दर्शनात् किमप्येवं द्रवीभवति मे मनः ।

राकासुधाकरालोकादिन्दुकान्तोपलो यथा ॥ ३४ ॥

[लक्ष्मणं प्रति ।] वत्स इतः इतः ।

उभौ ! [उपसृत्य] भगवन् कुलगुरो ! रामलक्ष्मणौ अभिवा-
दयेते ।

वशि । चक्षुषां स्खस्वसमये संस्कारत्वं समाप्नुताम् ।

वत्सौ नयेन धर्मेण ज्ञानेन च पुरस्कृतम् ॥ ३५ ॥

(ङ) कथमिव १ सं ।

(ठ) अहो राक्षसानां दुष्टताभिजोगो य इह स्थितम् अबला-
जनमपि बाधते सं ।

दुष्टताभिजोगः दुष्टावयता । बाधते पीडयति कष्टयतीत्यर्थः ।

यदिति । मे मन मनः राकासुधाकरालं पूर्वचन्द्रस्येत्यर्थः आ-
लोकात् दर्शनात् इन्दुकान्तोपलः चन्द्रकान्तमणिः यथा चन्द्र दर्शनात्
एवम् इत्थं किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा द्रवीभवति गच्छतीत्यर्थः
नितरां ज्ञानन्दमनुभवतीति भावः ॥ ३४ ॥

चक्षुषामिति । वत्सौ ! नयेन नीत्या धर्मेण ज्ञानेन च पुर-
स्कृतं विभूषितं चक्षुषां संस्कारत्वं स्वस्वसमये तत्तत्कार्यकारणे कमा-

[उभौ अरुन्धतीमभिवन्देते]

अरु । इष्टैर्युज्येयाम् ।

उभौ । [क्रमेण सर्वा मातृरभिवन्देते]

सर्वाः । [तौ निर्भरं परिष्वज्य मूध्रुपाप्राय] जं अह्मो
चिन्तेमो तं तुह्याणं होदु (ण) ।

सीता । [उपसृत्य वशिष्ठं प्रणमति]

वसि । वत्से ! वीरप्रसविनी भव ।

सीता । [अरुन्धतीं प्रणमति]

अरु । [सीतां निर्भरमालिङ्ग्य]

लोपासुद्रानसूयाहमिति तिस्रस्त्वया सह ।

पतिव्रताश्चतस्रोऽत्र सन्तु जानकि ! साम्प्रतम् ॥ २६ ॥

सीता । [श्वशूरभिवन्देते]

सर्वाः । जादे ! कुलपडिङ्गावश्वदारअप्पसविणी होहि (त) ।

[नेपथ्ये]

प्रवर्त्तन्तां पौराः ! प्रतिसदनमद्योत्सवविधौ-

चिरं स्वे स्वे कर्मण्यथ समवधत्ताप्यधिकृताः ।

प्राप्तां लभताम् । नीतिप्रयोगसमये धर्मानुष्ठानसमये चानानुशीलन-
समये च यथायथं विशुद्धदृष्ट्यालितं युवयोरस्त्विति भावः ॥ २५ ॥

(ण) यत् वयं चिन्तयामः, तत् युष्माकं भवतु सं ।

लोपेति । हे जानकि ! लोपासुद्रा अगस्त्यपत्नी, अनसूया
अतिगृह्णी, अहम् अरुन्धतीत्यर्थः इति तिस्रः त्वया सह चतस्रः
पतिव्रताः अत्र जगति साम्प्रतमिदानीं सन्तु भवन्तु । अस्तुष्टुवृत्तम्
॥ २६ ॥

(त) जाते ! कुलप्रतिष्ठापकदारकप्रसविनी भव सं ।

जाते ! वत्से !

प्रवर्त्तन्तामिति । जगतां अन्तेवासी शिष्यः कुशिकपतिः

यथोक्तं सन्भारं पुनरिह विधत्त द्विजवराः ।

कशाश्वान्तेवासी कुशिकपतिराज्ञापयति वः ॥ ३७ ॥

वशि । [आकर्ष्य अहो ! अयं भाग्यमहिमा वत्सस्य, यद्
भगवान् कौशिकः स्वयं सिंहसने समभिषेक्तुं संप्राप्तः ।

इतरे । प्रियं नः प्रियम् ।

[ततः प्रविशति सशिष्यो विश्वामित्रः ।]

विश्वा ।

सत्प्रत्यूहशान्त्यै दशरथकरतः कर्षतैनं मया यत्-
यत् स्वान्ते संविमृष्टं तदनुगुणविधौ यच्च वैद्यग्रमासीत् ।
तद् देवस्थानुगुण्यात् प्रयतनविभवैश्चाद्य राज्येऽभिषिच्य
श्रीरामं निर्हतानां फलितमिति मुहुः सम्प्रमोदानहे नः ॥ ३८ ॥
[इति परिक्रामति]

विश्वामित्रः वः युष्मान् आज्ञापयति, हे पौराः ! पुरवासिनः ! अद्य
प्रतिषदनं प्रतिमृष्टम् उत्सवविधौ उत्सवव्यापारे प्रवर्तन्तां भवन्त-
इति शेषः । अथेदानीम् अधिकृताः कर्मचारिणः यूयं चिरं स्वे स्वे
कर्मणि निजे निजे अधिकारे समवधत्त सम्यक् व्यवधानं कुरुत ।
हे द्विजवराः ! ब्राह्मणाः ! इह अस्मिन् रामस्य राज्येऽभिषेके पुनः
यथोक्तं यथाविहितं सन्भारं सहद्वयोगं विधत्त कुरुत । शिखरिणी-
वृत्तम् ॥ ३७ ॥

सन्नेति । सत्प्रत्यूहस्य विघ्नस्य शान्त्यै उपश-
मार्थं दशरथस्य करतः हस्तात् एनं रामं कर्षता नयता मया स्वान्ते
वनसि यत् यत् संविमृष्टं सञ्चिन्तितं तदनुगुणविधौ तस्य अतुकूल-
विधाने यच्च वैद्यग्रं व्यग्रता आसीत् समेति शेषः । देवस्य आनु-
गुण्यात् साहाय्यात् प्रयतनविभवैः प्रयत्नप्रभावैश्च पुरुषकारातिशयैश्च
रामस्येति भावः निर्हतानां निश्चिन्तानां निरुद्वेगानामिति यावत्
नः अस्माकं तत् सहस्रितमिति भावः फलितम् इति हेतोः अद्य

वशि । स एष कौशिकः ।

ज्ञानं प्राकृतिकं तेजो ब्राह्मं यस्य विशिष्यते ।

लोकोत्तरचमत्कारनिधेस्तस्याद्भुतं न किम् ? ॥ ३८ ॥

[वशिष्ठविश्वामित्रावुपसृत्यान्वीन्यमुपचरतः] (घ)

विश्वा । भगवन्मैत्रावरुणे ! किमद्यापि प्रतीक्षे ?

वशि । यथोचितमाद्रियतात् (द) ।

विश्वा । [दिव्यर्षिगणमुद्दिश्य] निर्वर्त्यतां रामभद्रस्या-

भिषेकः ।

इतरे । [यथोचितमाचरन्ति]

[नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः]

सर्वे । [सविस्मयं पुष्पवृष्टिं रूपयन्ति]

वशि । कथं सलोकपाली भगवान् पाकशासनो रामभद्र-
स्याभिषेकमनुमोदते ।

[कृताभिषेकमङ्गलो रामः । वशिष्ठविश्वामित्रावुपसृत्य] गुरु
अभिवादये ।

उभौ । रामभद्र ! गुणाराम ! आढभिस्त्वं पुरस्कृतः ।

इच्छाकुमुख्यैर्भूपालैश्चिरमूढां धुरं वह ॥ ४० ॥

त्रोरामं राज्ये अभिषिच्य सृष्टः पुनः पुनः प्रसोदायहे आनन्दमह-
भवाम इत्यर्थः । सङ्घराटसम् ॥ ३८ ॥

ज्ञानमिति । यस्य प्राकृतिकं नैसर्गिकं ज्ञानं जलिवद्यन्वितं
तेजः, ब्राह्मं ब्रह्मस्यद्यन्वितं तेजस्तु विशिष्यते उत्कृष्यते । लोको-
त्तरचमत्कारनिधेः अलौकिकशक्त्याश्रयस्य तस्य विज्ञानितस्य किं न
अद्भुतम् आश्चर्यं सर्वमेव आश्चर्यमित्यर्थः । अद्भुतवृत्तम् ॥ ३८ ॥

(घ) उपचरतः अभिषन्दतः ।

(द) आशुचरतां संविधीयताम् ।

रामभद्रेति । हे गुणाराम ! रामभद्र ! त्वं आढभिः पुरस्कृतः

इतरे । तथास्तु [इत्यनुमोदन्ते ।]

विष्वा । वक्ष रामभद्र ।

रामः । आन्नापयन्तु गुरवः ।

विष्वा । विसृज्येतामेतावनुभूतोक्तवप्रमोदी सुग्रीवविभीषची
पुष्पकं च संकल्पसमयसुलभं राजराजमेव आश्रयताम् (ध) ।

रामः । [तथा करोति]

विष्वा । वक्ष रामभद्र ।

निर्व्यूढं गुरुशासनं गुरुतरं धर्मोऽपि संरक्षितः

रक्षःसंहरणाच्चिकित्सितमनोरोगा त्रिलोकी कृता ।

सिद्धार्थाश्च सुराः सज्जानुजसङ्ग्रहारेण राज्यं पुनः

लब्धं किं करणीयमेतदधिकं श्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥ ४१ ॥

रामः । इतोऽधिकमपि श्रेयोऽस्ति । तथापीदमस्तु भग-
वत्पादप्रसादात् ।

सेवितः सन् इक्ष्वाकुः मुख्यः प्रधानः श्रेष्ठ इति यावत् तेषां तेः
भूपालैः राजभिः चिरम् कृतां कृतां धुरं राज्यभारमित्यर्थः वक्ष
गृह्णाण । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ४० ॥

(ध) राजराजं कुवेरम् ।

निर्व्यूढमिति । गुरुतरम् अतिदुर्भरमित्यर्थः गुरुशासनं पिता-
देशः निर्व्यूढं प्रतिपालितं, धर्मः वेदोदितः राज्यसामानं दुराचारादिति
भाषः पितृसत्यरूपो वा संरक्षितः परिपालितः । रक्षसां संहरणात्
त्रिलोकी चिकित्सितः शासितः मनोरोगः मानसो पीडा यस्याः
तथाभूता कृता । सुराः देवाः सिद्धार्थाः कृतार्थाश्च सज्जाना इति
शेषः । सज्जानुजसङ्ग्रहारेण अनुजबान्धवकलसहितेन च त्वयेति
शेषः पुनः राज्यं लब्धं प्राप्तम् । एतदधिकम् एतेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यः
अधिकं किं श्रेयः शुभं करणीयं तदपि उच्यतां उच्यताम् । शार्द-
ूलविस्तीर्णितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अपाताः क्षीणतन्द्राः चित्तिवलयमिदं पान्तु ते कालवर्षा
 वार्षाहाः सन्तु राष्ट्रं पुनरखिलमपास्तेति सम्पन्नशस्यम् ।
 लोके नित्यप्रमोदं विदधतु कवयः श्लोकमाप्तप्रसादं
 संख्यावन्तोऽपि भूम्ना परकृतिषु मुदं सम्प्रधार्य प्रयान्तु ॥४२॥
 विश्वा । एवमस्तु ।

[निष्क्रान्ता सर्वे]

[इति सप्तमोऽङ्कः]

[समाप्तमिदं महावीरचरितं नाम नाटकम्]

अपाताः इति । अपाताः भूपाताः क्षीणतन्द्राः अनलसाः
 सन्तः इदं चित्तिवलयं भूमण्डलं पान्तु रक्षन्तु । वार्षाहाः बारिसुचः
 मेघा इत्यर्थः कालवर्षाः क्षमयवर्षिणः सन्तु भवन्तु । अखिलं समग्रं
 राष्ट्रं राज्यं पुनः अपाताः निराकृताः रेतयः अतिवृष्टिरनावृष्टिः
 शलभा मूषकाः खगाः । प्रत्यासन्ना राजानः षडेता देवैः कृता ।
 इत्युक्ताः यस्मिन् तथोक्तम् अतएव सम्पन्नशस्यं सम्पूर्णशस्यं त्विति
 शेषः । कवयः काव्यरचयितारः आप्तः लब्धः प्रसादः तदं गुण-
 विशेषः, चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्कोऽनमिवानलः । स प्रादः
 समस्तेषु रसेषु रचनासु चेत्युक्तलक्षणः येन तथाभूतं नित्यं सन्तः
 प्रमोदः आनन्दः यत्र तथोक्तं श्लोकं पद्यं सन्दर्भविशेषं वा विदधतु
 प्रीणयन्तु । संख्यावन्तः पण्डिता अपि भूम्ना बाहुल्येन परकृतिषु
 अन्वहतेषु सन्दर्भोत्पत्त्यर्थः सम्प्रधार्य अभिनिविश्य मुदम् आनन्दं
 यान्तु लभन्ताम् । अग्निराहृतम् ॥ ४२ ॥

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता महावीरचरितनाटकस्य सप्तमाङ्क-

व्याख्या समाप्ता ।

७५५५५५५५

तृतीयो दण्डस्तु कर्त्तव्यस्तस्य चायमुपक्रमः ॥ ४ ॥

तथा सति सीतापहरतः किमपरं कुर्यात् ? (ट) किञ्च ।

हृतजानिररातिभिः सलज्जी

यदि मृत्योः शरणं गतोऽन्यथापि ।

मृदितो मृत एव निष्पृतापः

परितप्याप्यथवा घटेत सन्धो ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठेत बधाय नः परिभवप्रोदेन चेन्नन्युना

नेष्टे तत्प्रसरं निरोद्धमुदविस्तिग्मांशुवीर्यो हि सः ।

किन्तु प्राक्प्रतिपन्नरावणमुहृद्भावेन भीमौजसा

शत्रुर्वज्रधरात्मजेन हरिणा घोरिण घानिष्यते ॥ ६ ॥

न युभाय कल्पते इति भावः तृतीयो दण्डस्तु कपटदण्ड एवेत्यर्थः कर्त्तव्यः । तस्य च दण्डस्य अयं उपक्रमः व्यवसरः । अनुदुष्टम् ॥ ३ ॥

(ट) तथेति । तथा तस्मिन् प्रकारे कपटदण्डविधायिते भावः सति कर्त्तव्ये इति शेषः सीताया अपहरतः अपहरणात् अपरं अन्यत् किं कुर्यात् ? रावण इति शेषः ।

हृतेति । अरातिभिः शत्रुभिः हृता जाया यस्य तपोक्षः अतएव सलज्जः जायापहरणात् साधुसमाजेषु सुखं दर्शयितुं न शक्नोति इति भावः यदि मृत्योः शरणं गतः स्यादिति शेषः । अन्यथापि स्वयं मृत्योः शरणानामप्येपीत्यर्थः मृदितः आधिभिर्निपीडित इति यावत् अतएव निष्पृतापः निष्प्रेजाः सन् मृत एव भविष्यतीति शेषः अथवा परितप्य अप्यथवा घटेत सन्धो ॥ ५ ॥

उत्तिष्ठेति । परिभवेण अवमानेन भाष्याहरणजेनेति भावः प्रौढः प्रदीप्तः तेन मन्तुना क्रोधेन नः अज्ञातं बधाय उत्तिष्ठते उत्थानं करोति चेत् यदि, तदा उद्विः उद्विः तस्य प्रसरं वेगं निरोद्धुं न ईदं न प्रभवति । किं यतः स रामः तिग्मांशुवीर्यः मृत्युर्नैजाः । किन्तु प्रतिपन्नः मृद्वीतः रावणेन मुहृद्भावो यो तपोक्षेन भीम

अनेन च प्रसङ्गेन (ट) बहु अनुसन्धातव्यम् ।

शूर्प । किं विषय ? (ठ) ।

माख्य । रावणप्रियासि वत्से ! कार्य्यज्ञा च अतो निःशङ्कम्
गवेद्यत हृदयखेदः ।

चित्तिरानन्तर्यादपक्वदपक्वस्य सततं

द्विधा रामः शत्रुः प्रकृतिनियतः चतुर्थ इति ।

तृतीयो मे नम्रा रजनिचरनाथस्य सहजो

रिपुः प्रत्यासत्तेरहिरिव भयं नो जनयति ॥ ७ ॥

कुम्भकर्णस्तु सन्नपि असूक्ष्मः स्थापय्यसनादविनयाच्च (ड) ।

विभीषणस्वागमिकात्मगुणसम्पन्न इत्यनुरक्ताः प्रकृतयः (ठ) ।

भीषणम् ओजो बलं यस्य तेन घोरेण बलधरात्मजेन इन्द्रपुत्रेण
हरिणा वानरेण बालिनेत्यर्थः शत्रुः रामः घातियते विनाशयिष्यते ।
मादू लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

(ट) प्रसङ्गेन व्यापारेण ।

(ठ) किमिव सं ।

चित्तेरिति । चित्तेः पृथिव्या आनन्तर्यात् अव्यवधानात् सततम्
अपक्वत् अपकारकः अस्माकमिति शेषः अपक्वस्य अपकार्य्यस्य अस्मा-
भिरिति शेषः एकद्व्याभिलाषिणामिव एकपृथिवीभोगिनां राज्ञां
परस्परविरोधः सततं सम्भवत्येति भावः । चतुर्थ इति प्रकृति-
नियतः प्राकृतिकश्च इति रामः द्विधा द्विप्रकारेण शत्रुः कलिसः
प्राकृतश्चेति भावः । मे मम तृतीयो नम्रा दौहित्रः विभीषण इत्यर्थः
रजनिचरनाथस्य रावणस्य सहजो रिपुः शत्रुः प्रत्यासत्तेः सन्निकर्षात्
रामसाहाय्यप्राप्तेरिति भावः अहिरिव भुजङ्ग इव नः अस्माकं भयं
जनयति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७ ॥

(ड) सन्नपि विद्यमानोऽपि असूक्ष्मः अविद्यमानतल्लः । स्थाप-
य्यसनात् निद्रावृत्तेः अविनयाच्च उद्वेगताच्च विवेकराहित्याच्चेति भावः ।

(ठ) आगमिकाः आगम, शास्त्रं तत्त्वम्बन्धिनः आगमिकाः नीति-

खरदूषणत्रिशिरसस्तु कुलसदृशवृत्तयो राजानमुपतिष्ठन्ते ।
 यतस्तौ वत्सेनेव धेनुं राजानमग्न्यान् दुहन्ति (ण) । उपजापि-
 ताश्च प्रतिजपन्ति (त) प्रकृतयः । तदिदमन्तर्भेदजर्जरं (घ)
 राजकुलम् अभियुक्तमात्रं (द) रामेण भिद्यते । यथोक्तं—“लघु
 अपि व्यसनपदम् अभियुक्तस्य (घ) कच्छसाध्यं भवति”— इति ।
 तत्र च विभीषणावग्रहतः प्रतिविधानम् । स तु प्रकाशदण्ड-
 स्तूष्णीं दण्डः सरोधनमपसारणं वा स्यात् । तत्र प्रकाशदण्ड-
 मभिन्नसम्बन्धाः कथं राजसास्तिचिरम् ? तूष्णीं दण्डोऽपि
 प्राज्ञैरनुमीयमानः (न) प्रकृतिकोपके रामेऽभियोक्तारि दुर्बन्तः
 स्यात् (प) ।

सम्भवा इति यावत् ये व्यासिनो युष्माः विनयादयः तैः सम्पन्नः युक्तः ।

प्रकृतयः प्रजाः ।

(ण) धेनुं दुग्धमिति द्वितीयं कर्मेष्टम् । दुहन्ति अग्न्यान् धनानि
 राज्ञः सकाशात् गृह्णन्तीत्यर्थः ।

(त) उपजापिताः भेदं नीताः प्रतिजपन्ति प्रतीपं वर्त्तन्ते इतिभावः ।

(घ) अन्तर्भेदोऽत आन्तर्भेदेन जर्जरं विपर्यस्तमिति २ वः ।

(द) अभियुक्तमात्रम् आश्रयणानन्तरमात्रमिति २ . ।

(घ) व्यसनपदं व्यसनं भेदः तस्य पदम् आश्रयं स्थानमिति
 यावत् । अभियुक्तस्य अश्रयान्तरपरैः कृद्स्य इति यावत् । कच्छसाध्यं
 कष्टेन उत्तरणीयं भवति ।

(न) विभीषणावग्रहतः विभीषण एव अवग्रहः प्रतिबन्धः सहज-
 शत्रुत्वार्थः तज्ज्ञात् । प्रतिविधानं प्रतीकारः । स तु प्रतिविधान-
 विषय इत्यर्थः । सरोधनं कारावधनसहितम् अपसारणं देशात् निर्वासनं
 देशाज्निर्वास्य कश्चित् काराशब्दे स्थापनमित्यर्थः । अभिन्नसम्बन्धाः
 समसम्बन्धाः रावणेन राजशानां यादृशः सम्बन्धः, विभीषणेनापि
 तादृश एवेति भावः । तितित्तैरन् चमेरन् ।

(प) प्रकृतिकोपके प्रकृतिः कोपयतीति प्रकृतिकोपकः तस्मिन् ।

संरोधने त्वभिभवाद विहिते तदेक-

मत्रा खरप्रभृतयश्च तदा विकुर्युः ।

निर्वास्यमानमपि तं परिवारयेयु-

स्तस्मात् खरप्रभृतयः पुरतो विचिन्त्याः ॥ ८ ॥

तत्र रामस्योपयोग इति (फ) ।

शूर्प । अहो ! अशुजीवितस्य अगुरुद्वयम् । जं राव-
णस्य खरपुत्रमुहाणं च तुल्ये वि कुलसंबन्धे एवम् मादामहो
चिन्तेति (ब) ।

विभीषणं प्रति कपटदण्डे प्रायुक्ते रामः प्रकतोभूय भेदयितेति स
दुरन्तः दुरवसान इति भावः ।

संरोधने इति । अभिभवात् बलादिति भावः संरोधने विभी-
षणस्य कारावरोधे इत्यर्थः विहिते कृते तु खरप्रभृतयः खरदूषणादयः
रावणस्य वैमात्रेयश्चातरः तदेकमेत्या तेन विभीषणेन सह एका
सुख्या आत्यन्तिकीत्यर्थः भैवी सौहृद्यं तथा हेतुना तदा तस्मिन्
काले विकुर्युश्च विकृता भवेयुश्च । ततश्च निर्वास्यमानमपि तं विभी-
षणं परिवारयेयुः अशुगच्छेयुरिति यावत् । तस्मात् खरप्रभृतयः
पुरतः अद्यतः विचिन्त्याः आयत्तीकरणे इति भावः । वसन्ततिष्ठकं
वृत्तम् ॥८॥

(फ) तत्र तेषां विभीषणानुगमने सतीत्यर्थः । उपयोगः उप-
कारः ।

(ब) अहो अशुजीवितस्य अगुरुकृता । यत् रावणस्य खरपुत्र-
श्वानाश्च तस्यैव कुलसम्बन्धे एवं मादामहश्चिन्तयति सं ।

अशुजीवितस्य वृत्तिभोगित्वस्य अगुरुकृता अगौरवम् । अशुजी-
विना सर्वथा प्रभोरेव हितचिन्तकत्वात् सम्बन्धविचारो नास्तीति
भावः । कुलसम्बन्धे वंशसम्बन्धे । सुकेयव्यु मात्यतान् सुभाजो मालिच-
लयः पुला आसन् । तत्र सुभाजः राका, पुष्पोत्कटा, कैतसवि

मात्स्य । ईदृशः कुलपुत्रकाचारः (भ) ।

शूर्प । विना खरप्पमुहेहिं विभीषणस्य का पडिबत्ती ? (म)

मात्स्य । प्राज्ञः खल्वसौ उत्प्रेक्षितविकारः स्वयमेवापसर्पेत,
उपेक्षणीयश्चास्माभिर्न च । एतत् मन्तव्यमौरसं भयमिति (य) ।

यतः । बाल्यात् प्रभृत्यैव विरुद्धसंख्यः

सुग्रीवमेष ध्रुवमाश्रयेत् ।

बालिप्रसादीकृतभूमिभागे

कुमारभागे स्थितमृष्यमूके ॥ ८ ॥

तिस्रः कन्या आसन् । पुत्रस्य तनयात् विश्ववसः कैकस्याः गर्भे
रावणकुम्भकर्षविभीषणाश्च त्रयः पुत्रा आसन् शूर्पणखानाम्नी च
कन्या जाता । खरदूषणलिशिरसश्च राकाया गर्भे रावणस्य वैमा-
त्रे यन्मातरः आसन् ।

(भ) कुलपुत्रकाचारः कुलपुत्रकस्य सत्कुलप्रकृतस्य । सत्कुलजा
हि कतञ्चा भवन्तीति भावः ।

(म) विना खरप्रसूतैर्विभीषणस्य का प्रतिपत्तिः ? सं ।

प्रतिपत्तिः सम्भावना विभीषणः किं करिष्यति इति यावत् ।

(य) प्राज्ञः प्रज्ञा अख्यस्येति प्राज्ञः बुद्धिमान् । उत्प्रेक्षित-
विकारः सम्भावितविकृतिः । अपसर्पेत अपसरेत् । एतत् विभीषणा-
पसर्पणम् औरसं वक्षःस्थलीयम् आन्तरमित्यर्थः बाह्यप्रकृतिकोपादा-
न्तरप्रकृतिकोपस्थातीव भयानकत्वादिति भावः ।

बाल्यादिति । बाल्यात् शैशवात् प्रभृत्यैव विरुद्धं जातं संख्यं
यस्य तथाभूतः एषः विभीषणः । बालिना प्रसादीकृतः प्रसूततया
दत्तः भूमिभागो यत्र तादृशे मृष्यमूके तदाख्यपर्वते कुमारभागे कुमारः
अत्र राजावुजः तस्य यो भागः अंशः तस्मिन् स्थितं खेपे
बालिनि वशंवदतया मृष्यमूके अधिष्ठितमिति यावत् सुग्रीवं
बाल्यवशुमिति भावः ध्रुवं विश्वमेव आश्रयेत् । कुमारभुक्तौ इति च
पाठान्तरम् । उपजातिदत्तम् ॥ ८ ॥

ततश्च बालिना यतिष्यते न रामोपश्लेष-
णेन वा न अपेक्ष्येत बाली (र) ।

शूर्प । अथ रामो परशुरामविजयं जणिदविरोधं बालि-
बाबादेदि तदो विभीषणरामसंजोषो अण्यो त्ति संभा-
वेमि (ल) ।

मात्थ । ननु वत्से !

चेत् बालिनं हन्ति हता वयं स्म-

स्तेन ध्रुवं तत्र तु सर्वनाथे ।

एकः स जीव्यात् कुलतन्तुरस्मै

रामः श्रियं धर्ममयो ददातु ॥ १० ॥

शूर्प । [सास्त्रम्] एव्वं वि दाव होदु ? (व) ।

मात्थ । गम्यतामिदानीं वत्से ! यत्र प्रेषितासि । सुकरं
चेतत् प्रयोजनं यदि जनकवशिष्टविश्वामित्राः दशरथान्तिके
न स्युः । अहमपि लङ्कामेव गच्छामि ।

(र) ततश्च सुधीवानुगत्यादिति भावः । बालिना यतिष्यते अथ-
स्यानाय विभीषण इति शेषः । वा पक्षान्तरे रामोपश्लेषणेन यदि
रामाश्रयः प्राप्यते तदेति भावः बाली न अपेक्ष्येत न गम्येत ।

(ल) अथ रामः परशुरामविजयी जनितविरोधं बालिनं व्यापा-
दयति ततो विभीषणरामसंयोगोऽनर्थ इति सम्भावयामि सं । अष्ट ।

चेत् इति । चेत् यदि बालिनं हन्ति, स राम इति शेषः तेन
वयं ध्रुवं निश्चितं हताः स्मः, तत्र तस्मिन् सर्वनाथे तु स एकः
कुलतन्तुः पञ्चस्रलभूतो विभीषणः जीव्यात् जीवित्वार्थः । धर्ममयो
रामः अस्मै विभीषणाय श्रियं राजसैव्यं ददातु । चेत् बालिनम्
हत्व लयो बालिनम् इति पाठान्तरम् । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १० ॥

(व) अहमपि तावत् भवतु ? सं ।

शूर्प । हा अस्व ! तुण बि दुक्खं भोक्खिदब्बं (श) ।

माल्य ।

हा वत्सा ! खरदूषणप्रभृतयो बध्याः स्थ पापस्य मे
हा हा वत्स विभीषण ! त्वमपि मे कार्य्येण हेयः स्थितः ।
हा महत्सल वत्स रावण ! महत् पश्यामि ते सङ्कटं
वत्से कैकसि ! हा हतासि न चिरात्तौ पुत्रकान् द्रक्ष्यसि ॥११॥

[इति निष्क्रान्तौ]

[इति विष्कम्भकः]

[ततः प्रविशतो वशिष्ठविश्वामित्राभ्यां सह जनकदशरथौ]

[राजानौ अन्योन्यं परिष्वज्य]

जन । राजन् ! दिष्ट्या वर्द्धसे यदीदृशस्ते वत्सो रामभद्रः ।

अप्राप्ततानि च गुणैश्च निरन्तराणि

लोकोत्तराणि च फलैश्च महोदयानि ।

वीरस्य यस्य महत्तत्परिताड्युतानि

नास्माकमेव जगतामपि मङ्गलानि ॥१२॥

(श) हा अस्व ! त्वयापि दुःखं भोजितव्यम् । सं ।

अस्व ! कैकसि ! दुःखं वंशनाशजनितमिति भावः ।

हेयः परित्याज्यः । कैकसि ! रावणादीनां जननि ! त्वीन् पुत्र-
कान् रावणकुम्भकर्णविभीषणादीन् इति भावः न चिरात् द्रक्ष्यसि
चिरकालं द्रष्टुं न पारयिष्यसि, अतिलम्बेनैव ते निहता भविष्यन्तीति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अप्राप्ततानीति । यस्य महतो वीरस्य चरिताड्युतानि अङ्गुतानि
चरितानि अप्राप्ततानि असामान्यानि च गुणैः विनयादिभिः निर-
न्तराणि च धनानि च लोकोत्तराणि च फलैः कार्य्यैः विजयादिरूपैः
महोदयानि समधिकसम्पत्तयानि च अतएव अस्माकमेव न, जगतामपि
मङ्गलानि मङ्गलसाधनानीत्यर्थः । यस्यन्तिलोकं वृत्तम् ॥ १२ ॥

वशिष्ठः । [विश्वामितं परिष्वज्य] सखे कुशिकनन्दन !

अस्माभिरप्यनाशास्यो रामस्य महिमान्वयः ।

यत् कृतस्तेन कतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥१३॥

विश्वा । प्रकृष्टपुण्यपरिपाकोपादान एष महिमा । के
वयमेतावतः प्रहर्षस्य ? (ष) ।

दश । भगवन् कुशिकनन्दन ! मा मैवम् ।

आदित्याः कुलदेवतामिव नृपाः पूर्वं दिलीपादय-

स्तेजोराशिमरुन्धतीपतिमृषिं भक्त्या यमाशिश्रियन् ।

पाकस्नाध्यतराञ्च भूरितपसां सत्याशिषामाशिष-

स्तासामप्ययमेव मङ्गलविधिर्यन्नः प्रसन्नो भवान् ॥१४॥

वशि । सत्यमीदृशो विश्वामित्रः ।

यद्वाचां विषयमतीत्य चेतसां वा

पर्यायात् परमतिशयनस्य वा यत् ।

अस्माभिरिति । अस्माभिरपि अनाशास्यः न आशंसनीयः न
सम्भावनीय इति भावः रामस्य महिमान्वयः साहाय्ययोगः कृतः
भयतेति शेषः इति यत् तेन वयञ्च भुवनानि च कतिनः कृतार्थाः जाता
इति शेषः । अनुष्टुप्छन्दः ॥ १३ ॥

(ष) प्रकृष्टेति प्रकृतानां पुण्यानां परिपाकः फलसुपादानं कारणं
यस्य तथाभूतः । एतावतः प्रहर्षस्य प्रकर्षस्य ।

आदित्या इति । पूर्वं दिलीपादयः आदित्याः सूर्यवंशीया नृपाः
तेजोराशिमरुन्धतीपतिं कुलदेवतामिव भक्त्या यम् मृषिं वशिष्ठमि-
त्यर्थः आशिश्रियन् आश्रिताः, तस्य सत्याशिषाम् असौवाशीर्वादानां
भूरितपसां मङ्गलां तपस्विनाञ्च पाकेन लब्धतराः अतोव स्नायनीयाः
या आशिषः शुभाशंसनानि तासामपि अयमेव मङ्गलविधिः मङ्गलरूपं
फलमित्यर्थः यत् भवान् नः अस्माकं प्रसन्नः । शार्ङ्गलविप्रीडितं
छन्दः ॥ १४ ॥

ब्रह्मर्षी तदिह दुरासदे समिद्धं

तेजोभिर्ज्वलति महत्तपोऽप्रमेयम् ॥ १५ ॥

विश्वा । भगवन् मैत्रावरुण !

सनत्कुमाराङ्गिरसौ गुरुविद्यातपोमयौ ।

स्तौषि चेत् सत्य एवासि सत्यसन्धा हि ते गिरः ॥ १६ ॥

रामभद्रे तु नाश्चर्यमेतत् । महाराजदशरथो हि तस्य

प्रसविता (स) ।

साक्षात्पुण्यसमुच्छ्रया इव मनोर्वैवस्वतस्यान्वये

राजानस्त्वनपेक्षितेन विधिना गोपायितारः प्रजाः ।

ये भूताः प्रथमे पवित्रचरितास्तेषामयं धूर्धरो

वीरः क्षत्रियपुङ्गवो गुणनिधिः श्लाघ्यो धरित्रयाः पतिः ॥ १७ ॥

यदिति । यत् वाचां चेतसां वा विषयम् अतीत्य वा यत्
कृतिशायनस्य अतिमात्रतायाः परं पर्यायात् परिगतम् अवाङ्मनस-
गोचरं निरतिशयत्वेनेति भावः इह अस्मिन् दुरासदे दुर्धर्षे ब्रह्मर्षी
विश्वामित्ते तत् अप्रमेयं प्रमातृमशक्यं महत् तपः तेजोभिः समिद्धं
समुज्ज्वलितं ज्वलति दीप्यते । प्रहर्षणीयम् ॥ १५ ॥

सनदिति । सनत्कुमारो ब्रह्मपुत्रविशेषः आङ्गिरसश्च शतानन्दः तौ
गुरुविद्यातपोमयौ महाविद्यातपोमयौ स्तौषि प्रशंससि चेत् सत्य
एव सत्यवागेव आसि भवसि । हि यतः ते तव गिरः वाचः सत्यं
सन्धतोति सत्यसन्धाः सत्यसन्धानपरा इत्यर्थः, नाहं स्तवार्ह इति
भावः ॥ १६ ॥

(स) तस्य रामस्य प्रसविता जनकः ।

साक्षादिति । वैवस्वतस्य सूर्यतनयस्य मनोः अन्वये वंशे अनपेक्षि-
तेन अनादिदेन विधिना उपदेशेन प्रजाः गोपायितारः रक्षणशीलाः
शीलार्थदण्डयोगे कर्मणि न षष्ठी । साक्षात् मूर्तिमनः पुण्यसमुच्छ्रया
इव पुण्डराशय इव ये प्रथमे आदा पवित्रं चरितं येषां तथोक्ता

अपिच । अरिष्टस्वाङ्गस्य प्रशमनविधौ जम्भदमनः

स विश्वेषामीशः पतिरपि निकायस्य मरुताम् ।

विजेतारं सेनाः सततमपहन्तारमसुरान्

अमुं वीरं वव्रे बहुषु समनोकेषु मघवा ॥ १८ ॥

सौऽयमीदृशः कथमनीदृशं प्रसूते ? कथमत्राश्चर्यं नाम ? (ह)

मरुत्वन्तं देवं य इह भगवन्तं विजयते

विजिग्ये तं राजा युधि दशमुखं हैहयपतिः ।

निहन्तारं तस्य प्रथितमहिमानं विभुवने

महावीरं जित्वा किमिव हि न वत्सेन विजितम् ? ॥ १९ ॥

राजानस्तु भूताः आसन् तेषां धूर्वरः धुरन्धरः शीरः क्षत्रियपुङ्गवः
क्षत्रियश्रेष्ठः गुणनिधिः गुणाकरः स्नाध्यः प्रशस्यः धरित्याः शृण्व्याः
पतिः अयं दशरथ इत्यर्थः । राजानस्त्वनपेक्षितेन इत्यत्र राजान-
स्त्वपेक्षितेन इति प्राप्तादिकः पाठः । शाद्वलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

अरिष्ट इति । त्वष्टा विश्वकर्मा तस्य अपत्यं त्वादृष्टासुरः
तस्य । जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाम्नौ दानवीं योनिमाश्रितः । इव इत्यभि-
विख्यातो ज्ञानविज्ञानसंयुत इति भागवते ३ स्कन्धः । प्रशमनविधौ
दमनव्यापारे अरिष्टः शुभङ्करः निपुणः इति यावत् इव हन्तेतिभावः
जम्भदमनः जम्भासुरनिच्छदन इत्यर्थः विश्वेषां जगतामीशः मरुतां
देवानां, मरुतौ पवननामरावित्यमरः । निकायस्य समूहस्य अथवा
निवासस्य स्वर्गस्थेत्यर्थः पतिः सः प्रसिद्धो मघवा इन्द्रः बहुषु
समनोकेषु संप्रामेषु सेनाः आसुरीरिति शेषः विजेतारं विजय-
शीलं असुरान् अपहन्तारं विनाशयितारं विनाशनशीलमित्यर्थः ।
सेना इति असुरानिति च शीलार्थदृष्ट्ययोगात् न पठ्यी । असुं वीरं
दशरथं सततं वव्रे प्रार्थयाञ्चके । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १८ ॥

(ह) सः अयं दशरथः हैहयः इत्यम्भूतवीर इत्यर्थः, अनीदृशं

स्वस्य अनुरूपम् ।

मरुत्वन्तमिति । इह जगति यः भगवन्तं मरुत्वन्तम् इन्द्रं

दश । तत् किमिति अयं द्विधा भिद्यते लोकः ? (क्ष) ।

विश्वा । एष वत्सो रामभद्रः सजामदग्न्य इत एव अभि-
वर्त्तते । । य एषः—

वीरश्रिया च विजयेन च रोचमानो

मान्ये मुनाववनतश्च गुणोन्नतश्च ।

लज्जां वहन् भृगुपतौ हृतवीर्यदर्पे

शिष्यो गुराविव कृतप्रथमापचारः ॥ २० ॥

[ततः प्रविशतो रामजामदग्न्यौ]

रामः । यद् ब्रह्मवादिभिरूपासितवन्द्यपादे

विद्यातपोव्रतनिधौ तपसां वरिष्ठे ।

दैवात् कृतस्त्वयि मया विनयापराध-

स्तत्त्वं प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते ॥ २१ ॥

देवम्, इन्द्रो मरुत्वानित्यमरः । विजयते, राजा हेहयानां तदाख्य-
क्षत्रियाणां पतिः युधि युद्धे तम् इन्द्रजयितमित्यर्थः दशसुखं
विजिग्ये विजितवान्, वत्सेन रामेण तस्य हेहयपतेः कार्तवीर्य-
स्येत्यर्थः निहन्तारं विभुवने प्रथितः विख्यातः महिमा यस्य तथोक्तं
महावीरं भार्गवमित्यर्थः जित्वा किमिव हि न विजितम् ? अपितु
सर्वमेतत् जगत् विजितमित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् । १६ ॥

(क्ष) द्विधा भिद्यते भागद्वयेन विभेदं प्राप्नोति । उभयोः पार्श्व-
योः अपसरणादिति भावः ।

वीरेति । वीरश्रिया वीरशोभया च विजयेन च रोचमानः
दीप्यमानः, मान्ये मानार्हे सुनौ भार्गवे अवनतः प्रणतश्च गुणैः
शौर्यादिभिः उन्नतश्च हृतः अपनीतः वीर्यदर्पः यस्य तथाभूते भृगु-
पतौ कृतः प्रथमः आद्यः अपचारः अपकर्म येन तथाभूतः शिष्यः गुरा-
विव लज्जां वहन् दधानः अभिवर्त्तते इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २० ॥

यदिति । हे भगवन् ! ब्रह्मवादिभिः उपासितो वन्द्यो पादौ
यस्य तथाभूते विद्यातपोव्रतनिधौ विद्याव्रतयोरुपव्रतयोश्चाश्रये तपसां

जाम । अपराधं वत्स ! त्वया जामदग्न्यस्य न, उपकृतम् (क) ।

पुण्या ब्राह्मणजातिरन्वयगुणः शास्त्रं चरित्रं च वै
येनेकेन हृतानि मे हि हरता चैतन्यमात्रामपि ।

एकः सन्नपि भूरिदोषगह्वनः सोऽयं त्वया प्रेयसा
वत्स ! ब्राह्मणवत्सलेन शमितः क्षेमाय दर्पिमयः ॥२२॥

रामः । कथं नापराधं मया यदायुधपरिग्रहं यावदारूढो
दुर्यागः ? (ख)

तपस्विनां वरिष्ठे श्रेष्ठे त्वयि मया देवात् सहसा यत् यस्मात् हेतोः
विनयापराधः अविनय इति यावत् कृतः आचरितः, तत् तस्मात्
हेतोः त्वं प्रसीद क्षमस्व, अयं ते अञ्जलिः, अहं कृताञ्जलिः प्रार्थये
इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(क) अपराधं न, उपकृतमिति दूरान्वयः । यदा अपराधम् ?
न उपकृतम् ? अपि तु नापराधः कृतः प्रत्युत उपकार एव कृत
इत्यर्थः । काकुत्स्व योजनीयः ।

पुण्येति । हे वत्स ! चैतन्यमात्रामपि चेतनासञ्चयमपि ज्ञान-
राशिमपीति यावत् हरता येन एकेन दर्पिमयेन अहङ्काररूपव्याधिना
पुण्या ब्राह्मणजातिः ब्रह्मण्यगुणः अन्वयगुणः वंशसंख्यादा शास्त्रं चरि-
त्रञ्च मे मम हृतानि अस्सितानि, मे हि निश्चये एकः अद्वितीयः
केवल इत्यर्थः सन्नपि भूत्वापि भूरितिः बहुलिः दोषैः गह्वनः दुष्प्र-
वेशः निश्चेतुमशक्यः बहुदोषाकार इति भावः सोऽयं दर्पिमयः अह-
ङ्कारव्याधिः ब्राह्मणवत्सलेन प्रेयसा अतिप्रियेण त्वया वैद्येनेति शेषः
क्षेमाय भङ्गलाय भवेति शेषः शमितः शान्तिं नीतः । हृतानि
मे हि इत्यत्र हृतान्यसूनि इति पाठान्तरम् । दर्पे भवेति
पाठे भवेत्यध्याहारदोषविरह इति विभाव्यन् । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ख) आयुवेति । आयुधानाम् अस्त्राणां परिग्रहं ग्रहणं

जाम । एष वो न्यायः (ग) ।

असाध्यमन्यथा दोषं परिच्छिद्य शरीरिणाम् ।

यथा वैद्यस्तथा राजा शस्त्रपाणिर्विषायते ॥ २३ ॥

रामः । कोऽहमुक्तिप्रत्युक्तिकायां (घ) भगवतः ? । तस्मा
दित इतो भगवन् !

जाम । क पुनर्वत्स ! मया गन्तव्यम् ?

रामः । यत्र तातश्च तातजनकश्च । अथवा शान्तम् (ङ) ।

उत यत्र भगवन्तौ मैत्रावरुणकौशिकौ ।

जाम । इदमिदानीमशक्यम् । अनतिक्रमणीयश्च राज-
निर्देशः (च) । [परिक्रम्य] हे भगवन्तौ !

स एष रामः सौम्यत्वादचण्डश्चण्डविक्रमः ।

यावत् अस्त्रशिखारम्भेत्यर्थः दुर्योगः दुष्टैरकल्याणकरैरिति भावः
योगः सङ्गतः ताडकानिधनादिभयद्वयमाननपर्यन्तसङ्कुटनमिति भावः ।

(ग) न्यायः रीतिः आचार इति भावः ।

असाध्यमिति । शस्त्रपाणिः अस्त्रधरः राजा वैते यथा भिषग्
यथा, तथा शरीरिणाम् असाध्यं दोषं दुर्णयं दायुषिसङ्गविज्ञेयश्च
अन्यथा वैपरीत्येन परिच्छिद्य निश्चित्य विषायते विषवदाचरति
अथवा रोगशान्त्यै विषं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । विषायते इत्यत्र
विषहति इति प्राप्तादिकः पाठः । व्युत्पुष्टम् ॥ २३ ॥

(घ) उक्तिप्रत्युक्तिकायां वचनप्रतिवचने इत्यर्थः ।

(ङ) शान्तं तातः तातजनकः इति यदुक्तं तत् तिष्ठत तयोश्चिर-
बहुजातिवैरयोः सन्निधानगमने अतीव सज्जा स्यादेतदवस्थाशामिति
भावः ।

(च) इदं मैत्रावरुणकौशिकयोः सखीपगमनमिति भावः ।
राजनिर्देशः राज्ञः रामस्येति भावः निर्देशः आदेशवचनम् ।

स इति । सौम्यत्वात् सङ्कुमारत्वात् अचण्डः अदुषः किन्तु

यस्य प्रतिष्ठितं जैत्रं जामदग्न्येऽपि शासनम् ॥ २४ ॥

राजानौ । अतिगम्भीरः सौजन्योद्धारः (क) ।

रामः । एष वो राम शरसा प्रणामपर्यायः (ज) ।

सर्वे । एहोहि वत्स ! [इति परिष्वजन्ते]

जाम । भगवन् ! मैत्रावरुण ! एष जमदग्निपुत्रः प्रबन्ध
कौशिकेन सार्द्धमतभवतो विज्ञापयामि ।

वृद्धातिक्रमसंभृतस्य महतो निर्णित्ये पापानः

प्रायश्चित्तनमादिशन्तु गुरवो रामेण दान्तस्य मे ।

प्राग्धर्मस्य भवन्त एव परमं दृष्टार आसन् गुरो-

र्लब्ध्वा ज्ञानमनेकधा प्रवचनैर्मन्वादयः प्राणयन् ॥ २५ ॥

चण्डविक्रमः प्रचण्डपराक्रमः स एषः रामः दाशरथिः, यस्य जैत्रं
जयशीलं शासनं सामर्थ्यामिति भावः जामदग्न्येऽपि अग्न्येऽपि किं
वक्तव्यमित्यर्थापत्तिरलङ्कारः । प्रतिष्ठितं विरुद्धम् अप्रतिहततया
निष्पन्नमित्यर्थः । अहं रामेण जित इति भावः । अनुपुव्वत्तम्
॥ २४ ॥

(क) सौजन्योद्धारः सुखीभूताविकरणम् ।

(ज) प्रणामपर्यायः प्रणतिपरम्परा ।

वृद्धेति । मन्वादयः अनुप्रभृतयः गुरवः भवन्त एव प्राक् पूर्वं
धर्मस्य परमं तत्त्वमित्यर्थः दृष्टारः दर्शनशीलाः, परममिति शीलार्थ-
दृष्ट्योगात् न षष्ठी । आसन् गुरोः ब्रह्मण इति भावः अनेकधा
बहुधा ज्ञानं लब्ध्वा प्रवचनैः संविताभिः प्राणयन् प्रणीतवन्तश्च
धर्मशास्त्रं निबद्धवन्तश्चेत्यर्थः अतः रामेण दान्तस्य शमितस्य मे भग
वृद्धानां भवतामिति भावः अतिक्रमेष अवचाननेन बन्धूतः वञ्चितः
कनित इत्यर्थः तस्य महतः पापानः पापस्य निर्णिकृते उपशमनाय
प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तं पापशुद्धिजनककर्मैति यावत् आदिशन्तु
आज्ञापयन्तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

वशि । अनघः श्रोत्रियाणां गृहे जातोऽसि (भ) ।

दुर्विनीते त्वयि वयं दुःखिताः सुखिनोऽन्यथा ।

निसर्गो ह्येष वृद्धानां यत् तु श्रेयस्तथैव तत् ॥ २६ ॥

तत् परिपूत एवासि ।

विश्वा । अपहृतं ते विघ्नः पाप्मानं रामभद्रेण । यतः
प्रायश्चित्तमिव राजदण्डमप्येनतो निष्क्रयमामनन्ति धर्मा-
चार्याः । किं पुनरत्र भगवान् वशिष्ठः प्रजापालसन्निधौ
प्रशास्ति (ज) ।

रामः । एतानि तानि साक्षात्कृतधर्मणामृषीणां प्रसन्न-
गम्भीरपावनानि वचनानि (ट) ।

दश । भगवन् कामदग्न्य !

निसर्गतः पवित्रस्य किमन्यत् पावनं तव ? ।

तीर्थोदकञ्च वज्रिञ्च नान्यतः शुद्धिमर्हति ॥ २७ ॥

(भ) अनघः अपापः । श्रोत्रियाणां वेदविदुषाम् ।

दुर्विनीते इति । त्वयि दुर्विनीते दुराचारिणि सति वयं
दुःखिताः, अन्यथा सदाचारिणीति भावः सुखिनः २. ११ इति शेषः ।
इह यतः वृद्धानां यत् तु श्रेयः, तत् तथैव श्रेय एव तिष्ठत्विति शेषः
एष निसर्गः स्वभावः स्वाभाविकीच्छेति भावत् ॥ २६ ॥

(ज) एतत् पापस्य निष्क्रयं शुद्धिम् । आमनन्ति कथयन्ति ।
प्रजापालसन्निधौ राजसमीपे । प्रशास्ति आदिशति ।

(ट) साक्षादिति साक्षात्कृतः प्रत्यक्षीकृतः धर्मो यैः तपोज्ञानां
धर्मदर्शनामित्यर्थः ।

निसर्गत इति । निसर्गतः स्वभावतः पवित्रस्य विशुद्धस्य तव
अन्यत् अपरं पावनं पार्वश्रुतमिति यावत् किम् ? न किमपीत्यर्थः ।
तीर्थोदकञ्च पुण्ड्रपत्रेवारि च वज्रिञ्च अन्यतः अपरस्मात् न शुद्धिम्
अर्हति समेतमित्यर्थः । अतदुत्तरञ्च ॥ २७ ॥

जाम् । भगवति वसुधरे ! प्रसीद रत्नदानेन (ठ) ।

जन । भगवन् ! यदि प्रसन्नोऽसि तद्विस्मयोपवेशनात् परि-
पुनीहि गृहान्, एतत् पूतमासनं भगवतः (ड) ।

जाम् । यदभिरुचितं सूर्यशिथ्यान्तेवासिने राजन्यश्रो-
त्रियाय (ठ) ।

[सर्वे उपविशन्ति]

दृश । जनपदवह्निर्निष्ठा यूयं गृहस्य परिग्रहाद्

वयमपि निजैर्यथाः कार्यैस्ततो न बभूव यः ।

स इह भवतामव्यास्माभिर्मनोरथवाञ्छितः

सुचरितपरीपाकात् प्राप्तश्चिरस्य समागमः ॥२८॥

अत च । का ते स्तुतिः स्तुतिपथादतिवृत्तधाम्नः ?

किं दीयतामविकलक्षितिदायिने च ? ।

(ठ) रत्नदानेन विवरदानेन ।

(ड) विस्मयोपवेशनात् विस्मयं विश्रुतं प्रशान्तमिति भावः
उपवेशनं तस्मात् । पूतं पवित्रम् ।

(ठ) सूर्योति सूर्यशिथिः याज्ञवल्करः तस्य अन्तेराशो शिथिः
तस्मात् । राजन्यश्रोत्रियाय राजर्षये जनकाय इत्यर्थः ।

जनपदेति । जनपदात् लोकालयात् बहिः निष्ठा स्थितिः
तेषां तस्माभूताः वनचारिण इत्यर्थः यूयं, वयमपि गृहस्य गृहस्थो-
चितवृत्तस्थेति भावः परिग्रहात् आश्रयणात् निजैः कार्यैः व्यायाः
व्यापृताः, ततः कारणात् यः समागमः न बभूव, स चिरस्य मनो-
रथवाञ्छितः भवतां समानमः सम्पन्नमस्मद्व्यवसायिः सुचरितानां
सुकृतानां परीपाकात् परिष्कारात् इह अस्मिन् स्थाने प्राप्तः ।
हरिषीदन्तम् ॥ २८ ॥

केति । हे सुने ! स्तुतिपथात् सवपहतेः अतिवृत्तम् अतीतं
प्राप्तं तेजः यस्य तथोक्तस्य ते तव स्तुतिः मया क्रियमाणेति भावः

मानस्य किं परिजनेन ? सुने ! तथापि

पुनः समं दशरथोऽयं वशंवदस्ते ॥ २८ ॥

जाम । यूयमीदृशा इति किमवाच्यम् ?

प्रोक्तं धाम यदामनन्ति सुधियः सोऽयं निधिर्ज्योतिषां

देवो वः सविता कुलस्य किमतो भूयै प्रशंसापदम् ? ।

यज्वानः परमार्थराजऋषयस्तै यूयमिच्छाकवो

येषां वेद इवाप्रमेयमहिमा धर्मे वशिष्ठो गुरुः ॥ ३० ॥

अपिच । संप्रामेष्टिसमाप्तिदं दिविषदां भर्तुर्धनुःसाधनं

सप्तद्वीपनिविष्टयूपनिलयश्रेष्ठ्यङ्किता भूर्गृहाः ।

का ? न कापीत्यर्थः न गणनीयेति भावः । अविकल्पातिदाविने
समस्तपृथिवीदानकारिणे च तुभ्यमिति शेषः किं दीयतां किञ्चिदपि
त्वदङ्गं दानद्वयं नास्ति येन ते पूजां करवाञ्चीति भावः । ननु
अत्यादेः प्रयोजनहेतुं तदपि नास्तीत्याहुः शान्त्येति, शान्तस्य सर्वत्रा-
गिनो निःस्पृहस्येत्यर्थः परिजनेन दासादिना किम् ? न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः । तथापि एवं प्रयोजनाभावेऽपीत्यर्थः इतः समं
वद दशरथः अयं ते तव वशंवदः वचनकारकः अहम् संवत् इति
शेषः । वसन्ततिथिकं वृत्तम् ॥ २८ ॥

प्रोक्तमिति । सुधियः पण्डिताः यत् प्रोक्तं प्रकर्षेण कर्तुं म-
उक्तं धाम तेजः आमनन्ति कथयन्ति, सोऽयं ज्योतिषां निधिः
देवः वः बुद्ध्यां कुलस्य सविता प्रभवः, अतोऽस्मात् परमिति शेषः
भूयै अभ्युन्नतये प्रशंसापदं ज्ञावास्थानं किम् ? न किमपीत्यर्थः ।
ते प्रसिद्धाः यज्वानः यज्ञशीलाः परमार्थेन राजन्ते इति परमार्थराजाः
ते च कथयन्तेति तथोक्ता इच्छाकवः यूयम् । नेह इव अप्रमेयः
अपरिच्छेद्यः महिमा यस्य तथाभूतो वशिष्ठः येषां बुद्ध्यां धर्मे धर्मो-
पदेशे धर्मकार्ये वा गुरुः आचार्यः । यादृक् सवित्रीदितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

संप्रामेति । धनुःसाधनं बहुवेदविद्या दिविषदां देवानां भर्तुः
इन्द्रस्य संप्रामे वा इतिः इच्छा तस्याः समाप्तिं ददातीति तथोक्तम्

प्रशस्तीर्त्तिनिबन्धनं भगवती भागीरथी सागरः

प्रख्यातानि च तानि तानि भवतां भूमानमातन्वते ॥३१॥

वैशिष्टविश्वामित्रौ [अपवाय्य] एतदपि शिञ्चितं वत्सेन (ण) ।

जाम । रामभद्र ! मामनुमोदस्व चरणगमनाय ।

विश्वा । मामपि अथ भवन्तोऽनुजानन्तु ।

रघुजनकगृहेषु गर्भरूपव्यतिकरमङ्गलदृश्योऽनुभूताः ।

भृगुपतिदमन [इत्यर्होक्ते विरम्य]

भृगुपतिविदितोक्तं च वक्ष्ये प्रियमभिनन्द्य सुखी मृद्धानुपेयाम्

॥ ३२ ॥

दृश्य । वत्स रामभद्र ! प्रस्थितस्ते भगवान् कौशिकः ।

असुराणां विजयेन इन्द्रस्य संपाप्तावतरणस्य निष्प्रयोजनत्वात् तत्-
फलोपकरणमिति भावः, सप्तसु द्वीपेषु निविष्टाभिः कल्पिताभिः वृषनि-
खयानां यज्ञीयप्रयुक्तवन्धनशास्त्रानां श्रेणीभिः अङ्किता चिह्निता मू-
र्ध्निष्वी मृदाः निवासाः भगवती भागीरथी गङ्गा सागरश्च यच्चत्
वततं चिरन्तनमित्यर्थः कौर्त्तिनिबन्धनं यद्योहेतुः तानि तानि प्रख्या-
तानि भवतां कर्माणीति शेषः भूमानं गौरवम् आतन्वते विस्तारयन्ति ।
भागीरथस्तथादावन्धनजनकप्रवाहरूपा गङ्गा सञ्जाता । तथा च
प्रतिबद्धसंख्यकसगरपुत्रैः स्नानितत्वात् सप्तसु सागरानिधानत्वम् ।
शार्दूलनिष्कीर्णं वृक्षम् ॥ ३१ ॥

(ण) एतदपि लोककल्लोपकरं स्तुतिवचनमपीति भावः । वत्सेन
परपुरामेष ।

गर्भेति । गर्भरूपाणां पुत्रकन्यानामित्यर्थः व्यतिकराः सम्बन्धाः
निवाहा इति यावत् एव मङ्गलानि तान्त्रेण दृश्यः अभ्युदयाः तैः
दृश्यो वा । अनुभूताः दृष्टा इति यावत् । भृगुपतिना परपुरामेष
विदिता ज्ञाता अनुभूतेति यावत् उक्तं अभ्युदयः यस्तु तद्योक्तं
प्रियं रामम् अभिनन्द्य सुखी वत्स मृद्धान् स्नानितवान् सिद्धान्तानिति
भावः उपेयाम् उपगच्छे वत्स ॥ ३२ ॥

विश्वा । [सस्रं राममालिङ्ग] अहमेव सीम्य ! त्वां न
मीक्षुमुत्सहे ।

किं त्वनुष्ठाननित्यत्वं स्वातन्त्र्यमपकर्षति ।

सङ्कटा स्नाहिताग्नीनां प्रत्यवायैर्गृहस्थता ॥३३॥

वशि । गृहात् स्वगृहं गन्तुमागन्तुं च कामचारः (त) ।

विश्वा । भगवान् यद्यनुकथ्यते तदेहि सिद्ध्यन्मपदमुभौ
गच्छावः । त्वां पुरस्कृत्य गच्छन्मधुच्छन्दसो मातुः सत्कार्यं
भविष्यामि (य) ।

वशि । किमेतावत्यपि भवानस्मासु न प्रभवति ?

राजानी । रमणीयः पावनो ब्रह्मर्षिसङ्गमः ।

अन्योन्यमाहात्म्याविदोरन्यैरविदितात्मनोः ।

विराजते विरोधोऽपि नाम स्नेहे तु का कथा ? ॥३४॥

किमिति । किन्तु अनुष्ठानस्य कार्यं प्रातःकरणीयस्य अग्निहोत्र-
सम्पादनस्येति भावः नित्यत्वम् अवश्यकर्तव्यत्वम् अकर्तव्ये प्रत्यवाय-
जनकत्वञ्चेत्यर्थः स्वातन्त्र्यं स्वाधीनतां स्नेच्छया यत् कुतश्चिदवस्थान-
मिति यावत् अपकर्षति निषेधति, हि यतः स्नाहिताग्नीनां नित्या-
ग्निहोत्रिणां गृहस्थता गृहेषु अवस्थानं प्रत्यवायैः विघ्नैः सङ्कटा
आकुला, सततं गार्हस्थ्यकार्येषु व्यापृततया अग्निहोत्रव्याघातः पदे
पदे स्नादिति भावः । अनुष्टुप् ॥ ३३ ॥

(त) कामचारः स्नेच्छाचारित्वम् ।

(य) मधुच्छन्दसः तदाख्यस्य विद्यामित्रपुत्रस्य । सत्कार्यः स्नाद-
रणीयः ।

अन्योन्येति । अन्योन्यस्य परस्परस्य माहात्म्यं किं इति
तयोः अन्यैः जनैः अविदितः अज्ञातः आत्मा स्वरूपं ययोः तथाभूतयोः
वशिष्ठविद्यामित्रयोरिति शेषः विरोधोऽपि नाम विराजते शोभते,
स्नेहे प्रणये तु का कथा ? प्रणयः कीदृक् शोभते इति किं ब्रह्म-

[नेपथ्ये]

एषा रामवधूर्गुरुन् वन्दते ।

ऋषयः । वत्से जानकि !

वीरेण ते विनयमाङ्गलिकेन पत्न्या

दृढद्रुहः प्रशमिषु महाभयेषु ।

क्षत्रप्रकाण्डरहिणीबहुमानपूजाम्

ऊर्जस्वलामपि शची मनसा करोतु ॥३५॥

रामः । [स्वगतम्] अचिरात् समूलकाशं कषितेषु राक्ष-
सेषु एवं स्थात् (द) ।

ऋषयः । खस्ति एवमेव आसतां (ध) भवन्तः [उत्तिष्ठन्ति]

इतरे । [उत्थाय] नमो नमो वः ।

जाम । भगवन्तौ जामदग्न्योऽभिवादयते ।

मित्यर्थः । कामधेनुं वशिष्ठोऽसौ न तत्त्वज्ञ यदा सुनिः । ततोऽस्य
शबलां राजा विश्वामित्रस्तदाहरत् । * * * * इहा निष्कृष्टं सैन्यं
वशिष्ठेन मङ्गलना । विश्वामित्रस्तुतानान्तु यतं नानाविधायुधम् ।
अभ्यधावत् सुसंकुर्वं वशिष्ठं जगतां वरम् । ऋक्षारेणैव तान् सर्वान्
निर्देहाह मङ्गलानिरिति रामायणमल्लानुसन्धेयम् ॥ ३४ ॥

वीरेणेति । वीरेण विनयमाङ्गलिकेन विनयमङ्गलशोभिनेत्यर्थः
ते तव पत्न्या रामेण, दृढद्रुहः इन्द्रस्य महाभयेषु यत्तु जनिष्यति
भावः प्रशमिषु तत्सङ्कल्पानां वधादिति भावः । सत्सु शची इन्द्र-
रहिणी क्षत्रप्रकाण्डस्य क्षत्रियप्रधानस्य रामस्तेत्यर्थः रङ्गिणी त्वं तस्याः
तवेति भावः बहुमानपूजां बहुगौरवशालिनीं सपर्याम् ऊर्जस्वलामपि
आत्यन्तिकीमपि न तु शामान्यामित्यपिशब्दार्थः मनसा करोतु अभि-
ध्यायित्वित्यर्थः । वसन्ततिलकं दत्तम् ॥ ३५ ॥

(द) समूलकाशं मूलस्य काशः उत्सादनं तेन सह वृक्षमानं
यथा तथा कषितेषु उत्सादितेषु ।

(ध) आसताम् अवतिष्ठन्ताम् ।

वशिष्ठविज्ञामिदौ ।

स्थिरस्ते प्रथमो भूयात् प्रत्यग्ज्योतिः प्रकाशताम् ।

अच्छिन्नशिवसङ्कल्पमन्तःकारणमस्तु ते ॥ ३६ ॥

[इति निष्क्रान्तौ]

जाम । [किञ्चित् परिक्रम्य, स्थित्वा च] वत्स रामभद्र !
इतस्तावत् ।

रामः । [उपसृत्य] आज्ञापय ।

जाम । यन्मया अत्रियोच्छेदविश्रान्तेनावधारितम् ।

तदेतदधुना धत्ते धनुः कारणशून्यताम् ॥ ३७ ॥

इष्वादिब्रश्चनप्रयोजनमस्तु परशुः (न) ।

पुष्पानामृषयस्तटेषु सरितां ये दण्डकायां वने
भूयांसो निवसन्ति तेषु सततं लङ्कासदो राक्षसाः ।

स्थिर इति । ते तव स्थिरः निश्चलः प्रथमः बौध्यता भूयात्,
प्रत्यग्ज्योतिः परं तत्त्वं प्रकाशताम् आविर्भावतः । ते तव अन्तः-
करणम् अच्छिन्नः अविगलितः शिवः शुभः सङ्कल्पः वाचना यस्तु
तथोक्तम् अस्तु ॥ ३६ ॥

यदिति । मया अत्रियाणाम् उच्छेदेन विश्रान्तः तेन सता
यत् अवधारितं रक्षितमिति शेषः यदि कदापि पुनः अत्रियाणां
त्यागं भवेत्तदर्थमिति भावः । तदेतत् धनुः अधुना इदानीं कारण-
शून्यताम् अकारणतां धत्ते निरर्थकमेतद्वतुषारणमित्यर्थः । अतु-
दुर्बलम् ॥ ३७ ॥

(न) इष्वादीति इष्वादीनां काठादीनां ब्रश्चनं छेदनमेव प्रयो-
जनम् अस्तीति शेषः अतः परशुः कुठारः अस्तु तिष्ठतु अश्वनीमे
इति शेषः ।

पुष्पानामिति । पुष्पानां सरितां नदीनां गोदावरीप्रभृतीनां
तटेषु दण्डकायां दण्डकाख्ये इत्यर्थः वने ये भूयांसः बहवः अश्व-
निवसन्ति, लङ्कासदः लङ्कावासिनः राक्षसाः तेषु अत्रिषु सततं

विध्वंसाय चरन्ति तत्प्रमथने यस्म्योपयोगो भवेत्
सम्प्रत्येव सतामुनैव धनुषा वस्त्रेऽधिकारः स्थितः ॥ ३८ ॥

[इति धनुः अर्पयति]

रामः । [प्रणम्य] प्रतिगृहीतीयमात्रा ।

जाम । [सास्त्रं परिक्रम्य] आयुष्मन् ! प्रतिनिवर्त्तस्व ।

[इति निष्क्रान्तः]

रामः । [सवाक्चम्] गतो भगवान् भार्गवः [विचिन्त्य]
यदपि नामाऽन्येन केनचिदुपायेन दण्डकारण्यं प्रतिष्ठे-
यम् ? कथं च रामप्रियाद् गुरुजनादेवं स्यात् ? (प) ।

न्यस्तशस्त्रे भृगुपत्नी परतन्त्रे तथा मयि ।

कष्टमुत्सादिताः क्रूरैर्यातुधानैस्तपोधनाः ॥ ३९ ॥

विध्वंसाय चरन्ति, अमुनैव सता उत्कृष्टेन धनुषा तत्प्रमथने तेषां
राक्षसानां प्रमथने विध्वंसने यस्य अधिकारस्य उपयोगः प्रयो-
जनं भवेत् सम्प्रत्येव सः अधिकारः एतत्स्त्रान्तिमिति भावः वस्त्रे
त्वयीति भावः स्थितः । धनुरिदं त्वं गृह्णाथेति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(प) नाम सम्भावनायाम् । कथञ्चिदण्डकारण्येषु मम प्रस्थानं
सम्भाव्यते किम् ? इति निष्कर्षः । रामप्रियात् रामः प्रियो यस्य
तथाभूतात् रामं प्रति नितरां स्नेहयति इत्यर्थः । गुरुजनात्
पितादेरिति यावत् । एवं मम दण्डकारण्यप्रस्थानाभ्यनुष्ठानमिति
भावः ।

न्यस्तेति । भृगुपत्नी परशुरामे न्यस्तानि शस्त्रानि यस्मात्त्रि-
येन तथाभूते तथा मयि परतन्त्रे पराधीने गुरुजनानुवर्त्तिनीति भावः
इति क्रूरैः निर्दयैः बालुधानैः राक्षसैः तपोधनाः क्षयः उत्सादिताः
अघिताः नाशिता वा कष्टं अतीव दुःखमिदमिति भावः । कष्टमुत्-
वृत्तम् ॥ ३९ ॥

[नेपथ्ये]

आर्य्य ! आर्य्य !

मध्यमायाः प्रियसखी मातुर्वो मन्यरेति या ।

सा प्राप्ते यमयोध्यायास्तव राम ! दिदृक्षया ॥ ४० ॥

रामः । साधु यदिदमस्यां शिशुजनप्रवासवैमनस्यं विच्छिद्येत । तद्वत्स लक्ष्मण ! उपसर्पय (फ) ।

[ततः प्रविशति लक्ष्मणः मन्वरावेषा शूर्पणखा च]

शूर्प । आवेसिअमंथरासरीरा सुप्पणहा अहं । वसिष्ठ-
विस्सामित्तगमणेण सुसमाहितं अस्माकं । एसो परसुरामविजदं
खत्तिअकुमारओ रामो [निर्वर्ण्य] अहो ! समग्गसोहगल-
च्छीपरिगहेण लोअणरसाअणसोम्मं से सरीरणिम्माणं भो
दाणिं चिरआलवेहब्बदुक्खप्पव्भंसिदसंसारसोक्खस्स बि जणस्स
चारित्तधीरसपुरिदं पुणोवि हिहअं परिपुफुरावेदि (ब) ।

मध्यमाया इति । हे राम ! वः युष्माकं, न इति पाठे नः
अस्माकं मध्यमाया मातुः कैकेयाः मन्यरेति या प्रियसखी अस्तीति
शेषः सा इयं तव दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया अयोध्यायाः प्राप्ता उप-
स्थिता । अनुदुवृत्तम् ॥ ४० ॥

(फ) अस्यां मन्वरायाम् । शिशुजनेति शिशुजनानाम् अस्माकमिति
भावः प्रवासेन वैमनस्यं विमनायमानत्वं विच्छिद्येत विच्छिद्यं भवे-
दित्यर्थः । उपसर्पय समीपमानय ।

(ब) आवेक्षितमन्वराशरीरा शूर्पणखा अहम् । वसिष्ठविस्वामित्र-
गमनेन सुसमाहितम् अस्माकम् । एष परशुरामविजयी खलियकुमारो
रामः । अहो ! समग्रसौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहेण लोकनरसायनसौम्य-
मस्य शरीरनिर्माणं भो इदानीं चिरकालवेधव्यदुःखप्रभंशित-
संसारसौख्यस्यापि जनस्य चारित्तधीरसंपूरितं पुनरपि द्रष्टव्यं परि-
स्कारयति च ।

रामः । [प्रणिपत्य] अपि मन्त्रे । कुशलमम्बायाः ?

शूर्प । सुहं कुशलं च । बच्छलदाप्यण्डुदत्यणी मञ्जमा
दे मादा परिसज्जिष्य आस्यवेदि । पुत्तम् ! पुरा पडिषादे दुवे
वरे महाराण्य, जाणावेमि, एत्थ मे विस्मिन्निहारम्भो होइ
एसो तादस्स कज्जलेहो (भ) ।

लक्ष्म । [गृहीत्वा वाचयति]

अस्वेकेन वरेण वत्सभरतो भोक्ताधिराज्यश्रियः

[स्वगतम्] कथमेतदार्थं तिष्ठति कनिष्ठस्वार्थस्य भर-
तस्य राज्यप्रार्थनम् ? [प्रकाशम्]
यात्यन्तेन विहाय कालहरणं रामो वनं दण्डकम् । (४१अ)

यशित्विज्ञाभित्त्वगमनेन कञ्चौ अस्माकं सुखमाहितम् उपकृत-
मित्यर्थः । समयेति समयं सम्पूर्णं यत् सौभाग्यं सर्वजन-
वाञ्छयामिति यावत् तस्य लक्ष्मीः श्रीः तस्याः परिपश्येत् संमा-
न्येण । लोचनेति । लोचनयोः रसायनम् औषधविषेष्टदानेन प्रीणनं
सौख्यं स्निग्धम् । चारितेति चारिते सुचरितरक्षणं इति भावः या
धीः बुद्धिः तस्याः रसेन स्वादेन यद्वा धीरेव रसः जलं तेन पूरितम् ।
परिस्फुरयति परिस्फुरितं करोति सम्भोगाभिलाषाय प्रेरयतीति
भावः । शरीरनिर्माणं कर्तृपदम् ।

(भ) सुखं कुशलञ्च । वत्सलतामस्तु तलानी मध्यमा ते माता परि-
ज्ज्य आश्रययति पुत्रक ! पुरा प्रतिज्ञातो हो वरौ महाराजेन,
ज्ञापयामि—, काल मे विस्मिन्निहारको भवति एव तातस्स कार्य-
हेत्तुः सं ।

तातस्स तव पितृरित्यर्थः । कार्यहेत्तुः साकार्यहेतुविधिः । विस्मिन्नि-
हारकः विज्ञापक इत्यर्थः ।

अस्मिन्ति । वत्सभरतः एकेन वरेण अधिराज्यश्रियः अधिराज-
वत्सभराः भोक्ता अस्तु । रामः अन्त्येन वरेण हेतुना कालहरणं
विलम्बमित्यर्थः विहाय दण्डकं वनं गच्छत ॥ ४१-अ ॥

[स्वगतम्] हा ! अयं ! किं कृतं त्वयार्थगमनवर-
चेन ? (म) [प्रकाशम्]

तस्मिंश्चौरघरवत्तुर्दशसमाप्तिष्ठत्यसौ तं पुनः

सीतालक्ष्मणमात्रकात् परिजनादन्यो न चानुव्रजेत् ॥ ४१ ॥ (आ)

[स्वगतम्] हा पापे रण्डे माहवन्धो ! (म) ।

सदा भरतशत्रुघ्नलक्ष्मणार्थमुखैः कृताम् ।

अय्येति व्याकृतिं हित्वा किं कृतं पापया त्वया ॥ ४२ ॥

रामः । अहो ! प्रसादप्रकर्षः । (य) ।

तत्रैव गमनादेशो यत्र पर्युत्सुकं मनः ।

न चेष्ट विरहो जातः स च वत्सो ममानुगः ॥ ४३ ॥

(म) आर्थगमनवरचेन आर्थस्य रामस्य गमनं दण्डकारण्ये
इति शेषः तस्य वरुणं प्रार्थनं राजसमीपे इति भावः ।

तस्मिन् इति । तस्मिन् दण्डकारण्ये अहौ रामः चौरघरः बल्क-
लघरः यन् चतुर्दश वनाः वत्सरान् तिष्ठतु, सीतालक्ष्मणमात्रकात्
परिजनात् अन्यः कोऽपीति शेषः तं रामं पुनः किन्तु न अनुव्रजेत्
अनुगच्छतु च । शार्दूलविशोदितं वृत्तम् ॥ ४१-आ ॥

(म) रण्डे धूर्ते ! माहवन्धो निरुत्तमातः ! ।

रुदेति । भरतः शत्रुघ्नः लक्ष्मणः आर्थः रामः एतेषां सुखे
कृताम् उत्परिताम् अय्येति भावेति व्याकृतिम् अङ्गिं हित्वा परित्यज्य
पापया त्वया किं कृतम् ? नैतद्वृत्तितं तवेति भावः ॥ ४२ ॥

(य) प्रसादप्रकर्षः प्रसादस्य अनुपपन्नस्य प्रकर्षः अतिशयः ।

तत्रैवेति । यत्र मनः पर्युत्सुकम् उत्कण्ठितं गमनार्थमिति
भावः तत्रैव गमने आदेशः अनुव्रजतिः । एष च विरहः लक्ष्मणेनेति
शेषः न जातः, यतः स वत्सव मन अनुगच्छतीति अनुगः ।
अनुवृत्तम् ॥ ४३ ॥

लक्ष्म । दिव्यानुमोदितोऽहमाख्येण (र) ।

रामः । आख्ये सत्यरे ! एष प्रस्थितोऽस्मि ।

शूर्प । तमो दाणिं भगवदो संसारस्य जल्य ईरिसा वि
कल्पददुमा प्यरोहति (स) ।

[इति निषक्रान्ता]

लक्ष्म । अये ! मातुलो युधाजिदार्थ्यभरतसहचरस्तातमुप-
सर्पति ।

रामः । दिव्या कष्टम् ।

अपरिष्वज्य भरतं नास्ति मे गच्छतो हृतिः ।

अस्मत्प्रवासदुःखार्त्तं न त्वेनं द्रष्टुमुत्सहे ॥ ४४ ॥

[प्रविश्य युधाजिह्वरतौ दशरथमुपसृत्य]

देव ! श्रूयतां यदेकायनीभूय प्रकृतयस्त्वां विज्ञापयन्ति (व) ।

तव्यास्माता यस्तवायं तनूज-

स्तेनाद्यैव स्वामिनस्ये प्रसादात् ।

(र) अतुषोदितः अतुषतः अतुषमने इति शेषः ।

(स) नम इदानीं भगवतः संसारस्य यत् रूढशा अपि कल्पदुःखाः
प्ररोहन्ति च ।

रूढशाः रामसदृशाः कल्पदुःखाः वाञ्छितार्थफलप्रददृष्टविशेषाः ।
प्ररोहन्ति व्यायन्ते ।

अपरिष्वज्येति । भरतम् अपरिष्वज्य अनासिक्तम् अवस्थाप्येति
भावः मज्जतः वनमिति शेषः मम हृतिः हन्तोषः नास्ति न भवति ।
य किन्तु अस्माकं प्रवासेन दुःखार्त्तम् एनं भरतं द्रष्टुं वाचात् कर्तुं न
उत्सहे न पारस्त्राणि । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ४४ ॥

(व) एकायनीभूय ऐकमत्यमास्मादेत्यर्थः । प्रकृतयः प्रधान-
उत्तमाः ।

तव्या इति । तव जयं तनूनूजः पुनः राम इत्यर्थः तव्याः

राजन्वत्यो रामभद्रेण राज्ञा

लब्धचेमाः पूर्णकामाश्चरामः ॥ ४५ ॥

दश । सखे जनक !

प्रिये कल्याणकामाभिः प्रजाभिर्नोदिता वयम् ।

किन्तु रामप्रियौ तेह मैत्रावरुणकौशिकौ ॥ ४६ ॥

जन । परोक्षे सुकृतं कर्म तयोः प्रीतिं करिष्यति ।

मन्त्रज्ञो वामदेवस्तु भगवानास्त एव हि ॥ ४७ ॥

दश । यद्येवं तदयमेव जामदग्न्यविजयमहोत्सवः प्रस-
ज्यतामभिषेकमहोत्सवेन ।

रामः । इदमिदानीं कथम् ?

दश । सुमन्त्र ! सन्निधाप्यन्तामाभिषेचनिकाः सञ्चाराः ।

वेदलयस्य खाता रक्षिता, अद्यैव स्नामिनः ते तव प्रज्ञादात् तेन
राज्ञा रामभद्रेण राजन्वत्यः सुराजवत्यः अतएव लब्धचेमाः प्राप्त-
मङ्गलाः पूर्णकामाश्च चरामः विचरामः वयमिति शेषः । शालिनी-
वृक्षम्, साक्षौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकेरिति लक्ष्यक्षणात् ॥ ४५ ॥

प्रिये इति । कल्याणकामाभिः मङ्गलार्चिनीभिः प्रजाभिः वयं
प्रिये रामराज्याभिषेकरूपे नोदिताः प्रेरिताः प्रार्थिता इति यावत्
किन्तु रामस्य प्रियौ मैत्रावरुणकौशिकौ वशिष्ठविश्वामित्रौ इह
अस्मिन् स्थाने इति शेषः न विद्येते इति शेषः तयोर्वपस्वितौ
रामाभिषेकविधिद्वित इति भावः । अतुष्टुवृक्षम् ॥ ४६ ॥

परोक्षे इति । परोक्षे असाक्षात् तयोरिति शेषः सुकृतं सुष्ठु कृतं
कर्म रामाभिषेचनमिति भावः तयोर्वशिष्ठविश्वामित्रयोः प्रीतिं जन-
विष्यति । मन्त्रज्ञः अभिषेचनमन्त्रविज्ञः भगवान् वामदेवस्तु आक्षे-
पितव्यत्वे हि निश्चितम् । भगवता वामदेवेनापि रामाभिषेचनस्य
सम्भव इति भावः । अतुष्टुवृक्षम् ॥ ४७ ॥

यच्च येनार्थी स तेन पर्याप्तकामः कर्तव्यः (श) ।

रामः । [उपसृत्य, प्रणम्य च] अहं तावदर्थी ।

दश । वत्स ! केन ?

रामः । योऽसौ वरहयन्यासस्तं त्वां माताय मध्यमा ।

यथेष्टं नाथते तात ! तत् प्रसादार्थिनो वयम् ॥४८॥

दश । सत्यसन्धा हि रघवः किं वत्स ! विचिकित्ससे ? ।

त्वयि दूतेऽपि कस्तस्याः प्राणानपि धनायते ॥ ४९ ॥

रामः । वत्स ! वाच्यताम् ।

लक्ष्म । अस्त्वे केन वरेण [इत्यादिकं वाचयति ।]

इतरे । कथमन्यदेव किमपि । हा हा ! हताः स्मः ।

राजा । [मूर्च्छति]

रामलक्ष्मणौ । तात ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

जन । इच्छाकुवंशतिलकस्य नृपस्य पत्नी

तस्मिन् विशुद्धिमति राजकुले प्रसूता ।

(श) सचिधायनाम् आह्वयनाम् । सम्भाराः द्रव्याणि । अर्थो
याचकः येन धनेन । तेन धनेन पर्याप्तकामः सफलमनोरथः ।

य इति । हे तात ! यः असौ वरहयन्यासः वरयोर्द्वयोः प्रति-
श्रुतिः भवत्कृत इति शेषः, अद्य मध्यमा माता केकयी त्वां तं
वरहयन्यासं नाथते प्रार्थयते, तत् तस्मात् वयं प्रसादार्थिनः अनुग्रह-
प्रार्थिनः ॥ ४८ ॥

सत्येति । हि यतः रघवः रघुवंश्याः सत्यसन्धाः सत्यप्रतिज्ञाः,
सत्यं नान्यथा कुर्वन्तीति भावः । हे वत्स ! किं कथं विचिकित्ससे ?
संशये ? विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । तस्याः कैकेय्याः दूतेऽपि
सन्देशहारिणि अपि त्वयि को जनः प्राणानपि धनायते आत्मनो
धनमिच्छति यदि प्राणदानेनापि सत्या प्रतिज्ञा पूर्यते तदपि करो-
मीति भावः । अनुष्टुप्छन्दम् ॥ ४९ ॥

इच्छाकृति । इच्छाकुवंशतिलकस्य नृपस्य दशरथस्य पत्नी तस्मिन्

अत्याहितं किमपि राक्षसकर्म कुर्यात्

आर्या सती कथमहो ! ? महद्भुतं नः ॥ ५० ॥

रामः । तात ! तात !

सत्यसन्धाः स्थ यदि वा रामो यदि च वः प्रियः ।

तत् प्रसीदतु तातो नः पूर्णकामास्तु मध्यमा ॥ ५१ ॥

दश । एवमस्तु का गतिः ।

जन । हा वत्स रामभद्र ! हा वत्स लक्ष्मण !

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्दृष्ट्वेच्छाकुभिर्धृतम् ।

त्वया तत् क्षीरकण्ठेन प्राप्तमारण्यकं व्रतम् ॥ ५२ ॥

वत्से जानकि !

धन्यासि यस्यास्ते हि गुरुनियोगादेव भर्तुरनुगतिः ।

दश । हा वत्से जानकि !

कङ्कणधरेव च रत्नसामुपनीतास्युपहारताम् ॥ ५३ ॥

प्रसिद्धे विशुद्धिमति निष्कलङ्के राजकुले केकयवंशे प्रसूता जाता
अतएव आर्या साध्वी सती कथमीदृशं किमपि अनिर्वचनीयम्
अत्याहितम् अत्यशुभं राक्षसकर्म दारुणं कर्मेति यावत् कुर्यात् ?
अहो नः अस्माकं महत् अद्भुतम् आश्चर्यं प्रतिभातीति शेषः ।
वसन्ततिलकं दत्तम् ॥ ५० ॥

सत्यसन्धा इति । यदि वा सत्यसन्धाः सत्यप्रतिपादाः स्थ भवथ,
यदि च रामः वः युष्माकं प्रियः, तत् तदा तातः प्रसीदतु प्रसन्नो
भवतु, नः अस्माकं मध्यमा मातेति शेषः पूर्णकामा सफलमनोरथा
अस्तु । अतुल्यवृत्तम् ॥ ५१ ॥

पुत्रेति । पुत्रेषु संक्रान्ता आहिता लक्ष्मीः राजश्रीयैः तथोक्तैः
दृष्टैरिच्छाकुभिः यत् दत्तम् अश्लिष्टं क्षीरकण्ठेन दुग्धपोष्येणेति
भावः त्वया तत् आरण्यकं व्रतं वानप्रस्थधर्मः प्राप्तं गृहीतम् ॥ ५२ ॥

कङ्कणधरा वैवाहिकमङ्गलहस्तसूत्रधारिणी । उपहारताम्
उपढौकनताम् । आर्यावृत्तम् ॥ ५३ ॥

[इत्युभौ मूर्च्छतः]

रामः । अत्यापन्नो (ष) गुरुजनः कथं नामैतत् ?

लक्ष्म । आर्य्य !

ईदृशोऽयमायातः करुणस्त्रेहसंवेगः किमत्र च ।

क्रियते प्रतिषिद्धन्तु हि कालहरणं भरतजनन्या ॥ ५४ ॥

तदलमतिस्त्रेहकातर्य्येण ।

रामः । साधु आचारनिष्ठुर ! साधु ! अमनुष्यसदृशस्ते
चित्तसारः (स) । तद् वत्स ! वैदेहीमानय ।

[लक्ष्मणो निष्क्रान्तः]

भरतः । मातुल ! मातुल ! युक्तमेतद्वो गृहस्य ? (ह) ।

युधाजित् । वत्स ! उद्भ्रान्तः संवृत्तोऽस्मि ।

पतिर्मृत्योर्वक्त्रे व्रजति वनमेतत् सुतयुगं

बधूटी रक्षोभ्यो बलिरिव वराकी प्रणिहिता ।

निरालम्बो लोकः कुलमयशसा तच्च निहतं

स्वसुर्मे दीरात्मन् जगदविकलं विह्वलयति ॥ ५५ ॥

(ष) अत्यापन्नः अतिशयेन व्याकुलित इत्यर्थः ।

आयातः उपस्थितः । आर्याहितम् ॥ ५४ ॥

(स) आचारनिष्ठुर आचारेण व्यवहारेण निष्ठुरः निर्देयः तत्-
सम्बुद्धौ । अमनुष्यसदृशः अलोकसामान्यः । चित्तसारः चित्त-
स्थैर्य्यम् ।

(ह) गृहस्य केकयगृहस्येत्यर्थः ।

(ज) उद्भ्रान्तः विमूढः ।

पतिरिति । पतिर्देशरथः मृत्योः क्षतान्तरं वक्त्रे वदने तथा
एतत् सुतयुगं पुत्रद्वयं रामसच्छायावित्यर्थः वनं व्रजति गच्छति,
वराकी तपस्विनी अनुकम्पेति भावः बधूटी जडा बधूः जानकीत्यर्थः ।

[ततः प्रविशति लक्ष्मणः सीता च]

लक्ष्म । आर्य्य ! इयमार्या ।

रामः । इत इतः । [सीतालक्ष्मणाभ्यां सह गुरुजनं प्रदक्षिणीकृत्य] मातुल !

एष तातश्च तातश्च प्रियापत्याश्च मातरः ।

आश्वासनीयाः शोकेऽस्मिन् भवतैव गता वयम् ॥ ५६ ॥

[इति परिक्रामति]

युधा । [सावेगम्] कथं वारण्ये त्यजामि ? (क) [उत्थायानुधावति] ।

भरतः । [अनुगच्छन्] मातुल ! बृहि किमिदानीं करोमि ?

युधा । रामभद्र ! रामभद्र ! अपेक्षस्व पादपरिचारकमरण्यानुचरं भरतम् ।

रामः । ननु अस्यापि वर्णाश्रमरक्षणे गुरुनियोगः (ख) ।

बलिरिव उपहार इव रक्षोभ्यः प्रणिहिता अर्पिता । लोकः भुवनः
निरालम्बः निराश्रयः, तच्च प्रसिद्धं कुलम् केकयकुलं अयशसा अकीर्त्या
निहतं नाशितम् । अतः मे मम स्वसुः भगिन्याः दौरात्म्यं
दुराचारः जगत् अविकलं सम्यक् यथा तथा विकृषयति विधुरयति ।
शिशुरिणीवृत्तम् ॥ ५५ ॥

मातुलेति । एष तातश्च दशरथश्च तातश्च जनकश्च प्रियापत्याः
प्रियपुत्राः मातरश्च भवतैव अस्मिन् शोके आश्वासनीयाः शान्तवनीयाः,
वयं गताः चञ्चिताः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५६ ॥

(क) त्यजामि भरतं पर्युत्सुकमिति शेषः ।

(ख) अस्यापि भरतस्य वर्णाश्रमरक्षणे वर्णानां ब्राह्मणादीनाम्
आश्रमाणां ब्राह्मणादीनाञ्च रक्षणे प्रतिपादने, वर्णाः सुवर्णाणा-
दयः । ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुचतुष्टये आश्रमोऽस्तीत्यनरः ।
गुरुनियोगः पित्रादेशः ।

भर । लक्षणस्य शत्रुघ्नस्य वा तदस्तु ।

रामः । किमत्र कस्यचित् स्वरुचिः ? (ग) ।

भर । एतावती मम स्वरुचिः ।

रामः । आः ! शक्यं नाम मयि तिष्ठति त्वयान्येन वा युक्तमलङ्घयितुम् ?

भर । हा हा ! कथं परित्वक्तोऽस्मि मन्दभाग्यः ? [इति मूर्च्छति] ।

युधा । वत्स ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भर । [आश्वस्य] मातुल ! मातुल ! धारयस्व माम् ।

युधा । वत्स ! एवं तावत् [भरतस्य कर्णे कथयित्वा] रामभद्र ! एवमयं विज्ञापयति—यदेतद्गता गरभजेन प्रेषितं तपनीयोपानद्वयगुलं तदार्यः प्रसादीकरोतु इति (घ) ।

रामः । [तदुन्मुच्य] गृहाण द्रवं वत्स !

भर । [गिरसि आरोप्य] आर्य—

रामः । [परिष्वज्य] मत्पादमृष्टिः प्रतिनिविष्टः सम्प्रति सम्भावय चिरप्रमूढी तातौ (ङ) ।

भर । अयमिदानीमहम्—

नन्दिग्रामे जटां बिभ्रदभिषिचार्यपादुके ।

(ग) अत्र वनवासे । स्वरुचिः आत्मना रुचिः कस्यचित् भवतीति शेषः ? न कस्यापि भवतीत्यर्थः ।

(घ) शरभजेन तदाख्येन सुनिना तपनीयोपानद्वयगुलं तपन्येदं तपनीयं स्वर्यदत्तमिति यावत् तापहरमिति वार्धः उपानद्वयगुलं पादुकायुग्मम् ।

(ङ) मत्पादमृष्टिकया मम पादस्पर्शं कृतेति भावः यद्वा मम चरणपादुकया । सम्भावय सम्भावय । चिरप्रमूढौ चिरनोहितौ तातौ जनकदशरथौ ।

[ततः प्रविशति लक्ष्मणः सीता च]

लक्ष्म । आर्य्य ! इयमार्या ।

रामः । इत इतः । [सीतालक्ष्मणाभ्यां सह गुरुजनं प्रदक्षिणीकृत्य] मातुल !

एष तातश्च तातश्च प्रियापत्याश्च मातरः ।

आश्वासनीयाः शोकेऽस्मिन् भवतैव गता वयम् ॥ ५६ ॥

[इति परिक्रामति]

युधा । [सावेगम्] कथं वारण्ये त्यजामि ? (क) [उत्थायानुधावति] ।

भरतः । [अनुगच्छन्] मातुल ! ब्रूहि किमिदानीं करोमि ?

युधा । रामभद्र ! रामभद्र ! अपेक्षस्व पादपरिचारकमरण्यानुचरं भरतम् ।

रामः । ननु अस्यापि वर्णाश्रमरक्षणे गुरुनियोगः (ख) ।

बलिरिव उपहार इव रक्षोभ्यः प्रणिहिता अर्पिता । लोकः भुवनः निरालम्बः निरान्नयः, तच्च प्रसिद्धं कुलम् केकयकुलं अयशसा अकीर्त्या निहतं नाशितम् । अतः मे मम स्वसुः भगिन्याः दौरात्म्यं दुराचारः जगत् अविकलं सस्यक् यथा तथा विकृण्वति विधुरयति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५५ ॥

मातुलेति । एष तातश्च दशरथश्च तातश्च जनकश्च प्रियापत्याः प्रियपुत्राः मातरश्च भवतैव अस्मिन् शोके आश्वासनीयाः शान्तनीयाः, वयं गताः चलिताः । अतुष्टु वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(क) त्यजामि भरतं पर्युत्सुकमिति शेषः ।

(ख) अस्यापि भरतस्य वर्णाश्रमरक्षणे वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च रक्षणे प्रतिपालने, वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः । ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये आश्रमोऽस्तीत्यनरः । गुरुनियोगः पितरादेशः ।

भर । लक्षणस्य शत्रुघ्नस्य वा तदस्तु ।

रामः । किमत्र कस्यचित् स्वरुचिः ? (ग) ।

भर । एतावती मम स्वरुचिः ।

रामः । आः ! शक्यं नाम मयि तिष्ठति त्वयान्येन वा युक्तमुल्लङ्घयितुम् ?

भर । हा हा ! कथं परित्यक्तोऽस्मि मन्दभाग्यः ? [इति मूर्च्छति] ।

युधा । वत्स ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भर । [आश्वस्य] मातुल ! मातुल ! धारयस्व माम् ।

युधा । वत्स ! एवं तावत् [भरतस्य कर्णे कथयित्वा] रामभद्र ! एवमयं विज्ञापयति—यदेतद्भगवता शरभङ्गेन प्रेषितं तपनीयोपानद्वयगुलं तदार्यः प्रसादीकरोतु इति (घ) ।

रामः । [तदुन्मुच्य] गृहाण इदं वत्स !

भर । [शिरसि आरोप्य] आर्य—

रामः । [परिष्वज्य] मत्पादसृष्टिकया प्रतिनिवर्त्तस्व । मम्प्रति सम्भावय चिरप्रमूढौ तातौ (ङ) ।

भर । अयमिदानीमहम्—

नन्दिग्रामे जटां बिभ्रदभिषिचार्यपादुके ।

(ग) अत्र वनवासे । स्वरुचिः आत्मना रुचिः कस्यचित् भवतीति शेषः ? न कस्यापि भवतीत्यर्थः ।

(घ) शरभङ्गेन तदार्येन मुनिना तपनीयोपानद्वयगुलं तपन्येदं तपनीयं स्वर्यदत्तमिति यावत् तापहरमिति वार्थः उपानद्वयगुलं पादुकायुग्मम् ।

(ङ) मत्पादसृष्टिकया मम पादसृष्टिं कृत्वेति भावः यद्वा मम चरणपादकया । सम्भावय सम्भावय । चिरप्रमूढौ चिरमोहितौ तातौ जनकदशरथौ ।

पालयिष्यामि पृथिवीं यावदार्यो निवर्त्तते ॥५७॥

[सीतारामौ प्रदक्षिणीकरोति]

लक्ष्म । आर्य्य भरत ! लक्ष्मणः प्रणमति ।

भरतः । [परिष्वज्य, वाष्पस्तम्भं नाटयति]

रामः । वत्स ! तातौ सम्भावय ।

भर । कष्टमद्यापि नोच्छसितः [इति वीजयति]

जन । [समुच्छस्य सर्वतो विलोक्य] हा हा मूषितोऽस्मि (च) ।

दश । [उच्छस्य] वत्स रामभद्र ! न गन्तव्यम् न गन्तव्यम्

प्राणाः पतन्ति परिव्रजस्तमसा हतोऽस्मि

मर्मच्छिदो मम रुजः प्रसरन्त्यपूर्वाः ।

अक्ष्णोर्मुखेन्दुमुपधेहि गिरं च देहि

हा पुत्र ! मय्यकरणः सहसैव मा भूः ॥५८॥

[सीतादमिव निर्भरं] भोः ! क्व प्रविशामीदानीं मन्दभ्याग्यः ?

[इति सविज्ञावो भरतजनकाभ्यां नीयमानो निष्क्रान्तः]

नन्दिपामेति । जटां बिभ्रत् दधानः नन्दिपामे आर्य्यस्य पादुके अभिविच्य राज्याधिदेवते ज्ञात्वेति यावत् आर्य्यः रामः निवर्त्तते तावत् पृथिवीं पालयिष्यामि । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५७ ॥

(च) सुपितः वञ्चितः ।

प्राणा इति । प्राणाः पतन्ति वह्निर्गच्छन्तीत्यर्थः, परितः समन्तात् तमसाः आच्छादयेत् एतः आच्छादः अस्मि, अपूर्वाः अननुभूताः मर्मच्छिदः रुजः पीडाः मम प्रसरन्ति विजृम्भन्ते । अक्ष्णोः नयनयोः शमीभ्याधारे सप्तमी नयनयोः सप्तमे इत्यर्थः मुखेन्दुः मुखचन्द्रम् उपधेहि अर्पय, गिरं वाचञ्च देहि कथां कथयेत्यर्थः, हा पुत्र ! सहसैव मयि अकरणः निर्देवः मा भूः न भव । वसन्तः तिजकं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

युधा । वत्स ! रामभद्र ! रामभद्र !

एकीभूय शनैरनेकसमयव्युत्पन्नमेकक्रियं

सुक्ताक्रन्दमितस्ततः किमिदमित्युद्भ्रान्तनारीनरम् ।

एतत्तत् पुरमन्यथैव सहसा सञ्जातमावेद्यते

यस्मिन् कर्दमितेषु वर्त्मसु घनैर्वाष्पाब्जुभिर्दुर्दिनम् ॥५८॥

रामः । मातुल मातुल ! प्रतिनिवर्त्तस्व । अयञ्च वो हस्त-
भरतः ।

युधा । अनुरूढ्यस्व मामनुगच्छन्तम् ।

रामः । [शान्तम्] गुरवो यूयं नानुगन्तारः । आत्मना
दृतीयेन गन्तव्यमित्यम्बाया आदेशः ।

युधा । किमहमेकोऽनुगच्छामि अपितु सवालवृद्धाः प्रक्ष-
तयः (क) किं न पश्यसि ?

स्कन्धारोपितयज्ञपावनिचयाः स्वीर्वाजपेयार्जितै-

श्चतैर्वारयितुं तवार्ककिरणानिते महान्तो जनाः ।

एकीभूयेति । शनैः क्रमेण एकीभूयः समवेतीभूयेत्यर्थः अनेकैः जनैः
समयं यथा तथा व्युत्पन्नं विशेषेणावधारितं सहसा एतादृशव्यापारस्य
कथमप्यसम्भवनीयत्वेनाविश्वासात् अनेकैः समयं यथा निश्चितमिति
भावः एका एव क्रिया शोकव्यापारः यस्य तथोक्तम् इतस्ततो सुक्ताक्रन्दम्
उच्चैः क्रन्दनपरमित्यर्थः किमिदम् इति उद्भ्रान्ताश्चकिता नार्यः
नराश्च यस्मिन् तथोक्तम् एतत् तत् उत्सवपूर्णं पुरं सहसा अन्यथैव
अन्यप्रकारमेव सञ्जातं यस्मिन् पुरे घनैः सान्द्रैर्वाष्पाब्जुभिः अश्वजलैः
कर्दमितेषु सञ्जातकर्दमेषु वर्त्मसु राजमार्गेषु दुर्दिनं मेघाच्छन्नम्
अहः, मेघाच्छन्नेऽङ्गं दुर्दिनमित्यमरः । आवेद्यते स्थाप्यते । अनेक-
समवेत्येव अनेकसमयेति पाटान्तरम् । शार्ङ्गविस्फोटितं दृष्टम् ॥५८॥

(क) प्रक्षतयः अनुगच्छन्तीति शेषः ।

स्कन्धेति । स्कन्धेषु आरोपिताः निहिताः यज्ञपात्राणां यज्ञो-
पकरणानां निचयाः समूहाः यैः तथोक्ताः एते साकेताः अयोध्यापुर-

साकेताः सह सैनिकैरनुपतत्पत्नी गृहीताग्नेयः

प्राक्प्रस्थापितहोमधेनव इमे धावन्ति वृद्धा अपि ॥६०॥

रामः । मातुल मातुल ! गुरुभिरेव शिशवो धर्मनीयान्
पालयितव्याः तत् प्रसीदतु नः प्रतिनिवृत्त, निवर्त्यतामयं
महाजनः । [इति प्रणमति]

युधा । वत्स ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ । एष वो वञ्चयित्वा प्रजाः
कापि मन्दभाग्यो गच्छामि ।

त्वां लक्ष्मण महाबाहो ! त्वाञ्च वैदेहनन्दिनि ! ।

आमन्त्रये निवृत्तोऽस्मि पापः कल्याणमस्तु वाम् ॥६१॥

[रुदन् प्रतिनिवृत्त्य]

अहो ! नु खलु भोः !

प्रतिमन्वन्तरं भूतैर्गीर्यमाना चरिष्यति ।

प्रातः पवित्रं लोकानामियं चारित्रपञ्जिका ॥ ६२ ॥

[इति निष्क्रान्तः]

वासिनः महान्तः बहवो जना लोकाः स्वैः निजैः वाजपेयेन यज्ञविशेषे-
पेण अर्जितैः तस्य दक्षिणात्वेन प्राप्नोति भावः कृतैः व्यातपत्नैः तव
व्यर्ककिरणान् सूर्यसमूखान् वारयितुं सैनिकैः सेनासंज्ञकपुरुषैः सह
अनुपतन्ती अनुगच्छन्ती पत्नी गृहीतश्च अग्निः यज्ञिन् इति भावः येः
तथाभूताः सन्तः तथा इमे वृद्धा अपि प्राक् पूर्वं प्रस्थापिता होमधेनवः
यैः तथादिष्ठाः सन्तः धावन्ति अनुगच्छन्ति त्वामिति शेषः । महान्तो
जना इत्यत्र महाब्राह्मणाः इति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६० ॥

त्वामिति । हे महाबाहो लक्ष्मण ! त्वां हे वैदेहनन्दिनि !
जानकि ! त्वाञ्च आमन्त्रये सम्भाषे, पापोऽहं निवृत्तः अस्मि, वां
युवयोः कल्याणं मङ्गलम् अस्तु ॥ ६१ ॥

प्रतीति । प्रतिमन्वन्तरं मन्वन्तरे मन्वन्तरे युगे युगे इत्यर्थः । भूतैः

लक्ष्म । कथितमार्थस्य शृङ्गवेरपुरवास्तव्येन निषाद-
पतिना गुहेन तत्प्रदेशपर्यन्तावस्कन्दिनो विराधराक्षसस्य
दुर्विलसितम् (ज) ।

रामः । तेन हि विराधहतकोशयनाय सन्निकृष्टप्रयागम्
अनुषक्तमन्दाकिनीपवित्रमेखलं चितकूटं नामाचक्षम् उपेत्य
मुनिभिः उपजुष्टतीर्थं रक्षांसि निहत्य दण्डकां प्राप्य सन्निहि-
तशृङ्गराजं क्रमेण यामो जनस्थानम् (झ) ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे]

[इति चारित्र्यं नाम चतुर्थोऽङ्कः] ।

प्राणिभिः गीयमाना कीर्त्यमाना इयं चारित्र्यपञ्जिका चरित्रपद्धतिः
प्रातः पवित्रं यथा तथा चरिष्यति भविष्यति । अतुष्टुवृत्तम् ॥६१॥

(ज) शृङ्गवेरेति । शृङ्गवेराख्यं, पुरं वास्तव्यं निवासः यस्य तथो-
क्तेन । निषादपतिना चण्डालराजेन । तत्प्रदेशेन । तस्य प्रदेशस्य
शृङ्गवेरपुरस्य पर्यन्तं प्रान्तसोमानम् अवस्कन्दति आक्रामतीति तथो-
क्तस्य । दुर्विलसितं दुष्टेष्टितम् ।

(झ) सन्निकृष्टेति । सन्निकृष्टः सन्निकृष्टः प्रयागः यस्य तथोक्तम् ।
अनुषक्तेति । अनुषक्तया संसक्तया मन्दाकिन्या भागीरथ्या पवित्रा
मेखला नितम्बदेशः यस्य तादृशम् । चितकूटेति । चित्वाणि कूटाणि
शृङ्गाणि यस्य तथाविधः तम् । उपजुष्टेति । उपजुष्टानि शेषितानीति
यावत् तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि यस्य तादृशं चितकूटमित्यस्य विशेषणम् ।
सन्निहितेति । सन्निकृष्टः सन्निकृष्टः शृङ्गराजः जटायुर्धस्य यस्मिन्
वा तत् ।

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर-

भट्टाचार्येण विरचिता महावीरचरितनाटकस्य

चतुर्थाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति सम्पातिः (क)]

सम्पा । नूनमद्य वत्सजटायुः अभिवादानाय मलयकन्द-
रकुलायम् उपसीदति (ख) । तथाहि—

पर्यायक्षणदृष्टनष्टककुभः संवर्त्तविस्तारयो-

नीहारीकृतमेघमोचितधृतव्यक्तस्फुरद्विद्युतः ।

आरात् कीर्णखणत्खणीकृतगुरुग्रावोच्चयश्रेण्यः

श्येनेयस्य वृहत्पतत्रधुतयः प्रख्यापयन्त्यागमम् ॥ १ ॥

दूरोद्देक्षितवाङ्मवस्य जलधेरुल्लोलभिन्न पो-

रम्भेष्वापतितेन वेगमरुता पातालमाधायते ।

(क) सम्पातिः गरुडस्य पुत्रः तथा जटायुषो ज्येष्ठः भ्राता ।

(ख) अभिवादानाय अभिवन्दनाय ममेति शेषः । मलयकन्दरेति ।
मलयस्य तदाख्यस्य गिरेः कन्दरः गुहा एव कुलायः नीडः महास-
निलय इति भावः तं, गुहा तु कन्दरो वास्तीति कुलायो नीडमस्ति
यामिति चामरः । उपसीदति उपगच्छति ।

पर्यायेति । संवर्त्तविस्तारयोः सङ्कोचनप्रसारयोः पक्षयो-
रिति भावः पर्यायेण क्षणात् दृष्टा नष्टाश्च ककुभः ॥ १ ॥ यासु ताः ।
नीहारीकृतात् पक्षप्रसारणादिवेगेन घनतापगभात् अवश्यायतां
गमितादिति भावः मेघात् मोचिताः त्याजिताः धुताः कम्पिताः
व्यक्तं प्रकाशं यथा तथा स्फुरन्त्यः विद्युतः याभिः तथोक्ताः ।
आरात् दूरतः, आराद् दूरसमीपयोरित्यमरः । कीर्णाः विक्षिप्ताः
खणत्खणीकृता गुरवः महानः ग्राव्णां प्रसरणां उच्चयश्रेण्यः
निवहाराजवः याभिः तथाभूताः वृहतोः महतोः पतत्रयोः पक्षयोः
धुतयः प्रकम्पाः सञ्चालनानीति यावत् श्येनेयस्य श्ये नीतनयस्य जटा-
युषः आगमं प्रख्यापयन्ति स्वरयन्ति । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ ॥

यद् वैकुण्ठवराहकण्ठकुहरस्फारोच्चरद्भैरव-
ध्वानोच्चण्डमकाण्डकालरजनीपर्जन्यवद्गर्जति ॥ २ ॥

[प्रविश्य जटायुः]

जटा । कावेरीवल्लयितमेखलस्य साना-
वेकस्मिन् मलयगिरेर्दिवः पतामि ।
यत्रार्थ्यो निवसति काश्यपः शकुन्तः
शैलेन्द्रोऽपर इव विप्रयुक्तपक्षः ॥ ३ ॥

दूरेति । दूरम् अत्यूर्ध्वम् उद्भेक्षितः प्रकटितः वाङ्मवः वङ्गवानलः
यत् यस्माद्वा तथाभूतस्य, उल्लोलैः सङ्घातरङ्गैः भिन्नानि उच्छलितानि
अम्भांसि जलानि यस्य तथोक्तस्य जलधेः सङ्घट्टस्य रम्भेऽपि विवरेषु
आपतितेन प्रविष्टेन वेगमरुता वेगवायुना पातालम् आध्मायते
आपूर्यते, यत् जटायोः पक्षवेगमारुतपूरितं पातालं वैकुण्ठवराहस्य
वराहभूर्त्तिधरस्य विष्णोरित्यर्थः कण्ठकुहरात् कण्ठविवरात्
स्फारम् अत्यर्थं यथा तथा उच्चरता भैरवेण भयङ्कारेण ध्वानेन
उच्चण्डम् अतितीव्रं सत् अकाण्डे सङ्घा कालरजनी
संहाररात्रिः कल्याणकाल इति भावः तत्र यः पर्जन्यः मेघः तद्वत्
गर्जति ध्वनति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

कावेरीति । कावेर्या तदाख्यया नद्या वल्लयिता वेष्टिता मेखला
नितम्बः यस्य तस्य मलयगिरेः एकस्मिन् सानौ प्रस्थदेशे एतस्मिन्निति
पाठे एतस्मिन् पुरतः परिदृश्यमाने इत्यर्थः । दिवः अन्तरीक्षात्
पतामि, यत् सानौ विप्रयुक्तौ दग्धौ स्मर्यतामेनेति भावः कर्त्तुं च
इन्द्रेणेति भावः पक्षौ यस्य तथाभूतः अतएव अपरः शैलेन्द्र इव
पर्वतराज इव कश्यपस्य अपत्यं पुमान् काश्यपः कश्यपसुतेः पौत्र
इति यावत् शकुन्तः पत्नी आर्यः ज्येष्ठः सम्पातिरिति भावः निव-
सति । पुरा पर्वताः पञ्चवल्नः आसन् पश्चात् इन्द्रेण कोपात् तेषां
पञ्चान् चिच्छेद इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया । प्रहर्षणी-
वृत्तम् ॥ ३ ॥

विश्वसयन्ती परिगृह्य पक्षी
जाता ममाप्युत्पतनस्यमार्तिः ।
शक्तिर्हि कालस्य विभोर्जराख्या
शक्त्यन्तराणां प्रतिबन्धहेतुः ॥ ४ ॥

तदयमार्थो मन्वन्तरपुराणगुह्यराजः सम्पातिः (ग) । अहो
भ्रातृन्नेहः ।

पुराकल्पे दूरोत्पतनखुरलीकेलिजनितात्
अतिप्रत्यासङ्गात् परितपति गात्राणि तपने ।
अवष्टभ्यासौ मामुपरितपन्नः शिशुरिति
स्वपक्षाभ्यां श्लोषादविकलमरक्षत् कर्णया ॥ ५ ॥

विश्वसयन्तीति । ममापि पक्षी परिगृह्य अवलम्ब्य उत्पतनेन
यः अमः तेन मार्तिः क्लान्तिः विश्वसयन्ती विश्वसयन्ती अङ्गानीति
भावः जाता, हि यतः विभोः सर्वशक्तिमतः कालस्य जराख्या जरा-
नाम्नी शक्तिः सामर्थ्यं शक्त्यन्तराणाम् अन्यासां शक्तोनां प्रतिबन्धहेतुः
विध्वंसकारणमित्यर्थः । ममापि कालेन जरया उत्पतने क्लेशो जात
इति भावः । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ४ ॥

(ग) मन्वन्तरपुराणगुह्यराजः मन्वन्तरं स्वायम्भुवादिमनूनाम् एकै-
कस्याधिकारकालः दिव्यमानेन युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरन्तु दिव्यानां
युगानामेकसप्ततिरित्यमरः । तत्र तस्माद्वा पुरातनः प्राक्तनः गुह्यराज
गुह्यराज्यपक्षिराजः ॥ ४ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वस्मिन् कल्पे आह्वे दिवसे दूरे उत्पतनस्य
उड्डयनं तस्य खुरली अभ्यासः तस्यां यः केलिः क्रीडा अतुराग
तेन जनितात् अतिप्रत्यासङ्गात् अतिसन्निकर्षात् तपने स्वार्थे गात्राणि
परितपति सन्नपति सति असौ सम्पातिः उपरि ममेति शेषः ततं
विस्तारितो पक्षी येन तथोक्तः सन् माम् अवष्टभ्य अवलम्ब्य शिशु
रिति कर्णया कृपया स्वपक्षाभ्यां श्लोषात् स्वार्थसन्नापदाहदित्यर्थः
अविकलं सम्यक् यथा तथा मारक्षत् । सम्पातिकया किञ्चित्

[उपसृत्त]

आर्य्य ! काश्यप ! त्वां जटायुरभिवादयते ।

सम्प्रा । एहोहि वत्स ! ।

त्वया पुत्रवती श्येनी गृध्राणां चक्रवर्त्तिना ।

गरुत्मतेव वीरेण विनता नः पितामही ॥ ६ ॥

[परिष्वज्य] वत्स जटायो ! अपि कालविप्रकर्षान्मन्दो-
भूतः पितृमरणशोको रामभद्रस्य ? (घ) ।

जटा । तस्य विद्यातपोद्वजसंयोगः स्वा च धीरता ।

न्याय्यो रक्षाधिकारश्च दौर्मनस्य व्यपोहति ॥ ७ ॥

सम्प्रा । तस्मै विराधमांसानां गृध्रैरावेदितं हि मे ।

काश्यपे अष्टपञ्चाशत् सर्गे यथा । पुरा वृत्रवधे वृत्ते सचाहं च जयै-
षिषौ । आदित्यसुपयातौ च खो ज्वलन्तं रश्मिमान्निनम् ॥ आदित्या-
काशमार्गेण जवेन स्वर्गतौ भृशम् । मध्यं प्राप्ते तु सूर्य्ये तु जटायु-
रवसोदति ॥ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्य्यरश्मिभिरर्दितम् । पक्षाभ्यां
कादयामास स्नेहात् परमविह्वलम् । निर्दग्धपलः पतितो विन्ध्ये
धामरर्षभाः ! ॥ शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

त्वयेति । गृध्राणां चक्रवर्त्तिना अधीश्वरेण त्वया श्येनी मम
मातेति भावः वीरेण गरुत्मता गरुडेन मम पितेति भावः नः
अस्माकं पितामही पितृजननी विनतेव पुत्रवती प्रशस्तपुत्रा जातेति
शेषः अत्र प्रशंसाविवक्षया अस्यर्थे वत्प्रत्ययः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ६ ॥

(घ) कालविप्रकर्षात् समयान्तरेकादित्यर्थः । मन्दीभूतः हासं
प्राप्तः ।

तस्येति । विद्यातपोद्वजैः सुनिभिरिति भावः संयोगः सङ्गः
स्वा आत्मीया धीरता च न्याय्यः न्यायादनपेतः रक्षाधिकारः रक्ष-
नार्थमावेयश्च सुनीनामिति भावः । तस्य रामस्य दौर्मनस्य शोकजनितं
मनसो दौःस्थ्यं व्यपोहति निरस्यति । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ७ ॥

गृध्रैरिति । विराधो नाम राक्षसः तस्य रामपरनिहतस्येति

चित्रकूटाद् यथा रामः शरभङ्गान्त्रयं गतः ॥ ८ ॥

तदा च शरभङ्गेन हव्यवाहे हुता तनुः ।

अथोपसेदिवान् रामः सुतीक्ष्णादीन् सुनीनपि ॥ ९ ॥

जटा । वाढम् । अधुनागस्यवचनाद्रामः पञ्चवय्यां प्रतिव-
सति ।

सम्पा । [चिरात् स्मृत्वा] आः अस्ति जनस्थाने पञ्चवटी
नाम गोदावरीतटोद्देशः । वत्स जटायो ! विषयबाहुल्यं
कालविप्रकर्षश्च नः स्मृतिं सुष्णाति (ङ) ।

कल्पस्यादौ मम परिचयस्तावदासीदुदस्थाद्

यावद्विष्णोरुपरि चरणस्वारुगङ्गापताकः ।

पर्यन्तेश्वप्यवधिवलयस्तेजसां यावदद्रि-

र्लोकालोकः परिकलयिता सप्तमस्याम्बुराशेः ॥ १० ॥

भावः मांसानि तेषां दृष्ट्यर्थधातुयोगे करणे षष्ठी । तप्तैः गृध्रैः मे
मम आवेदितं हि क्षाप्रतमेव यथा रामः चित्रकूटात् शरभङ्गस्य
सुनेः आन्त्रयं गतः ॥ ८ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् समये च रामे स्वाचमं गते इति भावः
शरभङ्गेन तनुः शरीरं हव्यवाहे सग्नौ हुता होमीकता । अथान-
न्तरं रामः सुतीक्ष्णादीन् सुनीन् अपि उपसेदिवान् मय । अनु-
दुवृत्तद्वयम् ॥ ९ ॥

(ङ) बाहुल्यमिति । बाहुल्यं विषयाणां नानात्वमित्यर्थः । कालस्य
विप्रकर्षः दूरत्वम् । स्मृतिं स्मरणशक्तिं सुष्णाति हरति ।

कल्पस्येति । कल्पस्य ब्राह्मादिवसस्य आदौ प्रारम्भे, चारुः
मनोश्चा गङ्गैव पताका तद्रूपेण विराजमानेति भावः यस्य तथाभूतः
विष्णोर्वीर्यमनुपमम् इति भावः चरणः उपरि ऊर्ध्वं यावत् उदस्थात्
उत्तम्यौ । तदुक्तं हरिवंशे । तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ क्षणा-
न्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य सक्थिदेशे महात्मनः । परं प्रक्रममाणस्य
राहून्ने व्यवस्थितौ । विष्णोरभितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातय

जटा । तत्रैकदा रघुनन्दनं दृषस्यन्ती (च) शूर्पणखा
प्राप्ता ।

सम्प्रा । अहो निर्भर्यादता (छ) ।

अनेकयुगजीविन्यास्त्रेता यस्यास्त्रयोदशी ।

मा क्षीरकण्ठं तं वत्सं लज्जयन्ती न लज्जिता ? ॥ ११ ॥

जटा । तस्याश्च कर्णनासौष्ठकर्त्तनेन न्यवीविशत् ।

दशाननतिरस्कारप्रशस्तिमिव लक्षणः ॥ १२ ॥

इति । पर्यन्तेषु प्रान्तेषु सप्तमस्य अम्बुराशेः विशुद्धजननिधेः परि-
कलयिता परिच्छेदकः प्रान्तसीमेति यावत् तेजसाम् अवधियलयः
मण्डलाकारः अवधिभूत इत्यर्थः, लोकोयते एकस्मिन् पार्श्वे इति लोकः
न लोकोयते अपरस्मिन् पार्श्वे इत्यलोकः लोकस्यास्यलोकश्चेति लोका-
लोकः एकस्मिन्नेव पार्श्वे स्वरूपस्य सञ्चारात् आलोकमयः अपरस्मिन्
पार्श्वे स्वरूपस्य गत्यभावात् तथा नेति अन्वकारमय इति भावः ।
दशाचोक्तं, सादृशस्य परतो दृश्यते लोकसंस्थितिः । द्विगुणा
काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता । लोकालोकस्तथा शैलो योजना-
युतविस्तृतः । ततस्तत्र समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम् ॥ अङ्कः
पर्वतः यावत् तावत् मम परिचयः ज्ञानम् आसीत् । पूर्वमङ्कम् अदग्ध-
पक्षः कर्णमधश्च जगतां सर्वतः सञ्चरणशील आसं तेन समादिदितं न
किञ्चिदप्यस्तीति भावः । सादृशत्विकोद्धृतं वृत्तम् ॥ १० ॥

(च) दृषस्यन्ती कामयमाना, दृषस्यन्ती तु काष्ठकोत्थमरः । दृषेण
जम्बुमिच्छन्तीति दृषयन्त्यात् क्यप्रत्ययः ।

(छ) निर्भर्यादता मर्यादास्त्राहित्वम् व्युक्तवार्ण्यप्रमित्वर्थः ।

अनेकेति । अनेकानि युगानि जीवतीति तथोक्तायाः ब्रह्माः
त्रयोदशी त्रयोदशपूर्वणी त्रेता द्वितीययुगमित्वर्थः गतेति शेषः, सा
शूर्पणखा क्षीरकण्ठं विशुमित्वर्थः तं वत्सं रामं लज्जयन्ती कामय-
मानेति शेषः न लज्जिता न लज्जां प्राप ? ॥ ११ ॥

तस्या इति । लक्षणः तस्याः शूर्पणखायाः कर्णनासौष्ठकर्त्त-

सम्पा । तच्चिमित्तकस्तर्हि कश्चिदमुबद्धः परैरभियोगः (ज) ।

जटा । वादम्, एकेनैव च रामभद्रेण

चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः ।

त्रयश्च दूषणखरतिमूर्धनो मृधे हताः ॥ १३ ॥

सम्पा । आश्चर्यम् ! अथवा नाश्चर्यमेतद्वाश्रयौ । महत् पुनरपाहतं (झ) वैरद्वारमिति मन्यमानः सम्प्रमुग्धोऽस्मि । तद्वत्स जटायो ! नास्मिन्नवसरे सीतारामलक्ष्मणास्त्वया क्षणमपि मोक्तव्याः ।

स्वसुः सोदर्यायाः कथमिव निकारं दशमुखः

तथा भूयोभूयः स्वजनविनिपातं च सहते ? ।

मदान्धो मायावी प्रभुरमितवीर्योऽस्तिकचरः

सपत्नः कष्टं नो निपुणमनुपाल्या हि शिशवः ॥ १४ ॥

नेन दशाननस्य रावणस्य तिरस्कारः अवसाननं तस्य प्रशस्तिमिव प्रशंसापत्नीमिव तामिति शेषः स्ववीर्यशक्तं प्रवेशयामासेत्यर्थः लङ्घयामिति कर्म ॥ १२ ॥

(ज) तच्चिमित्तकः तद्वैतुकः । अनुबद्धः कृतः । परैः शत्रुभिः । अभियोगः आक्रमणम् ।

चतुर्दशेति । मृधे युद्धे चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश च राक्षसाः दूषणखरतिमूर्धनः त्रयश्च हताः नाशिताः । अनुमुवृत्तम् ॥ १३ ॥

(झ) अपाहतम् लङ्घाटितम् ।

स्वसुरिति । मदान्धः मदेन ऐश्वर्यगर्वेण अन्धः निर्विवेक इति यावत् मायावी माया कूटविद्या विद्यते अस्मेति तथोक्तः प्रभुः शक्तिमान् अमितवीर्यः अपरिच्छेद्यबलः अस्तिकचरः सङ्घिकटः सपत्नः शत्रुः दशमुखः रावणः सोदर्यायाः सहोदरायाः स्वसुः भगिन्याः मूर्ध्निस्थायाः निकारम् अवसाननं तथा भूयोभूयः पुनः पुनः स्वजनानां राक्षसानामिति भावः विनिपातञ्च कथमिव सहते ? नैव सहते इत्यर्थः । नः

अहमपि समुद्रे कृताङ्गिकः शिवतातिपरिणतिमनुध्या-
स्यामि (ज) ।

[इति निष्क्रान्तः]

जटा । [उत्पत्य, गगनगमनमभिनीय]

एषोऽहं प्रलयमरुत्प्रचण्डरंहः-

संक्षिप्तप्रथिमं पिबन्निवान्तरीक्षम् ।

क्षेपीयो मलयगिरेर्निवासभूभृत्-

संसक्तचित्तिरुहजालमभ्युपेतः ॥ १५ ॥

अयमविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनिर्मलपरिसरार-
ण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः सततमभिष्यन्दमानमेघमेदु-
रितनीलिमा जनस्थानमध्यदेशगो गिरिः प्रस्रवणो नाम (ट) ।

अस्माकं कष्टं दुःखं हि यतः शिशवः रामादयः निपुणं सविशेषम्
अनुपाख्याः रक्षणीयाः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

(ज) कृताङ्गिकः कृतदिवसकृत्यः शिवतातिपरिणतिं शिवता
भङ्गलता यथा रामस्य शुभमेव स्यात् तद्रूपं भङ्गलाचरणमित्यर्थः
तस्याः अतिपरिणतिम् अतिमातृवृद्धिम् अनुध्यास्यामि अनुचिन्तयि-
ष्यामि ।

एष इति । एषः अहं प्रलयमरुत इव कृतान्तवायोरिव प्रच-
ण्डेन रंहसा वेगेन संक्षिप्तः लघूकृतः प्रथिमा पृथुत्वं विस्तार इति
यावत् यस्य तथाभूतम् अन्तरीक्षं गगनं पिबन्निव यस्यैव क्षेपीयः
अतिक्षिप्तं मलयगिरेः मलयपर्वतात् निवासभूभृति स्वावासपर्वते
प्रस्रवणे गिरावित्यर्थः संसक्तं संलग्नं चित्तिरुहाणां वृक्षाणां जालं
संहतिम् अभ्युपेतः प्राप्नोति । प्रहर्षणीवृत्तम् ॥ १५ ॥

(ट) अव्यसिति । अविरलेन घनेन अनोकहानां वृक्षाणां निवहेन
सङ्घेन निरन्तरः अव्यवधानः स्निग्धः निर्मलः परिसरः आभोगः
यस्य तथाभूतं यत् अरण्यं वनं तेन परिणद्धा आवृता या गोदावरी
तदाख्या नदी तया सुखराः सशब्दाः कन्दराः गुहाः यस्य तथाभूतः ।

अयं च पञ्चवटी (ठ) । [विभाव्य] अये—

दूरं हतश्चित्तमृगेण रामस्तया दिशा गच्छति लक्ष्मणोऽपि ॥

ततः परिव्राडुटजं प्रविष्टो धिग् व्यक्तरूपो दशकन्धरोऽयम् ॥ १६ ॥

प्रमादः (ड) ।

परःसहस्रं रायुक्तं पिशाचवदनैः खरैः ।

अयं बधूटीमारोप्य पापः क्राप्येष गच्छति ॥ १७ ॥

पौलस्त्य ! पौलस्त्य !

अभिष्यन्दमानेति । अभिष्यन्दमानैः खरैः सहस्रैः सेदुरितः स्निग्धीकृतः
पौलस्त्यः श्यामलत्वं यस्य तथोक्तः । जनस्थानमध्यदेशः जनस्थानं
दण्डकारणान्तर्गतसामान्यजनवासस्थानं तस्य मध्यदेशः मध्यवर्तीति ।

(३) पञ्चवटी पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी समाहारद्विगुः ।
यद्यपि वटशब्दो वृक्षविशेषवाची तथापि विशेषशब्दस्य क्वचित् सामान्य-
परत्वदर्शनात् अत्र वटशब्दो वृक्षसामान्यवाचकः । तथाच, अश्वत्थो
पिल्विविचक्षुः वटधात्यावशोककः । शास्त्रे पञ्च वटी पोक्तेति वचनात्
वटादिवृक्षपञ्चकस्य यथानिर्दिष्टे एकस्मिन् प्रदेशे स्थितेरेव पञ्चवटी-
न्युच्यते । अत्र तु पञ्चवटीशब्देन तत्सिबन्धो दण्डकान्तःपाती
प्रदेशविशेषोऽभिधीयते ।

दूरमिति । चित्तमृगेण रामः दूरं हतः ॥ १५ ॥ लक्ष्मणो-
ऽपि तया दिशा यथा रामो हत इति भावः गच्छति । ततः
लक्ष्मणगमनानन्तरं परिव्राट् सन्ध्यां कश्चिदिति शेषः उटजं राम-
निवासमित्यर्थः प्रविष्टः । अयं परिव्राट् व्यक्तं प्रकटितं रूपं यस्य
येन वा दशकन्धरः रावणः प्रथमं भिक्षुरूपेण कुटीरं प्रविष्टः ततश्च
स्वं रूपं जपार्हेति भावः । धिक् निन्दाभि एनं कपटचारिणमिति
भावः । धिङ्निर्भर्तृजननिन्दयोरित्यमरः । उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

(४) प्रमादः अनवधानता रामस्य मनसि वा । प्रमादोऽनवधानते-
त्यमरः ।

पर इति । अयं पापः दुराचारः परःसहस्रैः सहस्राधिकैः
पिशाचवदनैः पिशाचवत् वदनं येषां तैः खरैः गर्दभैः आयुक्तः अयं

धर्तारः प्रलयेषु ये भगवतो वेदस्य विश्वे श्वराः

तेषामन्वयसम्भवस्य भवतः स्मृतस्य वेदव्रतैः ।

जेतुर्वै जलसङ्गनोऽपि तपसा दृप्तस्य राज्ञः सतो

निन्द्या दुश्चरिता च नाभिजननी जाता कथं दुर्मतिः ? ॥१८॥

कथमवज्ञया न शृणोतीव ? आः ! दुरात्मन् ! नैर्ऋताः

पमद ! (ठ) तिष्ठ तिष्ठ—

तुण्डप्रोतशिरःकरोटिशिखराक्लृष्टिस्फुरत्प्रस्फुट-

क्लोमप्लीहयकृन्नतोष्णरुधिरस्नायुन्वजालस्य ते ।

बधूर्तौ जुह्वां बधून् नवोढां स्तीतामित्यर्थः आरोग्यसंस्थाय कापि प्रदेशे
गच्छति । अनुष्टुप्छन्दः ॥ १७ ॥

धर्तार इति । प्रलयेषु कल्पान्तेषु ये भगवतो महार्थभूतस्येति
भावः वेदस्य धर्तारः रत्नकाः विश्वेश्वराः विश्वेषां जगताम् ईश्वराः
क्षरारः ब्रह्मादयः इति भावः तेषाम् अन्वयसम्भवस्य ब्रह्मव्यंभवस्येति
यावत् महार्थप्रसूतस्येति भावः, वेदव्रतैः श्रुत्युक्तनियमैः स्मृतस्य
ब्रह्मचर्यामन्तरं कृतसमावर्त्तनस्नानस्येत्यर्थः जलसङ्गनः जलाधिपस्ये-
त्यर्थः वरुणस्येत्यर्थः अपि अन्येषां लोकपालानां किञ्च वक्तव्यं वरुण-
स्यैव सर्वलोकपालप्रवरत्वादिति भावः जेतुर्वै जेतुरेव तपसा स्तशिरः-
कर्त्तनरूपेणेति भावः दृप्तस्य अलोकसामान्यगर्वस्येति भावः सतः साधोः
राज्ञः अधीश्वरस्य भवतः तव निन्द्या गर्हणीया दुश्चरिता दुश्चारित्व-
ख्यापनीत्यर्थः नाभिजननी अकुलोचिता दुर्मतिः दुष्टा बुद्धिः कथं
जाता ? नैतदुचितं भवत इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृप्तम् ॥१८॥

(ठ) नैर्ऋतापमद ! राज्ञसाधम ! ।

तुण्डेति । श्येनीसुतो जटायुः तुण्डेन मुखेन मदीयेनेति
भावः प्रोतानां विज्ञानां शिरसां करोटयः अस्मीनि तेषां शिखराणि
अपाणि तेषाम् आलक्ष्या स्फुरन्ति प्रसरन्ति अत एव प्रस्फु-
टानि प्रकटानि क्लोम हृदयादधोदक्षिणवर्त्तिजलवाहिशिरामूलविशेषः
तदुक्तम्, अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहि-

अत्युग्रक्रकचप्रचण्डनखरोत्कृत्तकणत्कीकसै-

रङ्गैः खण्डितकन्धराधमनिभिः श्येनीसुतस्तृप्यतु ॥१८॥

[निष्क्रान्तः]

[इति विष्कम्भकः]

[प्रविश्य] लक्ष्मणः । हा ! आर्य्य ! क्वासि ? कष्टं दशा-
विपाकमनुभवत्यार्य्यो मारीचात् (ण) ।

एष मूर्त्त इव क्रोधः शोकाग्निरिव जङ्गमः ।

कच्छाद् विभर्त्ति हृल्ले खज्वालासंवेगिनीं तनुम् ॥२०॥

तथाहि ।

आभुग्नभ्रुकुटीविटङ्कघटनासंस्मृचितान्तःस्फुर-

द्वैर्य्यस्तम्भितदुर्व्यवस्थविततप्रोच्चण्डकोपानलः ।

शिरामूलं दृष्ट्वास्थानं मतं बुधेरिति । शीघ्रं वामकुक्षिपार्श्वस्यमांस-
खण्डविशेषः यकृत् दक्षिणकुक्षिपार्श्वस्यमांसखण्डविशेषः तानि गतानि
तत्र स्थितानीति यावत् उष्णानि रुधिराणि स्त्रायवः शिराविशेषाः
अन्त्रजालानि क्षुद्राकृतिनाडीनिचयाः यस्य तथाभूतस्य ते तव अत्युग्रं
क्रकचं करपत्नं तद्वत् प्रचण्डो यो नखरः मदीय इति भावः तेन
उत्कृत्ताः खण्डिताः कणन्तः ध्वनन्तः कीकसाः अस्थीनि येषां तादृशैः
तथा खण्डिताः कन्धराः स्त्रीयाः धमन्यः शिराविशेषाः इषां तथाभूतैः
अङ्गैः त्वयस्तद्वत्प्रिं गच्छतु । शार्दूलविक्रीडितं वनम् ॥ १८ ॥

(ण) दशाविपाकम् अवस्थापरिणामं दुर्दशाभित्यर्थः ।

एषः आर्य्यः । मूर्त्तः मूर्त्तिमान् । कच्छादिति कच्छादति-
कष्टेन हृत् हृदयं लिखन्ति विध्यन्तीति हृल्लेखाः या ज्वालाः व्यापाः
तासां संवेगः विद्यते अस्यामिति तथोक्तां तनुं शरीरं विभर्त्ति धत्ते
॥ २० ॥

आभुग्नेति । आभुग्नयोः सङ्कोचितयोः भ्रुवो या कुटी भङ्गिः
विटङ्कः कपोतपालिकेव तस्याः घटनया रचनया संस्मृचितः सव्यक्
प्रकटितः अन्तःस्फुरता विसरता भैर्य्येण स्तम्भितः निरुद्धः दुर्व्यवस्थः

उद्धूमावलिरम्भसामिव निधिर्मध्यज्वलद्वाङ्मवो
विद्युद्व्यञ्जितवज्रगर्भजलदच्छायां समालम्बते ॥२१॥

[ततः प्रविशति रामः]

रामः । न्यङ्कारो हृदि वज्रकील इव मे तीव्रः परिस्पन्दते
घोरेऽम्बे तमसीव मञ्जति मनः संमीलितं लज्जया ।
शोकस्तातविपत्तिजो दहति मां नास्त्येव यस्मिन् क्रिया
मर्माणीह पुनर्भिनत्ति करुणा सीतां वराकीं प्रति ॥२२॥
लक्ष्म । आर्य्य ! आर्य्य ! न खलु लोकोत्तरकर्माणस्वादृशाः
प्रमुञ्चन्ति कच्छे षु (त) ।

रामः । वत्स ! लोकोत्तराख्येव कर्माणि रामस्य ।
यैर्गुप्तान्यकुतोभयानि भुवनान्यासन् महाभीषव-
स्ते सूर्यान्वयकेतवो नृपतयः पूर्वं तिरस्कारिताः ।

विततः विस्तृतः प्रोङ्गण्डः दारुणः कोपानलः यस्य तथोक्तः, अतएव
उद्गता धूमरवलिर्यस्य तथाभूतः, मध्ये ज्वलन् वाङ्मवः वङ्गाम्निः
यस्य तथोक्तः, अम्भसां निधिरिव समुद्र इव तथा विद्युता व्यञ्जितं
व्यञ्जितं वज्रं गर्भं यस्य तथाभूतस्य जलदस्य मेघस्य छायां कालिं
शादृशमित्यर्थः समालम्बते आश्रयति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

न्यङ्कार इति । हृदि वज्रकील इव मे मम तीव्रः न्यङ्कारः
प्रकारः परिस्पन्दते परिस्फुरति । लज्जया संमीलितं समुचितं
मनः घोरे दारुणे अम्बे तमसीव गाढान्धकारे इव मञ्जति । तातस्य
जटाग्रयोः विपत्तिर्भरणं तस्मात् जायते इति तथोक्तः शोकः मां दहति
यस्मिन् शोके क्रिया प्रतिविधानं नास्त्येव । इह जटायुशोके पुनः
वराकीं तपस्विनीम् अतुल्यप्राप्तित्वर्थः सीतां प्रति करुणा दुःखज-
निका कृपा मर्माणि भिनत्ति विध्वति व्यथयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(त) लोकोत्तरकर्माणः अलौकिककर्मात्मकाः । कच्छे षु विपत्तयः ।

यैरिति । यैः गुप्तानि रक्षितानि भुवनानि अकुतोभयानि निःश-

कल्पान्तेष्वपि यः स्थितः स गमितः साधुर्जटायुर्दिवं

पत्नीं हारयता वने यद्वक्तं लोकैः कृतं तन्मया ॥२३॥

हा ! तात ! काश्यप ! शकुन्ताज ! क पुनस्त्वादृशस्य
महतस्तीर्थभूतस्य (थ) साधोः सम्भवः ?

लक्ष्म । पश्यामीव तां पश्चिमावस्थां तातस्य (द) ।

यामोषधिमिवायुष्मन् ! विचिनोषि वने वने ।

सा सीता मम च प्राणा गवणेनोभयं हृतम् ॥ २४ ॥

इत्येतदेवाभिधाय वीरलोकमधिष्ठितस्तातः (न) ।

रामः । वत्स वत्स ! हृदयमर्माविधः खलु अमी कथो-
द्घाताः (प) ।

कानि आसन्, महान्तः सम्भवः रश्मयः शङ्कय इति यावत् येषां ते
स्वर्गान्वयकेतवः स्वर्गवशध्वजभूताः पूर्वं नृपतयः सात्त्वाहसगरादयः
तिरस्कारिताः न्यक्कारिताः कुलबधूहारणात् मयेति शेषः यः कल्पा-
नेषु अपि स्थितः अविनष्ट इति यावत् स साधुर्जटायुः दिवं स्वर्गं
गमितः प्रापितः सहोषेयैव तस्य निधनं जातमिति भावः । अतः
वने पत्नीं हारयता मया लोकैः जनैः यत् अकृतं न कृतम् तत् कृतम् ।
शार्दूलविक्रीडितं कृतम् ॥ २३ ॥

(थ) तीर्थभूतस्य योग्यपात्रभूतस्य ।

(द) पश्यामीति तातस्य जटायोः तं पश्चिमां चरमावस्थां
नृत्त्युद्घां पश्यामीव ।

हे आयुष्मन् ! याम् ओषधिमिव वने वने विचिनोषि अन्विष्यसि
विन्तयसीत्यर्थः । सा सीता मम प्राणाश्च रावणेन उभयं हृतम् ॥२४॥

(न) इत्येतत् अभिधायैव लक्ष्मैव तातः जटायुः वीरलोकं स्वर्गम्
अधिष्ठितः समार इत्यर्थः ।

(प) हृदयेति । हृदयमर्माणि आविध्यन्तीति तथोक्ताः । कथोद-
घाताः कथोपक्रमाः ।

लक्ष्म । अतश्च तस्मिन् दुरात्मनि सर्वप्रकारेण वैरान्धस्य-
मुपगच्छावः (फ) ।

रामः । अथ किम् ? किं हि नामैतत् करिष्यते यदेतावतः
परिभवातिप्रसङ्गस्य तुल्यं स्यात् ? (ब)

प्रागेव राक्षसबधाय मतिः स्थिता मे

बध्ना हि ते बहुभिरेव यतो निमित्तैः ।

तस्मात्तुल्ये त्विह कृतेऽपि कुतः शमो मे ?

कृत्यं कुलस्य कदनात् परतश्च नान्यत् ॥ २५ ॥

तथापि वत्स !

प्रचण्डपरिपिण्डितः स्तिमितवृत्तिरन्तर्मुखः

पिबन्निव मुहुर्मुहुर्भटिति मन्युरुच्चैर्ज्वलन् ।

(फ) तस्मिन् दुरात्मनि रावणे । वैरान्धस्यं वैरेण वैरनिर्यात-
नेनेति भावः आन्धस्यं कृणुन्यताम् । उपगच्छामः प्राप्नुवः ।

(ब) एतावतः एतादृशस्य परिभवातिप्रसङ्गस्य स्त्रीहरणरूपस्य-
कारातिशयस्य तुल्यं यत् स्यात् तत् किं हि नाम करिष्यते कर्तव्य-
मित्यर्थः ? न किमपि एतत्तुल्यं प्रतिहिंसनमस्तीति भावः ।

प्रागेवेति । प्रागेव पूर्वमेव राक्षसानां बधाय मे मम मतिः
स्थिता, यतः ते राक्षसाः बहुभिरेव निमित्तैः जगदुपप्लवध्वंसरूपैरिति
भावः बध्ना हि बधाहं एव । इह अस्मिन् व्यापारे तस्मात्तुल्ये
तेषां केवले बधे कृतेऽपि मे मम कुतः शमः ? शान्तिः मनोव्यथा-
निवृत्तिरिति भावः नैव भवेदित्यर्थः कुलस्य वंशस्य शलोरिति शेषः
कदनात् ध्वंसनात् परतश्च अन्यत् कृत्यं न अस्तीति शेषः शत्रूणां
वंशध्वंस एव कर्तव्य इति निष्कर्षः । वसन्ततिथिकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

प्रचण्डेति । प्रचण्डश्चाक्षौ परिपिण्डितः परितो घनीभूतश्चेति
तथोक्तः स्तिमिता स्थिरा वृत्तिर्वर्त्तनं यस्य तथाभूतः अन्तः अध्यन्तरे
मुखं कथमागः यस्य तथाभूतः पिबन्निव पशन्निव शरीरधातूनि

शिखाभिरिव निश्वरन्ननुपलब्धदाह्यान्तरः

पयोधिमिव वाङ्मो दहति मां तन्वायताम् ॥२६॥

लक्ष्म । एतानि अतिसंभ्रान्तविधिविधायूथानि उन्मत्तच-
ण्डश्वापदकुलाक्रान्तविकटगिरिगह्वराणि अरण्यानि दक्षिणां
दिशमभिवर्त्तन्ते तदेभिरेव पथिभिर्भवावः (भ) ।

रामः । अदृष्टपूर्वाः खलु अमी जनस्थानविभागाः ।

लक्ष्म । ननु तदैव तातमारुणिं मृध्रराजमग्निसात्कृत्य
निर्गतयोः पञ्चवक्ष्याम्यमादावयोः कोऽपि कालो वर्त्तते यदा
दूरविच्छिन्नाः सम्प्रति जनस्थानसीमानः (म) ।

भावः सुहृर्मुहुः पुनःपुनः भटिति उन्मज्जन् शिखाभिः ज्वालाभिः
निश्वरन् प्रसरन् न उपलब्धं प्राप्नोति दाह्यान्तरम् अन्यत् दहनीयं
वस्तु येन तथाभूतः सन्त्युः शोकः क्रोधो वा वाङ्मोः वडवानलः पयो-
धिमिव ससुद्धिमिव मां दहति अतः त्वायतां रत्नसु भवानिति शेषः ।
पृथ्वीदत्तम् ॥ २६ ॥

(भ) संभ्रान्तेति । संभ्रान्तानि विविधानि मृगाणां यूथानि सङ्घा-
येषु तानि । उन्मत्तेति । उन्मत्तैः उड्डतैः प्रचण्डैः लघैः श्वापदानां
हिंस्रजनूनां कुलैः आक्रान्तानि आश्रितानि विकटानि भीषणानि
गिरिगह्वराणि येषु तानि । भवावः प्राप्नुवः गच्छाव इत्यर्थः भूधातोः
प्राप्त्यर्थकत्वाच्चेति भावः ।

(म) आरुणिम् । अरुणस्य अपत्यम् आरुणिसम् अरुणस्य गरुड-
भ्रातृत्वात् गरुडपुत्रेणैव तस्य पुत्रित्वस्य शास्त्रोक्तत्वात् । तथाचोक्तं,
भ्रातृषामेकजातानामेकश्वेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते तेन पुत्रेण
पुत्रिणो मत्तुरन्वीर्येति । मृध्रराजं जटाशुषम् । अग्निसात्कृत्य
यथाविधि दग्धेत्यर्थः । कोऽपि कालः कियान् काल इत्यर्थः ।
दूरविच्छिन्नाः अतीव विच्छेदं गताः अत्येनैव कालेन अरण्यप्रदेशा-
न्वस्थान्तरं गीयमाना अन्वाहया भवन्तीति भावः ।

यथा च एतानि अग्रतः प्रतिभयजननानि अरण्यानि तथा
नूनमसौ जमस्थानपश्चिमः कुञ्जवान् नाम दनुकबन्धाधिष्ठतो
दण्डकारण्यविभागः (य) ।

रामः । द्रष्टव्यं एव स दुरात्मा कान्तारमण्डूकः (र) ।

[नेपथ्ये] कः कोऽत्र भोः ! ? परित्रायतां परित्रायताम्
अनेन दुरात्मना राक्षसकबन्धेन आकृष्यमाणाम् अरण्ये
स्त्रियम् ।

अहं हि अमणा नाम सिद्धा श्वरतापसी ।

मतङ्गश्रमवास्तव्या रामान्वेषिण्युपागता ॥ २७ ॥

रामः । वत्स लक्ष्मण ! गच्छ गच्छ ।

लक्ष्म । एष गतोऽस्मि [इति निष्क्रान्तः]

रामः ।

प्रिये ! हाहा ! कासि प्रकिर मधुरां वाचमयवा

पराभूतैरित्यं विलपनविनोदोऽप्यसुलभः ।

(य) प्रतिभयजननानि भयहेतुजननानीत्यर्थः । कुञ्जवान् कुञ्जा
क्षतादिपिङ्गितोदरस्थानानि पिङ्गान्ते यस्मिन् तथाभूतः । दनुकबन्धेति
दनुर्नाम कबन्धः अट्टशिराः पुमान् तेन अधिष्ठितः आश्रितः ।
कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरमित्यमरः ।

(र) कान्तारमण्डूकः कान्तारः दुर्गमं वनं तस्य तत्र वा मण्डूकः
भेकः अगद्यत्वात्तस्य मण्डूकत्वारोपः ।

अहमिति । अहं अमणा नाम सिद्धा साधिततपाः श्वर-
तापसी चाण्डालजातीया तपस्विनी मतङ्गस्य कुनेराश्रमः वास्तव्यं
वसतिर्यस्याः तथाभूता रामम् अन्विच्छतीति तथोक्ता रामानुसन्धान-
कारिणी सती उपगता उपस्थिता आगता ॥ २७ ॥

प्रिये इति । प्रिये ! हा हा इति खेदातिशयद्योतनं द्विर्वच-
नम् । क कुल अस्मि वर्त्तसे ? मधुरां मनोहारिणीं वाचं प्रकिर वितर
प्रदेहि इति यावत् अथवा पराभूतैः जनैः अस्माभिरिति भावः इत्यम्

लक्ष्म । आर्य्ये अमणे ! कथय विभीषणसम्पर्कादस्ति
काचिदार्यायाः प्रवृत्तिः ? (श) ।

अम । वर्तमाने नास्ति । यदा पुनर्दुरात्मना राक्षसाप-
मदेन अपक्रियमाणायाः स्रस्तमनसूयानामाङ्गमुत्तरीयं तच्च
तैर्गृहीतम् (घ) ।

रामः । हा प्रिये ! महारण्यवासप्रियसखि ! विदेहराज-
नन्दिनि ! [इति संवरणं नाटयति]

लक्ष्म । आर्य्ये ! कौः कस्य वा हेतोस्तद् गृहीतम् ?

अम । ऋष्यमूके रामगुणपक्षपातात् सुग्रीवविभीषण-
हनूमत्प्रभृतिभिः ।

रामः । द्रष्टव्या हि निष्कारणप्रियकारिणो भुवनमहनी-
यमहिमानः (स) ते महात्मानः, तच्च सीतावासंश्रुतमभि-
ज्ञानम् । तद् ऋष्यमूकमभिसन्धाय तावङ्गच्छावः ।

अम । इत इतस्तरि देवः । [इति परिक्रामति] ।

लक्ष्म । हनूमानिति महानेष वीरवादः । तत्रभवतो
जातमात्रस्य तस्य समुद्रभ्रान्तदेवासुराणि अङ्गुतोदाहरणानि
अनुश्रूयन्ते (ह) । अपिच किल ।

(श) आर्यायाः सीतायाः । प्रवृत्तिर्हन्तानः । वार्तां प्रवृत्ति-
हन्तान् उदन्तः स्यादित्यमरः ।

(घ) स्रस्तं अर्धं रथादिति शेषः । स्रस्तसूयानामाङ्गम् अमर-
स्याया अतिपत्न्या नामाचिह्नितं तद्गतमिति भावः । तैः तत्र स्थितैः
सुग्रीवादिभिरिति भावः ।

(ङ) भुवनेति । भुवनेषु महनीयः प्रशंसनीयः महिम्ना प्रभावः
वेषां ते ।

(ह) वीरवादः वीरतया प्रवाद इत्यर्थः । अतद्भ्रान्तेति । अतद्भ्र-
भ्रान्तं निश्चिता देवा असुराश्च यैः ज्ञानि । जातमात्रो हि हनू-

यद् वज्रकर्षणे वीर्यं यद् वायौ वा समुज्जते ।

यद् बालिनि महाबाहौ तच्च वीरे हनूमति ॥ ३१ ॥

अथ । एवमीदृशो हेमगिरिवास्तव्यस्य तत्रभवतः भ्रवङ्ग-
पुङ्गवानीकवृद्धयूथपतिः केसरिणः क्षेत्रसम्भवः सूनुः आञ्जनेयो
हनूमान् नाम । यस्य रेतोधाः (क्ष) पिता भगवान् मातरिष्वा ।
तत् किं हनूमता एकेन ?

मान् पक्वं फलं ज्ञात्वा उद्यन्तं भास्करं पहीतुमुत्पपात ततश्च देवाः
सचिप्राया देवराजसुपगम्याब्रुवन् हे देवराज ! क एष उद्यन्तमादित्यं
यस्य जगदुपप्लवाय वर्त्तते तदेतस्मात् रज्य अस्मानिति देवराजस्तदा-
कथय तस्मै वज्रं प्राहिणोत् स च वज्राहतः भग्नहनुः जन्मश्ले-
षवर्ते पपात समार च । अथ तन्माताञ्जना नाम वानरी पुत्रं तथा
निहतं दृष्ट्वा वायोर्वलात्कारदोषादेव मम पुत्रो नष्ट इति वायुं
प्रति भृशं चुकोप । स च वायुः पुत्रो मे नाशितो देवैरिति ज्ञात्वा
जगति नि सञ्चार एवावातिष्ठत । वायोः सञ्चाराभायाच्च सर्वं जगत्
विनष्टं भवद् दृष्ट्वा सर्वे देवा वायुसुपागच्छन् तत्पुत्रञ्चाजीवयन् ततश्च
भग्नहनुत्वात् हनूमानित्याख्येति रामायणी गथा । विस्तरस्तु वाल्मी-
किरामायणस्य उत्तरकाण्डे ३५ सर्गे दृष्टव्यः ।

यदिति । वज्रकर्षणे वज्रभृति इन्द्रे यत् वीर्यं समुज्जते
समुज्जते वायौ वा यत् वीर्यं, महाबाहौ बालिनि यच्च वीर्यमिति
शेषः वीरे हनूमति तच्च तदेव वीर्यम् अस्तीति शेषः । यद्वायौ वा
समुज्जतिः इति पाठस्तु प्रामादिकः प्रक्रमभङ्गदोषादिति सुभीभि-
स्त्रित्यम् ॥ ३१ ॥

(क्ष) हेमगिरीति । हेमगिरिः सुमेरुः वास्तव्यं वसतिर्वस्य तथा-
भूतस्य । भ्रवङ्गेति । भ्रवङ्गपुङ्गवानां वानरसुख्यानाम् अनीकेषु
सेनासु दृष्टः प्रवरः प्राचीनो वा यूथपतिः सेनापतिः तस्य । क्षेत्र-
सम्भवः क्षेत्रं पत्नी अञ्जनेत्यर्थः, क्षेत्रभूता स्रुता नारी वीजभूतः स्रुतः

अम्बोधेनारिकेलीरसमिव चुलुकैर्गण्डूषैः सुसम्पन्वपो ये
 येषामुत्क्षेपगर्वो विलसति गिरिषूदुम्बरप्रायबुद्ध्या ।
 ब्रह्मस्तम्बं निवासद्रुममिव रभसाद् विप्रकर्तुं क्षमा ये
 तेषां कोट्योऽप्यसंख्याः सुतममरपतेर्वानराणां नमन्ति ॥ ३२ ॥

रामः । आर्य्ये ! हन्त ! दक्षिणेन (क) सुमहान् अग्निस-
 च्चयः । तत् किमेतत् ?

अमः । कुमारेण लक्ष्मणेन तस्य योजनबाहोश्चितेयमभि-
 सृष्टा (ख) ।

रामः । साधु साधु कृतम् ।

लक्ष्म । आर्य्ये ! पश्य पश्य ।

प्रमानित शास्त्रात् । तस्मिन् सम्भवः उत्पत्तिर्यस्य तथोक्तः । रेतोधाः
 गर्भाधानकर्त्ता वीर्य्यसेक्तेत्यर्थः ।

अम्बोधेरिति । ये अम्बोधेः समुद्रस्य अपः जलानि नारिकेली-
 रसमिव नारिकेलगर्भस्यजलमिव चुलुकैर्गण्डूषैः उक्षुलुष्मन्ति निः-
 शेषं पिबन्तीत्यर्थः । येषां वानराणां गिरिषु पर्वतेषु विषये उत्क्षेपस्य
 उत्पाटनस्य गतः अहङ्कारः उदुम्बरप्रायबुद्ध्या उदुम्बरतल्लबुद्ध्या
 विलसति । उदुम्बरः यच्चाङ्गदृक्षः तत्प्रायः तत्सदृश इत्यर्थः यथा
 सामान्येन आवासेन उदुम्बरादयो वृक्षा उत्क्षिप्यन्ते तथा पर्वता अपि
 यैरुत्क्षिप्यन्ते इति भावः । ये रभसात् वेगात्, रभसो वेगहर्षयोरित्य-
 मरः । ब्रह्मस्तम्बं ब्रह्माण्डं निवासद्रुममिव आवासतरुमिव विप्रकर्तुं
 विष्मंषितुं क्षमाः शक्ताः, तेषां वानराणाम् असंख्याः कोट्यः अमर-
 पतेः इन्द्रस्य सुतं बालिनमित्यर्थः नमन्ति तदायत्ता कर्त्तान्ते इत्यर्थः ।
 येषामुत्क्षेपगर्व इत्यादिषु येषामुत्क्षेपहेतुः शिखरिषु लुकुचोदुम्बर-
 प्राय एव । इति कठान्तरम् । कम्परादृतम् ॥ ३२ ॥

(क) दक्षिणेन दक्षिणस्यां दिशि ।

(ख) अभिसृष्टा प्रज्वालिता ।

सौहित्यात् पृथवः क्लृप्तानि रुधिराणामुत्सेकाश्चर्मत्कारिणः

टाङ्कारोत्कटमुत्कटन्ति नलकाश्चर्मणांसविस्रंसनात् ।

उत्सर्पन्त्वक् मेदसां विकलनादुद्वुद्वुदा वीचयः

चित्तं चित्रमुदेति कोऽप्ययमितो दिव्यः श्मशानालयात् ॥ ३३ ॥

[प्रविश्य] दिव्यपुरुषः । जयति जयति रामदेवः ।

दनुर्नाम श्रियः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ।

इन्द्रास्त्रकृतकाबन्धः पूतोऽस्मि भवतां श्रयात् ॥ ३४ ॥

सौहित्यादिति । सौहित्यात् सुष्ठु हितम् अग्नौ आहितमिति यावत् तस्य भावः तत्त्वात् पृथवः घनाः चर्मत्कारिणः विस्मयावहाः रुधिराणाम् उत्सेकाः उद्वेकाः निचया इत्यर्थः क्लृप्तानि परिपाकं व्रजन्ति, नलकाः नलजतीनि दीर्घाणि अस्थिनीत्यर्थः त्वचां चर्मणां मांसानाञ्च स्निहितानामिति भावः विस्रंसनात् विस्लेषणात् अग्नि-दाहेनेति भावः टाङ्कारेण टांटामित्वाकारेण शब्देनेत्यर्थः उत्कटं प्रचण्डं यथा तथा उत्कटन्ति उद्वुद्वुद्वन्ति । अथानन्तरं मेदसां हताकारशरीरस्थितपदार्थविशेषाणां विकलनात् विगलनात् उत्पन्ना बुद्वुदाः स्फोटविशेषाः यास्तु तथोक्ताः वीचयः तरङ्गाः उत्सर्पन्ति उल्लच्छन्ति । चित्तं चित्तम् आश्चर्यमाश्चर्यं कोऽपि अयं दिव्यः पुरुष इति शेषः इतः अस्मात् श्मशानालयात् श्मशानरूपगृहात् उदेति उत्तिष्ठति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

दनुरिति । श्रियः पुत्रः दनुर्नाम शापात् कस्यचित् महापुरुषस्य धर्षणजनितादिति भावः राक्षसतां गतः प्राप्तः ततश्च इन्द्रास्त्रेण कृतं काबन्धं काबन्धभावः यस्य तथाभूतः पश्चात् भवतां श्रयात् सकृत् पूतः शापात् विसृक्त इति यावत् अस्मि । उल्लक्ष रामायणे, श्रियो मां मध्यमं पुत्रं दनुं नाम्ना च दानवम् । इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तवन्तमवेहि च । अहं हि तपसोऽप्येष पितामहमतोऽयम् । दीर्घमायुः स मे प्रादात् ततोऽहं पूर्णमानसः । —रखे शक्यधर्षयम् ।

रामः । प्रियं नः प्रियम् ।

दनुः । मात्स्ववत्प्रयुक्तेन च मया युष्मदासादनाय दूषित-
मरण्यमासीत् । अलं वा तत्कालकाश्मल्यस्मरणेन, (ग)
सम्प्रति तु युष्मत्प्रभावात् प्रहृष्टमहज्ज्योतिषः परोक्षमेव वस्तु
किञ्चिदत्र प्रतिभाति । तच्च वः प्रतिबोधनाय कृतमहोपकारेभ्यः
कथ्यते (घ) ।

प्रार्थ्य मात्स्ववता बाली युष्मद्भाते नियुज्यते ।

तेनापि रावणे मैत्रीमनुरुध्य व्यपेक्ष्यते ॥ ३५ ॥

रामः । एष एव पन्थासारितस्थानाम् (ङ) ।

न तादृशः सुहृत्कार्ये माध्यस्थ्यमवलम्बते ।

तस्य बाहुप्रसङ्गेन वज्जेण यतपर्वणा । सक्थिनी मे शिरस्यैव शरीरे
सन्निवेशितमित्यादि ॥ ३४ ॥

(ग) युष्मदासादनाय युष्मद्वर्षणाय । तत्कालेति । तस्मिन् काले
कवञ्चदेहस्थितिकाले इत्यर्थः यत् काश्मल्यं मलायहकर्मानुष्ठान-
मित्यर्थः तस्य स्मरणेन अलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।

(घ) प्रहृष्टेति । प्रहृष्टं सहजं स्वाभाविकं ज्योतिः तत्त्वावबोध
इति यावत् यस्य तादृशस्य समेति शेषः परोक्षम् अप्रत्यक्षम् ।
अत्र प्रतिभाति प्रत्यक्षवत् व्याभासते इत्यर्थः । प्रतिबोधनाय विज्ञान-
पनाय । कृतेति । कृतः सहान् उपकारो वै तादृशेभ्यः भवदुभ्य
इति शेषः ।

प्रार्थ्येति । मात्स्ववता रावणमातामहभ्राता प्रार्थ्य अनुबध्य
बाली युष्मदं भाते वधे बुधार्थमित्यर्थः नियुज्यते, तेनापि बालिनापि
रावणे मैत्री सौहृद्यम् अनुबध्य अनुबध्य व्यपेक्षते विशेषेण प्रतीक्ष्य
तिष्ठति युष्मद्भातायेति शेषः ॥ ३५ ॥

(ङ) पन्थाः प्रवृत्तिः रीतिरित्यर्थः । चारित्वेति । चारित्वे
तिष्ठतीति चारित्वस्थाः सञ्चरितानुवर्तिन इति यावत् तेषाम् ।

नेति । तादृशः चारित्वस्य इत्यर्थः सुहृत्कार्ये माध्यस्थ्यम्

ममाप्यस्मिन् महावीरे सोत्कण्ठमिव मानसम् ॥ ३६ ॥

इतरे । क्व अन्यत्र रामदेवात् अमूनि अक्षराणि
नाम ? (च) ।

रामः । भद्रं कृतं सौजन्यम् । अधुना नन्द महाभाग !
स्वेषु लोकेषु (क) ।

दनुः । यथा आम्नापयति [इति निष्क्रान्तः]

लक्ष्म । आर्य्ये ! बालिरावणयोः किंनिबन्धना मैत्री ?

शम । कैलासे तुलिते जिते त्रिभुवने दृष्यन्तमभ्युद्यतं

दोर्युद्धाय दशास्यमिन्द्रतनयः प्रक्षिप्य कक्षालये ।

साम्ब्यं कर्म समाप्य समसु नदीनाथेष्वथो मुक्तवान्

उन्मुक्ताय नताय याचितवते सख्यञ्च तस्मै ददौ ॥ ३७ ॥

औदासीन्यं न अवलम्बते न आनयति । नमापि अस्मिन् महावीरे
रवणसुहृदि बालिनीति शेषः मानसं सोत्कण्ठमिव तद्दर्शनायसु-
कण्ठतमिन्वर्थः ॥ ३६ ॥

(च) रामदेवात् अन्यत्र अन्यस्मिन् क्व कस्मिन् पुरुषे इत्यर्थः अमूनि
अक्षराणि वचनानि नाम सम्भावनायाम् ? । एतादृशवचनं तादृशे वीरे
तिस्मिन्नि रामादृते को वक्तुं शक्नोति ? केव कोऽपीति मया सम्भा-
ष्यते इत्यर्थः ।

(क) भद्रम् उत्तमं सौजन्यं कृतम् आचरितम् एतत्कथनेनेति
भावः । नन्द मोदस्व ।

कैलासे इति । कैलासे पर्वते इति शेषः तुलिते उद्धृते बाहु-
भरिति शेषः त्रिभुवने जिते पराभूते इति रावणेनेति शेषः दृष्यन्तं
पर्वपूरितमिति बावत् दोर्युद्धाय बाहुयुद्धाय अभ्युद्यतम् अभ्युत्थितं
दशास्यं रावणम् इन्द्रतनयः बाली कक्षः बाहुमूलमेव आलयः गच्छं
स्मिन् प्रक्षिप्य समसु नदीनाथेषु समुद्रेषु साम्ब्यं कर्म सम्बोधासनविधिं
समाप्य अथ सम्बोधासनापनान्तरं मुक्तवान् कक्षालयादिति

लक्ष्म । दुरात्मन् ! पौलस्त्यकुलपांसन ! एष ते क्षत्रिः
परितापिनी (क) वीर्यस्य उत्कर्षः ?

रामः । एवमुत्तरोत्तरभावस्थित्रीयते जीवलोकः (ज) ।

लक्ष्म । आर्य्ये ! पुरत एष ते शुभ्रगिरिः (झ) किंनार
धेयः ?

श्रम । नायं गिरिर्यशोराशिरिव वीरस्य बालिनः ।

एष दुन्दुभिदैत्यैर्द्रुमद्विषस्यास्थिसञ्चयः ॥ ३८ ॥

लक्ष्म । उपरुद्धानि अनेन वर्त्मानि, तत्परिहृत्य गच्छामः (ज)

रामः । ननु एहि [इति पदेन क्षिपति]

श्रम । आश्चर्य्यम् ।

यत् संक्रन्दननन्दनः कपिवृषा निर्मथ्य दोस्तभ्योः

व्यापारेण निरास्थदास्थितगिरेर्देवद्विषो दुन्दुभेः ।

शेषः उन्मुक्ताय नताय प्रणतिं गताय वाचितवते तस्यै रावण
सख्यं मैत्रीं ददौ च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(क) क्षत्रियपरितापिनः क्षत्रिबान् परितपतीति तथोक्तं
वीर्यस्य वानरचूर्णितस्येति भावः ।

(ज) उत्तरोत्तरभावः उत्तरोत्तरं भावः प्रकारः विभिन्न इ
भावः यस्य तथाभूतः । चित्तीयते आश्चर्य्यवत् प्रतिभाति ।

(झ) शुभ्रगिरिः श्वेतपर्वतः ।

नेति । अयं गिरिर्न, वीरस्य बालिनः यशोराशिरिव दुन्दु
भिर्द्रुमदैत्यैर्द्रुमद्विषः तस्य अस्थिसञ्चयः कङ्कालराशिरिव ॥ ३८ ॥

(ज) उपरुद्धानि निरुद्धानि । वर्त्मानि पद्मानः । परिहृ
यति क्रम्य ।

यदिति । संक्रन्दनः इन्द्रः, संक्रन्दनो दुश्चापवन्सुरापाणमेववा
नन्दनः । तस्य नन्दनः कपिवृषा वानरराजो बाली दोस्तभ्यो
राजदूतयोः सन्भ्योः व्यापारेण आस्थितः आरूढः गिरिदक्षिणस्थ

तत् कङ्कालमकाण्डपाण्डुरघनप्रसर्द्धिं हन्वत् पुनः

पादाङ्गुष्ठविवर्तनादिदमितो निर्विन्ध्यमाविन्ध्यति ॥ ३८ ॥

लक्ष्म । प्रशान्तगम्भीरनीलविपुलश्रीः अरण्यगिरिभूमिः
प्रसज्यते (ट) ।

अम । ऋष्यभूकपम्पापर्यन्तभूमयः खलु एताः । तथा
व अग्रतो मतङ्गाश्रमपदम् । यत्र शून्योऽपि सन्निहितसोम-
प्रपकविशेष-पात्रपरिकरास्तीर्णवर्हिः इक्षवान् आज्यगन्धिः
प्रश्यापि भगवान् वैखानरः समिध्यते (ठ) ।

द्वयेन तथाभूतस्य देवद्विषः असुरस्य दुन्दुभेः यत् कङ्कालं शरीरास्थी-
मर्थः निर्मथ्य निर्मथ्य निरास्यत् निषिञ्चेप अकाण्डे पाण्डुरो यः
वनः मेघः तस्य प्रसर्द्धिं अतुरूपमित्यर्थः हन्वत् मार्गनिरोधीत्यर्थः
तत् कङ्कालं पुनः पादाङ्गुष्ठेन रामस्येति शेषः विवर्तनात् व्यापारणात्
इतः अस्मात् स्वस्थानादित्यर्थः निर्विन्ध्यं नास्ति विन्ध्यः तदाख्यः
वर्ततः यस्मिन् तत् इदं हस्तेन निर्दिश्यमानम् आविन्ध्यति आसम्यक्-
क्षणेन विन्ध्यपर्वत इव आवरति इति यावत् । पादाङ्गुष्ठविवर्त-
नादयमितो निर्विन्ध्यमाविन्ध्यति । इति पाठे च अयं रामः निर्विन्ध्यं
सफलं यथा तथा आविन्ध्यति निरस्यति इति वा अर्थः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ट) प्रशान्तेति । प्रशान्ता सौम्या गम्भीरा दुरवगाहा नीला
विपुला मङ्गती श्रीशेखा तथोक्ता । प्रसज्यते सन्ततं दृश्यते इति
भावः ।

(ठ) ऋष्यभूकोति । ऋष्यभूकश्च पम्पा नाम सरश्च तयोः पर्यन्तभूमयः
प्रान्तदेशाः । मतङ्गाश्रमपदं मतङ्गस्य सुनेराश्रमस्थानम् । यत्र
श्रमपदे शून्योऽपि ऋषिणा विरहितोऽपि । सन्निहितेति । सन्नि-
हितैः स्थितैः सोमप्रपकविशेषपात्रपरिकरैः सोमरसपानपात्रैर्विशेषपात्र-
समहैश्च आस्तीर्णः समन्ततः सज्जितः वर्हिः कुशो यस्य सः इक्षुवान्

रामः । अचिन्त्यसमृद्धयस्तपसां विशिषाः (३) ।

अम । देव । पश्य पश्य ।

इह समदशकुन्ताक्रान्तवागीरमुक्त-

प्रसवसुरभिशीतस्त्रच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्त्रलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्भरिण्यः ॥ ४० ॥

अपि च । दधति कुहरभाजामत भल्लूकयूना-

मनुरसितगुरुणि स्थानमम्बूक्षतानि ।

शिशिरकटुकषायः स्त्रायते सज्जकीना-

मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ ४१ ॥

काष्ठमन्वितः आञ्जगन्धः हविर्गन्धः । वैश्वानरः अग्निः । समिध्यते
स्त्रयमेव प्रव्यवर्तते ।

(३) अचिन्त्यसमृद्धयः अचिन्तनीयप्रभावाः ।

इति । इह अग्निं प्रदेशे समदैः ससुक्ष्मद्विः शकुन्तैः

र्षभैः आक्रान्तेभ्यः अध्याचितेभ्यः वागीरेभ्यः वेतसतरुभ्यः सुक्तैः

त्वक्तेः पक्षिषामाक्रमणात् पतितैरिति भावः प्रसवैः तत्पुष्पैरित्यर्थः

सुरभीनि सुगन्धानि शीतानि शीतलानि स्त्रच्छानि निर्मलानि तोयानि

यास्तु ताः फलभराणां फलसमूहानां परिणामेन पार्षणाकेण श्यामा

ये जम्बूनिकुञ्जाः जम्बूवनानि तेषु स्त्रलनेन भङ्गेन यद्वा तेषां तत्फल-

नामिति भावः स्त्रलनेन पतनेन सुखराशिं स्रग्दानि भूरीणि

स्रोतांसि यासां तथाविधाः निर्भरिण्यः सरितः वहन्ति मसरन्ति ।

माहिनीवृत्तम् ॥ ४० ॥

दधतीति । अत अग्निं प्रदेशे कुहरभाजां गल्लरवर्तिनां

भल्लूकयूनां तरुणभल्लूकानाम् अमुरसितेन प्रतिध्वनिना गुरुणि

महन्ति अम्बूक्षतानि निषीदनशब्दाः क्लानं दृष्टिं दधति गच्छन्ति ।

तथा शिशिरः शीतलः कटुः तीव्रः कषायः सुरभिः सज्जकीनां गज-

मश्यादृशविशेषाणाम् इभैर्हस्तिभिर्दक्षितानां कश्चित्तानां विकी-

लक्ष्म । तत् किमभित एव प्रवृद्धपौरस्यमारुतविह्वल-
मानकदम्बानि काननानि सङ्गलितवाष्पपटलघट्टे दृशा परि-
क्षिप्य धनुरवष्टभ्य धीरचरितशरीरेण आर्य्येण सपदि स्थायते ?
(ट) ।

अयम् । वत्स ! किं न पश्यसि ?

स्थितमुपनतजृम्भागर्भविम्बैः कदम्बैः

कृतमतिकलकण्ठैः स्ताण्डवं नीलकण्ठैः ।

उपरिविघटमानप्रौढतापिच्छनीलः

अयति शिखरमद्रेनूतनस्तोयवाहः ॥ ४२ ॥

र्णानाम् इतस्ततो विलिप्तानां अश्वीनां निथन्दगन्धः निवासवोरसं
ख्यायते वर्द्धते प्रसरतोत्थः । मालिनीवृत्तम् ॥ ४१ ॥

(ट) प्रवृद्धेति । प्रवृद्धेन वृद्धिं गतेन पौरस्येन पूर्वदिग्भवेन
मारुतेन वायुना विह्वल्यमाना ताड्यमानाः कदम्बाः तरुविशेषाः येषु
मानि पूर्ववायुसंस्पर्शजनितकुसुममकरकदम्बानीति भावः । सङ्गलितं
सम्पतितं वाष्पाणाम् अश्रूणां पटलं समूहः यस्याः तथाभूतया ।
दृशा दृष्ट्वा उद्दीपकत्वादिति भावः । परिक्षिप्य निरीक्ष्य । अवष्टभ्य
आश्रित्य गृहीत्वेति यावत् । धीरेति । धीरं चरितं चेदितं यस्य
तादृशं शरीरं यस्य तथोक्तेन । आर्य्येण रामेण । सपदि सहसा ।
स्थायते अवस्थितिः क्रियते ।

स्थितमिति । कदम्बैः उपनता उपस्थिता जृम्भा विक्रान्तः
गर्भे अभ्यन्तरे येषां तादृशानि विकासोन्मुखानीति यावत् विम्बानि
कुसुमानि येषां तथाभूतैः स्थितम् । अतिशयेन कलः मधुरास्फुटः
कण्ठो येषां तादृशैः नीलकण्ठैः मयूरैः ताण्डवं नृत्यं कृतम् । नूतनः
अतएव उपरि विघटमानं विकसत् प्रौढं प्रवृद्धं यत् तापिच्छं तमा-
लपुष्पं तद्वत् नीलः तोयवाहः मेघः अद्रेः पर्वतस्य शिखरं शृङ्गं अयति
अधरोहति । मालिनीवृत्तम् ॥ ४२ ॥

लक्ष्म । [स्वगतम्] अपि नामायम् आर्य्यं । केनचिद्रसान्तरेण विक्षिप्यते ? (ण) ।

[नेपथ्ये]

मातामह ! निवर्त्तस्व (त) ।

त्वन्नियोगादयुक्तोऽपि बधः साधोः करिष्यते ।

पूज्योऽपि ननु मित्रस्य यो गुरुर्गुरुरेव सः ॥ ४३ ॥

लक्ष्म । आर्य्य ! कोऽयम् ?

अम । देव ! पश्य पश्य ।

बिभ्राणश्चारु चामीकरकमलमयं दाम दत्तं मघोना

पिङ्गेनाङ्गेन सन्ध्याच्छुरित इव महानम्बुवाहस्तडित्वान् ।

उत्पाताविह्वलमूर्त्तर्द्धदुपरि गिरैर्गैरिकाङ्गस्य लक्ष्मीम्

अन्तः सीमन्तरेखामिव वियति जवादिन्द्रसूनुस्तनोति ॥४४॥

(ण) रसान्तरेण अन्येन विप्रलम्भश्चक्रारभिन्नेन रसेन वीरादि-
नेति भावः । विक्षिप्यते आक्रम्यते । प्रियाविरहस्य उद्दीपनवस्तु-
दर्शनात् रामस्य चित्तवैकल्यं भवेत् तस्मात् यदि अधुना भावान्तर-
मान्नयति चित्तमस्य तदा श्रेयः । उक्तञ्च, मेघाखोके भवति सुखिनो-
ऽप्यन्यथादर्शितं चेतः कष्टास्तेषामप्रणयिनि जने किं पुनर्दुःखस्ये इति ।

(त) मातामहेति । मित्रस्य रावणस्य मातामहे लक्ष्म मातामहत्वा-
ध्यासः सौहृद्यातिशयद्योतनार्थः ।

त्वन्नियोगादिति । तव नियोगात् आदेशात् अयुक्तोऽपि अयु-
चितोऽपि साधोः रामस्य बधः करिष्यते मयेति शेषः । ननु भोः
मित्रस्य यो गुरुः स गुरुरेव अतः पूज्यः अपि पूजनीय एव अपिरे-
वार्थः । अतुदुवृत्तम् ॥ ४३ ॥

बिभ्राण इति । मघोना इन्द्रेण दत्तं चारु मनोज्ञं चामी-
करकमलमयं काञ्चनपद्मपञ्चुरमित्यर्थः दाम आलस्यं पिङ्गेन पिङ्गरेण
अङ्गेन बिभ्राणः दधानः अतएव सन्ध्याया सन्ध्यायामेष चुरितः
स्नातः तडित्वान् विद्युत्त्वान् महान् अम्बुवाह इव मेघ इव इन्द्र-

लक्ष्म । आर्य्य ! आर्य्य ! दिव्या प्राप्तः सः वीरगोष्ठीदान-
प्रियसुहृत् माघवतः (ध) ।

रामः । [स्वगतम्] महावीरः सः ।

[ततः प्रविशति बाली]

बाली ।

लोकालोकालवालखलनपरिलसत्सतमाश्लोधिपूरं
विश्लिष्यत्पूर्वकल्पत्रिभुवनमखिलोत्खातपातान्सूलम् ।
पर्य्यस्तादित्यचन्द्रस्तवकमवपतद्भूरिताराप्रसूनं
ब्रह्मस्तम्बं लुनीयामिह हि मम विधावस्ति तीव्रो विषादः ॥४५॥

सुहृन्बाली उपरि उत्पातेन उत्पतनेन आविष्टा सङ्कोचिता लघ्वीव
प्रतीयमानेति भावः सूर्य्यस्य तथाभूतस्य गैरिकाङ्गस्य गैरिकाण्य
रक्तातीति भावः अङ्गानि यस्य तथाभूतस्य गिरेः पर्वतस्य लक्ष्मीं
त्रियं दधत् आश्रयन् जवात् वेगात् वियति आकाशे अन्तः नभोमध्ये
इत्यर्थः सीमन्तरेखाभिव केशान्तर्गतवर्त्मरेखाभिव तनोति विस्तारयति ।
अग्निरावृत्तम् ॥४४॥

(घ) प्राप्तः उपस्थितः । वीरगोष्ठीति । वीराणां गोष्ठी सभा
संघाम इत्यर्थः तस्या दाने प्रियः सुहृत् बन्धुः युद्धदानार्थीत्यर्थः
माघवतः मघोनः अपत्यं पुमान् माघवतः इन्द्रसुहृदित्यर्थः ।

लोकेति । लोकालोकः सप्रमहोपान्तस्थितजलधिपरपारवर्ती
चक्रवालाचल एव आलवालः इत्यमूलस्यजलनिरोधो वेष्टनविशेषः तस्य
खलनेन ब्रह्माण्डद्वयोत्पाटनवेगात् विपर्य्यस्येति भावः परिलखन्तः
प्रसरन्तः उच्छ्वलन् इति यावत् निरोधाभावादिति भावः सप्रमस्य
अश्लोधिः स्वादृक्कस्य ससुदस्य पूराः प्रवाहा यस्मिन् तत्, विश्लिष्यन्ति
विश्लेषं गच्छन्ति पूर्वस्य कस्यस्य सुष्टिकास्य लीणि भुवनानि यस्मिन्
तत्, अखिलं समग्रम् उत्खार्तं पातनमेव मूलं यस्मिन् तत्, पर्य्यस्तौ
पतितौ आदित्यचन्द्रौ खर्याचन्द्रमसावेव स्रवकौ शुक्लौ यस्मिन् तत्,
अवपतन्ति खलन्ति भूरीणि वह्नि तारा नक्षत्राण्येव प्रसूनानि

एवं नामायुक्तमनुबुध्यमानाः पुमांसो महति अयुक्तगह्वरे
पात्यन्ते । यदनेन मात्यवता पौलस्त्यमैत्रीदिवसमनुस्मार्थं
तत्रभवतो रघुध्वजस्य निधने नियुक्त्वा स्मि । अहो ! ग्रहः ।
प्रातरारभ्य मामनुबध्नन् किष्किन्ध्यायाः प्रस्थाप्य सम्प्रति
निवृत्तः (द) कष्टं भोः ! कष्टम् ।

दौरात्मप्रादुरिभिर्निजार्जवशुचौ मायाविभिर्वञ्चिते
धर्मात्मन्यतिथौ निजानपि जगत्पूज्ये गृहानागते ।
एतस्मिन् चित्तं न नाम विहितं वाचापि नोक्तं प्रियं
धिक् पापेन मया रिपाविव कथं बहो बधायोद्यमः ? ॥४६॥

पुष्पाणि यस्मिन् तत् यथा तथा ब्रह्मस्तम्बं ब्रह्माण्डं वृक्षमिति भावः
लुनीयाम् उच्छिन्त्याम् उत्पाद्य विध्वंसयेयमिति यावत्, शक्यार्थे विधि-
निह । इह अस्मिन् विधौ व्यापारे ब्रह्माण्डोत्पादने इति भावः सम-
तीव्रः दारुणः विषादः हि शोभ एव अस्ति विधाहनिषेधेन तदकर-
णादिति भावः यद्वा इह विधौ रामनिधनव्यापारे इति भावः सम-
तीव्रः विषादः अस्ति सामान्यकर्मत्वात् निरपराधतया अयुक्तत्वाच्चेति
भावः । अम्बरावृत्तम् ॥ ४५ ॥

(द) अयुक्तमिति । अयुक्तम् अनुचितम् अनुबुध्यमानं अनुरोधेन
कार्यमाणाः । अयुक्तगह्वरे अयुक्तकर्मजनिते नरके इति भावः । पौल-
स्त्येति । पौलस्त्येन रावणेन या मैत्री भित्तभावः तस्या दिवसः तम् ;
यस्मिन् दिवसे मैत्री कृता तं दिवसमित्यर्थः अनुस्मार्थं स्मरयित्वा ।
रघुध्वजस्य रघुध्वजभूतस्य रामस्येति यावत् । अहः निर्वन्धः ।
अनुबध्नन् अनुसरन् अनुबन्धित्यर्थः निवृत्तः प्रस्थितः मात्यवानिति
शेषः ।

दौरात्मप्रादुरिति । मायाविभिः मायानिपुणैः अरिभिः शत्रुभिः दौरा-
त्मप्रात् दुरात्मताम् आप्नित्येत्यर्थः, यवर्णे पञ्चमी वञ्चिते प्रतारिते वृत्तभार्यः
इति भावः निजेन स्त्रीयेन आर्जवेन सारल्येन शुचिः पवित्रः तस्मिन्,
धर्मात्मनि धर्मसमये जगतां पूज्ये आराध्यो अतिथौ आगन्तुके एतस्मिन् रामः

कथितञ्च सम्यग्येवमेव चारकैः विभीषणेन सुग्रीवस्यापि
अनाख्याय रामान्तिकं श्रमणा प्रेषिता, प्रतिपन्नलङ्काधि-
पत्यञ्च तस्य दाशरथिरस्मिन् मतङ्गाश्रमोपकण्ठे वर्त्तत
इति (ध) । भवतु अवतरामि । [तथा नाटयति] कः कोऽत्र
भोः ?

विजितपरशुरामं सत्यधर्माभिरामं

गुणनिधिमभिरामं द्रष्टुमभ्यागतोऽस्मि ।

भवति च फलवत्ता चक्षुषस्तत्र दृष्टे

भवति च रमणीयो दर्पकण्डूनिकाषः ॥ ४७ ॥

रामः । वत्स सोमिते ! मामिहस्थमावेदय महाभागाय ।

लक्ष्म । [उपसृत्य] अयमार्यस्तिष्ठति तदुपसर्पतु महा-

भागः ।

निजान् गृहान् आगतेऽपि पापेन पापकर्मणा मया उचितम् अनु-
रूपम् आतिथ्यमिति शेषः न विहितं नाम प्राकाश्ये, प्राकाश्येन
आतिथ्यं न कृतमित्यर्थः वाचापि प्रियं न उक्तं रिपाशिव शत्राशिव
कथं वधाय उद्यमः उद्योगः बद्धः ? कृतः धिक् मानिति शेषः ।
एतादृशकार्यकारिणं मां निन्दासीत्यर्थः, धिङ्निर्भर्त्सननिन्द्यो-
रित्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(ध) चारकैः गूढपुरुषैः । सुग्रीवस्यापि अनाख्याय सुग्रीवमपि
अनुज्ञेत्यर्थः । प्रतिपन्नेति । प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतं लङ्काया आधिपत्यं
येन तथाभूतः ।

विजितेति । विजितः परशुरामो येन तं, सत्ये धर्मे अभिरमते
इति तथोक्तं, गुणनिधिं गुणानां धैर्यगाम्भीर्यादीनां निधिराश्रयः
तम्, अभिरामं सुन्दरं राममिति शेषः, द्रष्टुम् अभ्यागतः प्राप्तः अस्मि ।
तत्र तस्मिन् रामे दृष्टे सति चक्षुषः फलवत्ता सार्थकता भवति च,
रमणीयः मनोऽभिमतः दर्पकण्डोः निकाषः निरसनं भवति च ।
आलिनीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

बाली । अपि त्वं पुनरसौ लक्ष्मणः ?

लक्ष्म । अथ किम् ?

[उभौ उपसर्पतः]

बाली । [स्वगतम्]

स एष रामश्चरिताभिरामो धर्मेकवीरः पुरुषप्रकाण्डः ।

स्वान्येव पूर्वाणि परैश्चरित्रैर्योऽत्यद्भुतैरप्रतिमोऽतिशेते ॥ ४८ ॥

[प्रकाशम्] राम !

आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैदृश्याय तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वदर्शने चक्षुषः ? ।

त्वत्माह्वयमुग्वम्य नास्मि विषयस्तत् किं दृष्ट्वा व्याहृतैः ?

अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणी धनुर्जृम्भताम् ॥ ४९ ॥

स इति । चरितैः कार्यैः अभिरमते इति तथोक्तः, धर्मेकवीरः एकमात्रधर्मेवीरः पुरुषप्रकाण्डः प्रशस्तः पुमान् स एषः, अप्रतिमः अतुल्यः यः परैः सहद्भिः अत्यद्भुतैः अतीव लोकोत्तरैरित्यर्थः चरित्रैः स्वान्येव पूर्वाणि पूर्वपुरुषाणां चरितानीत्यर्थः अतिशेते अतिशय वर्तते । उपजातिवृत्तम् ॥ ४८ ॥

आनन्दायेति । आनन्दाय प्रीतये विस्मयाय लोकोत्तरचरित-
रूपदर्शनजनितदम्पत्काराय वा पक्षान्तरे दुःखाय एतादृशोऽपि हलव्य
इति विषादायेत्यर्थः सम्प्रति दृष्टोऽसि, तु पुनः तव दर्शने मम चक्षुषः
वैदृश्यायमपि दृष्ट्वाभावोऽपि त्वमिदमपि कुतः ? नैव त्वमिदमप्यर्थः
पुनः पुनस्तव दर्शनेच्छा मम वर्तते इति भावः । तव सङ्गतिरेव
माह्वयं सङ्ग इत्यर्थः तेन यत् सुखं तस्य विषयः पात्रम् न अस्मि अत्र
तव मैत्रीसुखलोलुपो न इति भावः । तत् तस्मात् हेतोः दृष्ट्वा निरर्थक-
मित्यर्थः जल्पितैः भाषितैः किम् ? न किमपि प्रबोजनमित्यर्थः, अस्मिन्
विश्रुतं प्रसिद्धं प्रख्यातमित्यर्थः जामदग्न्यस्य भार्गवस्य दमनं येन ताडये
पाणौ धनुः जृम्भतां राजताम् । धनुर्गृह्णाणेति भावः । शार्दूलवि-
क्रीडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

* रामः । दिष्ट्या यदस्य दृष्टस्त्वं सत्यमेतच्च युज्यते ।

किं त्वशस्त्रेषु युष्मासु कथं रामोऽस्तु सायुधः ? ॥५०॥

बाली । [विहस्य] भी महाक्षत्रिय ! किमिति अननु-
कम्पनीयान् (न) अपि एवम् अस्मान् अनुकम्पसे ।

ज्ञाता एव वयं जगत्सु चरितैर्वाग्भिः किमाख्यायते ?

मयं तो भव सत्यमस्ति भवतः सत्यो मनुष्यो भवान् ।

शस्त्रैरव्यवधीयमानविजयाः प्रायो वयं तेषु चेद्

प्राहस्ते सुखमाश्वसन्ति गिरयो यैर्वानराः शस्त्रिणः ॥५१॥

तदितः स्थलीमधितिष्ठाव ।

दिक्ष्येति । अद्य त्वं यत् दृष्टः अवलोकितः सवेति शेषः तत्
तव दर्शनमित्यर्थः दिक्ष्वा भाग्येन जातमिति शेषः भाग्यशालिन एव
भवद्दर्शनं लभन्ते इति भावः । एतच्च मदुक्तं सत्यं युज्यते युक्तियुक्तं
भवति किन्तु अशस्त्रेषु अष्टतशस्त्रेषु युष्मासु रामः कथं सायुधः
सशस्त्रः अस्तु ? भवतु । अशस्त्रं शस्त्रधारिणोभियुञ्जीतेति शास्त्रादिति
भावः । अनुष्टुप्छन्दः ॥ ५० ॥

(न) अननुकम्पनीयान् दयानर्हान् आततायित्वादिति भावः ।

ज्ञाता इति । वयं चरितैः जगत्सु ज्ञाता एव विख्याता एव,
वाग्भिः वचनैः किम् आख्यायते कथ्यते ? वचनं पुनरुक्तमिति
भावः । संयत्तः सन्नद्धः भव, भवतः सत्यं अस्ति, भवान् सत्यः अयार्थ-
प्रियः मनुष्यः, वयं प्रायः शस्त्रैः अव्यवधीयमानः न व्यवधानयोग्यः विजयः
येषां तादृशाः शस्त्राणि अस्माकं विजयं न प्रतिहन्तुं शक्नुवन्तीति
भावः । तेषु शस्त्रेषु ते तव प्राहः निर्वन्धः शस्त्रधारिण्यस्ते नान्येन
योत्स्ये इत्येवंरूप इति भावः चेत् यदि, तदा गिरयः सुखं आश्व-
सन्ति जीवन्ति तिष्ठन्तीति यावत्, यैः गिरिभिः वानराः शस्त्रिणः
अश्वधारिणः भवन्तीति शेषः पर्वता एव अश्वारिण अस्माकमिति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ५१ ॥

लक्ष्म । आर्य्य ! यथाह महाभागः स्वजातितमयश्चस्थितः
युद्धधर्मा इति (प) ।

बालिरामो । [अन्योन्यमुद्दिश्य]

कामं त्वया सह श्लाघ्यो वीरगोष्ठीमहोत्सवः ।

किं त्विदानीमतिक्रान्ते त्वय्यवीरा वसुन्धरा ॥५२॥

[परिक्रम्य निष्क्रान्तौ]

लक्ष्म । कथमास्फालिते धनुषि कुपितः सांक्रन्दनिः (फ) ।
तथाहि ।

गर्जत्पर्जन्यघोरस्तनितमविरतं तिग्मगम्भीरमन्त-

गर्जन् गुञ्जामभृश्राविब्रतमुखविशद्विषदिकचक्रबालः ।

संरम्भोत्तभृतङ्गस्थितवितततडित्पिङ्गलाङ्गलकेतुः

अस्तं विस्तार्य दर्पादपिहितगगनोत्सङ्गमङ्गं धुनोति ॥५३॥

(प) स्वजातीति । स्वस्य जातिः स्वजातिः तस्याः समयः
आचारः नियम इति यावत् तस्मिन् व्यवस्थिताः अनुवृत्ताः । वान-
राणां शस्त्रव्यवहारः पर्वतैर्विति पर्वता एवैषां शस्त्राणीति भावः ।

काममिति । त्वया सह वीरगोष्ठीमहोत्सवः संप्रभातुषाना-
नन्दः श्लाघ्यः प्रशस्यः । किन्तु इदानीं त्वयि अतिक्रान्ते वीरलोकं गते
इत्यर्थः वसुन्धरा पृथ्वी अवीरा वीररहिता भविष्यतीति शेषः ॥५२॥

(फ) आस्फालिते सौवीरसंयोगेन टङ्कारिते इति यावत् सङ्क्रन्दनिः
संक्रन्दन इन्द्रः तस्य व्यपत्यं पुमान् सङ्क्रन्दनिः बालीत्यर्थः ।

गच्छदिति । गर्जन् यः पर्जन्यः मेघः तस्यैव घोरं तीव्रं स्तनितं
यस्मिन् तत् यथा तथा अविरतं सन्ततं तिग्मगम्भीरं तीक्ष्णगम्भीरं अन्तः
मध्ये गर्जन् दृक्पुर्ववित्यर्थः गुञ्जामे गुञ्जाफलनिभे जृम्भया व्यादा-
नेन विवृते प्रकटिते मुखे विशत् विश्वासां समस्तानां दिशां चक्र-
बालं मण्डलं यस्य तथोक्तः । संरम्भस्य क्रोधस्य उत्तमभेन उदयेन
दृक् उन्नतं यथा तथा स्थितः विततः विस्तृतः तद्दिशं विद्युदिव

[नेपथ्ये]

विभीषण ! विभीषण !

आर्यस्य बालिन इव ध्वनिरेष नूनं

तस्येव नूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।

मौर्वीरेवश्च कुत एष भयानकः स्याद् ?

व्यापारितं किमु हरेण धनुः पिनाकम् ? ॥ ५४ ॥

लक्ष्म । आर्य्य ! अयं नु कः ?

अम् । स एष खलु विभीषणसखः सुग्रीवः सविमर्षसंग्रभं
सम्प्रहारमनुसरति ॥ सर्वे च यूथपतयो गिरिगह्वरेभ्यः संप-
तन्ति (व) ।

लक्ष्म । तेन हि सम्प्रति मयापि आरोपयितव्यं धनुः ।

अम् । एष बालिकायदुन्दुभिकरङ्गसमतालगिरिमहीत-
लानि अवदार्य्य रामतूणीरमधिशयितः शरः (भ) ।

पिङ्गः लाङ्गूल एव केतुर्ध्वजः यस्य तथाभूतः दर्पात् अपिहितः
आच्छादितः नगनोत्सङ्गः गगनाभोगः येन तथाभूतं अङ्गं व्यस्तं
विपरीतं यथा तथा विस्तार्य्य धुनोति कम्पयति । गर्जन् इत्यत्र एङ्गन्
इति पाठान्तरम् । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ५३ ॥

आर्य्यस्येति । आर्य्यस्य बालिन इव एष ध्वनिः सिंहनादः ।
तस्येव बालिन इव नूतनस्य नवोदितस्य घनस्येव स्तनितं गर्जितं तद्वत्
प्रचण्डः उत्कटः एष भयानकः मौर्वीरेवश्च धनुषङ्कारश्च कुतः
स्यात् ? किमु किमिति हरेण पिनाकं व्यापारितं व्यास्फालितं ? नूनं
मन्ये । वक्षन्तिलक्षं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

(व) सविमर्षसंग्रभं विमर्षेण तर्केण सह संग्रभः संग्रभः कोपो
वा यत्र तत् यथा तथा । सम्प्रहारं युद्धम् । यूथपतयः वानरसेना-
पतयः ।

(भ) बालीति । बालिनः कायः शरीरं दुन्दुभेः सहिषाकार-

[नेपथ्ये]

मद्द्रोहाच्छपथात् प्रसीदतु मतिः पौलस्त्यसुग्रीवयोः
 हे वीराः कपयः ! शमोऽस्तु भवतामीशः स एवास्मि चेत् ।
 रामात् प्राप्तमहार्घ्यवीरमरणस्याशास्ति चैषाद्य मे
 योऽहं सूर्यसुतः स एव भवतां योऽयं स वत्सोऽङ्गदः ॥ ५५ ॥

लक्ष्म । तदयमनुचराज्ञानियन्त्रणोन्मुक्तवीरसमयमङ्गल-
 सदसह्यदुःखनिभृतेर्यूथपतिभिः आर्य्येण च सपक्षपातवाध्येण
 वीक्ष्यमाणः स्वद्रोहशपथयन्त्रितसशोकविभीषणेन याच्यमान-
 शरीरसौष्ठवः प्रयत्ननिर्व्वनिष्ठरप्रममर्च्छेदवेदनावेगः
 परिष्वङ्गव्याजविधृतसुग्रीवकण्ठपरिधीकृतस्वकण्ठकनककमल-

दैत्यस्य करङ्गं अस्त्रिभूटं सप्त तालाः अश्वीनङ्गाः सप्तसंख्यक्तास्तालत-
 रवः गिरिः पर्वतः महीतलञ्च तानि । अवदार्थं निर्भिद्य ।

मद्द्रोहादिति । पौलस्त्यसुग्रीवयोः विभीषणसुग्रीवयोः मतिः
 अयि द्रोहः हिंसा रामेण कृत इति भावः तस्मात् मद्द्रोहा-
 दित्यर्थः शपथात् स्वर्थे पञ्चमी शपथं कृत्वेत्यर्थः यदा रामेण बाली
 हतः तदा वयं के इति विचार्य्य न कदापि रामेण वै कर्त्तव्यं यदि
 क्रियते तदास्माकमोदक् पातकं भविष्यतीत्येव दिव्य... अत्येति यावत्
 यदा स्वस्य आत्मनः द्रोहो यस्मिन् तादृशात् शपथात् यदि विरुद्ध-
 भावरसि तदा स्वद्रोहपातकं नष्टप्रसे इत्येवंकृपात् शपथात् ।
 प्रसीदतु प्रसन्ना भवतु हे वीराः कपयः ! स एव अस्मि अहं भवतां
 देशः स्वामी चेत् तदा यमः शान्तिरस्तु रामे विद्मो मे आस्ति इति भावः ।
 रामात् प्राप्तं महार्घं महामूल्यं वीरमरणं वीरोचितकृत्युर्येन तथा-
 भूतस्य मे मम अद्य एषा आशा च अस्ति यत् भवतां अहं यः सूर्य-
 सुतः सुग्रीवः स एव अयं सूर्यसुतः यः, स एव वत्सः अङ्गदः
 भवद्भिः सुग्रीवोऽहमिव वत्सश्चाङ्गदः सुग्रीव इव दृश्य इति भावः ।
 आर्द्रं विम्रीडितं वृक्षम् ॥ ५५ ॥

मानागुणः शक्रसूनुरस्यामपि दशायां वीरश्रिया प्रदी-
प्यत (म) ।

[ततः प्रविशतः सुग्रीवविभीषणौ बाली रामश्च]

रामः । अप्राकृताभिजनवीर्ययशश्चरितान्

पुण्यश्रियः कुलमहीधरभूरिसारान् ।

एवंविधानपि निपात्य कटुर्विपाकः

सर्वङ्गपः कषति हा विषमः कृतान्तः ॥५६॥

(म) तदयमिति । अनुचराणां सैनिकानां आश्रया बालिनः
आदेशेनेति यावत् नियन्त्रणं निरोधनं यस्मिन् तद्वशा तथा उन्मु-
क्तस्य परित्यक्तस्य वीरसमयस्य वीराचारस्य संप्रभावतरणस्येति यावत्
सङ्गेन सम्पर्केण वीराचारव्यागवशेनेति भावः लसन्ति स्फुरन्ति अस-
ह्यानि यानि दुःखानि तैः निभृताः निःशब्दं स्थिताः तैः । सप्रक्षपात-
वाष्पेण पक्षपातः स्नेहः तेन सहितानि तत्त्वव्यनानीति यावत्
वाष्पाणि यस्य तादृशेन । वीक्ष्यमाणः निरीक्ष्यमाणः । स्वहोहेति ।
स्वस्य आत्मनः होहः बध इत्यर्थः तस्मिन् यः शपथः प्रायुक्तः तेन
यन्मृतः निरुद्धः अतएव सशोकः विभीषणः तेन । याच्यमानेति
याच्यमानं पृच्छमानमिति यावत् शरीरस्य सौष्ठवं सुष्ठुता स्वास्थ्य-
मिति यावत् रामशरव्यथा प्रगाढा नवेति भावः यस्य तथोक्तः ।
प्रयत्नेन निरुद्धः संगोपित इति भावः निष्ठुरेण प्रहारेण रामशरस्येति
भावः समष्टेदस्य वेदनावेगः व्यथातिशयः येन तथोक्तः । परि-
च्छङ्केति । परिच्छङ्कव्याजेन आलिङ्गनमिषेण विष्टते सुपीवस्य कण्ठे
परिधीकृतः वेष्टितः निबद्ध इति यावत् शक्रकण्ठस्य कनककमलमाला-
गुणः काञ्चनपद्ममालारज्जुर्येन तथाभूतः आलिङ्गनव्याजेन सुपीव-
कण्ठे शक्रकण्ठादुन्मुच्य काञ्चनकमलमालां समर्पयन्निति यावत् ।
अस्यामपि दशायां रणभूमिपातावस्थायामित्यर्थः ।

अप्राकृतेति । सर्वं जनं कषति निष्पीडयतीति सर्वङ्गपः अत-
एव कटुः तीव्रः विपाकः परिणामः अप्राकृतं अलौकिकं अक्षमाच्य-

बाली । वक्ष विभीषण ! पश्य पश्य सुष्ठु शोभते वतस-
सुग्रीवस्य वल्लसि सहस्रपुष्करमालागुणः (य) ।

सुग्रीवविभीषणी । [अपवार्य]

अकाण्डशुष्काशनिपातरौद्रः

क एष धातुर्विषमो विवर्त्तः ? ।

अस्माभिरार्यः शपथैर्निरुद्धैः

कथं विलङ्घ्यः कथमामितव्यम् ? ॥ ५७ ॥

बाली । रामभद्र ! रामभद्र !

रामः । आर्य ! अयमस्मि ।

बाली । यदासक्तं देवादनभिमतसख्येऽपि हि जने

मया सख्यं प्राणैरनृण इव तस्याहमधुना ।

मित्यर्थः अभिजनः अन्वयः वीर्यं पराक्रमः योगः कीर्तिः चरितं
सुकृतं येषां तान् पुण्यप्रियः पुण्यलक्ष्मोक्तान् कुलमहीधराः कुल-
पर्वता इव भूरसारा महासाराः तान् एवंविधान् वालिसदृशान्
पुरुषानिति भावः निपात्य कथं निरुद्धयति । हा खेदे कृतान्तो
दैवं विषमः दारुणः, कृतान्तो यमदेवयोरित्यमरः । वसन्ततिलकं
उत्तम् ॥ ५६ ॥

(य) सहस्रेति सहस्रं पुष्कराणि पद्मानि तेषां मालागुणः माला
एव गुणः रज्जुः ।

अकाण्डेति । अकाण्डे सहस्रां शुष्कं वस्तुनि अशनिपातः
वज्रपातः यथा शुष्कः दृष्ट्युज्ज्वलित इति यावत् यः अशनिः वज्रं
तस्य पातः तद्वत् रौद्रः दारुणः घातः स्रष्टुः क एष विवर्त्तः ? विपरि-
णामः ? अस्माभिः शपथैः निरुद्धैः सङ्घैः आर्यः बाली कथं
विलङ्घ्यः ? लङ्घयितुं शक्यः नैव आर्यवचनं शपथनिर्यन्तितैरस्माभिः
कदाचित् लङ्घनीयमित्यर्थः कथं आसितव्यं तूष्णीं स्थातव्यमित्यर्थः
अकृत्वा वैरशोधनमिति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५७ ॥

यदेति । दैवात् दौर्भाग्यादिति यावत् न अभिमतं सख्यं येन

यदन्यत् साधूनां तव च गुणराशिः समुचितं

प्रहाणे प्राणानां तदपि हि यथाशक्ति विदधे ॥५८॥

रामः । [सविनयलज्जाशोकस्तिष्ठति]

सुग्रीवविभीषणौ । [जनान्तिकम्] आर्य्यं अमणं ! कथ-

ममृतद्रुदादिवाक्काकं रामदेवादेश दैवविपाकः ? (र) ।

अम । माख्यवता किसैवमिति । [उभयोः कर्त्तुं कथयति]

बाली । वत्स सुग्रीव !

सुग्री । [वाष्पस्तम्भं नाटयति]

बाली । ननु सुग्रीव ! आः प्रातिकूलिकः संवृत्तः (ल) ।

सुग्री । [सकरुणम्] आर्य्य आर्य्य ! प्रसीद आज्ञापय ।

बाली । वत्स ! कथय कस्तवाक्मि ?

सुग्री । गुरुः स्वामी च ।

बाली । त्वं तु मम कः ?

सुग्री । शिष्यः प्रेम्णस्य ।

बाली । वत्स ! कथय कः आवयोः अन्योन्यधर्मः ?

सुग्री । वशित्वं वो वश्यता च मम (व) ।

यस्य वा तादृशेऽपि जने राशये इति भावः यत् सख्यं मया आसक्तं
स्थापितमित्यर्थः अधुना कर्त्तुं प्राणैः प्राणान् दत्त्वेति भावः तस्य सख्यस्य
व्यत्यय इव कण्ठमूत्र इव जात इति शेषः । साधूनां गुणराशे च
तव समुचितं अभिमतमिति भावः यत् अन्यत् सख्यमिति शेषः अहं
प्राणानां प्रहाणे परित्यागे तत्समये इत्यर्थः तदपि यथाशक्ति विदधे
करोमि । शिखरिणीहतम् ॥ ५८ ॥

(र) दैवविपाकः बालिनिपातरूप इति भावः ।

(ल) प्रातिकूलिकः प्रतिकूलवर्त्ती ।

(व) वशित्वं तथक्करत्वम् । वश्यता पर्यवहता ।

बाली । [तं हस्ते गृहीत्वा] तर्हि दत्तोऽसि रामाय ।
रामभद्र ! ननु एष गृह्यताम् ।

रामसुग्रीवौ । को हि पूज्यस्य गुरोर्वचनं न बहु मन्यते ?
विभी । अहो विस्तरस्थानेऽपि धर्मोपपत्तिविशुद्धः
संक्षेपः (श) ।

बाली । वक्ष्ये सुग्रीव ! अथ ब्रह्मपुत्रादाचार्यान्नाम्बवतः
अधीतधर्मपारायणवचनेन कीदृशस्त्वया मैत्रीधर्म आग-
मितः (घ) ।

सुग्री । प्राणैरपि हिता वृत्तिरद्रोहो व्याजवर्जनम् ।

आत्मनीव प्रियाधानमेतन्मैत्री महाव्रतम् ॥ ५८ ॥

बाली । रामभद्र ! तवापि भगवतः सहस्रकिरणान्वयपुरो-
हिताद् वशिष्ठादेश एव हि सम्प्रदायः (स) ।

रामः । आर्य्य ! अथ किम् ?

(श) विस्तरस्थाने बहुवक्तव्यस्थाने । धर्मेति । धर्मस्य उपपत्त्या
स्वीकारेण विशुद्धः पूतः संक्षेपः अल्लोक्तिः । अल्लोकेन धर्मयुक्तेन
वचसा महानर्थः संसाधित इति भावः ।

(घ) अर्थेति । अथ साम्प्रतम् । आचार्यात् गुरोः । अधीतेति ।
अधीतानि धर्मपारायणवचनानि धर्मस्य परमार्थबोधकवाक्यानि येन
तादृशेन । मैत्रीधर्मः सख्यधर्मः आगमितः प्राप्तः ।

प्राणैरिति । प्राणैरपि हिता हितकरी वृत्तिर्व्यवहारः ।
अद्रोहः अनिष्टानाशरणं व्याजवर्जनं कापक्षत्यागः आत्मनीव स्वस्ति-
स्त्विह प्रियाधानं प्रियाचरणं सुहृदीति भावः एतद् महाव्रतं मैत्री
सख्यं उच्यते इति शेषः ॥ ५८ ॥

(स) सहस्रकिरणेति । सहस्रकिरणः सूर्यः तस्य अन्वयः वंशः
तस्य इरोहितः तस्मात् सख्यदायः शिष्या ।

बाली । तदनेन मैत्रीधर्मेण भवदुभ्याम् अन्योन्यस्य वान्त-
तव्यम् । मदनुरोधात् क्रियताम् उपनिबन्धः अग्निसाक्षिकश्च ।
समयो नातिवर्त्तते । सन्निहित एवायं मतङ्गयज्ञाग्निः (ह) ।

रामसुग्रीवौ । [अन्योन्यहस्तग्राहम्]

पुण्यं मतङ्गयज्ञाग्नीं सख्यं निर्वृत्तमावयोः ।

ममेव हृदयं तेऽस्तु तवैव हृदयञ्च मे ॥ ६० ॥

बाली । रामभद्र ! अयं च वत्सो विभीषणस्त्वया प्रति-
श्रुतलङ्काधिराज्य एव पुरतः अमणायाः ।

विभी । [सलज्जाशङ्कम्] कथं ज्ञातोऽस्मि ?

अमन्तालक्ष्मणौ । अहो ! चारचक्षुषता ।

रामः । अथ किम् ?

विभी । तर्हि प्रसन्नं देवेन [इति प्रणमति]

सुग्री । मयापि अविदितः अमणावृत्तान्तः फलितस्त्विति
तर्कितार्थोऽस्मि (क) ।

रामः । हे प्रियसुहृदौ महाराजसुग्रीवविभीषणौ ! एष
वामिदानीं सौमित्रिः ।

लक्ष्म । आर्य्यौ ! लक्ष्मणोऽभिवादयते ।

उभौ । एष्ट्येहि वत्स ! [इत्यालिङ्गतः]

(ह) उपनिबन्धः सख्यबन्धनम् । मतङ्गेति । मतङ्गस्य मुनेः
यज्ञाग्निः ।

पुण्यं इति । पुण्यं पवित्रं मतङ्गस्य वत्सानीं यज्ञाग्निसमीपे
इत्यर्थः आचयोः सख्यं निर्वृत्तं सम्पन्नम् । ते तव हृदयं ममेव, मे
अम हृदयञ्च तवैव अस्तु भवतु । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६० ॥

(ख) चारचक्षुषता चाराः गूढपुरुषा एव चक्षूषि विद्यान्ते येषां
ते चारचक्षुषान्तः तेषां भावः चारचक्षुषता राजानचारचक्षुष इति
वचनात् चारचक्षुषेणैव सर्वमाकर्णयन्तीति भावः ।

(क) फलितः चिह्नः ।

अम । अतिगम्भीरः सरसः स्त्रीकारः (ख) ।

बाली । वत्स विभीषण ! त्वापि अलम् इदानीं स्वार्थ-
शालीनतया, एवं परिणाममेवैतद् वस्तु । रावणो हि नास्त्ये-
वेति मद्वृत्तान्तेनैव व्याख्यातम् (ग) ।

अपत्यस्ते हसाम्येऽपि पिण्डोपजीविनो मातामहस्य विंशे-
षतो गवण्डितोपस्थानं धर्मः । स्वयं कथयति तु ममात्महः
सम्यक् युक्तम् एव विभीषणस्य प्रेम्सा रामचन्द्रेण योग इति ।
महान्त एव हि तादृशा नाम अगाधसत्त्वाः अविनयपरि-
स्फन्दितं जानन्ति । प्रचलन्ति भेः ! मे प्राणाः, तदवसानं
प्रपातस्थलम् उपस्यन्तु मां भवन्तः (घ) ।

नीलप्रभृतयः ।

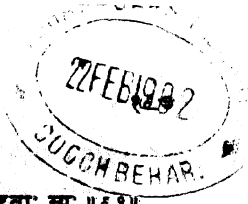
हा वीर ! हा मधवनन्दन ! मन्दराद्रि-
निष्कम्पसार ! जगदप्रतिमल्लवीर !

(ख) अतिगम्भीरः अतिदुरवगाहः । सरसः सानुरागः ।

(ग) स्वार्थशालीनतया स्वार्थेषु स्वप्रयोजनेषु शालीनतया
लज्जया । एवमिति । एतत् वस्तु घटनं रामेण युष्मत्सम्पन्नमिति
भावः एवं इत्यं परिणामः फलं यस्य तथोक्तम् । त्वत्प्रयोज-
नानुकूलमिति भावः । मद्वृत्तान्तेन मम निधनेऽपि भावः रावणो
हि मत्परिभूतः रामस्तु मम जेता तदनेन रावणो हन्त्यव्य इति
प्राञ्जलमिति भावः ।

(घ) अपत्येति । अपत्ये दौहित्रे विभीषणे स्नेहः तस्य साम्यं
तौल्यं तस्मिन् । रावणे यथा मातृवतः अपत्यस्नेहः विभीषणेऽपि
तथैव तथा सख्यपीति भावः । पिण्डोपजीविनः अक्षोपजीविनः
अक्षेण प्रतिपाल्यन्तेति यावत् । तादृशाः मातृवत्सहयाः महान्तः
पुरुषाः इति यावत् । अगाधसत्त्वाः गभीरबुद्धिशास्त्रिनः ।
अविनयपरिस्फन्दितं दुर्चेष्टितविकृष्टाणाम् रावणस्येति शेषः । प्रचलन्ति
जडगच्छन्ति । अवसानेति । अवसाने सरणसमये । प्रपातः प्रकर्षेण

पञ्चमीऽङ्कः ।

उर्ध्वपदुन्दुभिनिशुभपटुप्रचण्ड-

दोर्दण्डमण्डल ! गतोऽसि हहा हताः काः ॥६१॥

[इति रुद्रस्त्रिर्धार्थ्यमाणः परिक्रम्य]

बाली । भी भी महात्मानः भ्रवङ्गपुङ्गवाः !

सुधीवाङ्गदयोः प्रभुत्वमिह यत् सौजन्यमेतद्वि वः

मश्रोत्वैव तु नावधीर्यमनयोर्यद् वो महिम्नः क्षमम् ।

प्राप्तः सम्प्रति रामरावणरणः स्नेहस्य निर्व्यञ्जकः

तस्मिन् अञ्जलिरेष शान्तमथवा वीर्येषु वः के वयम् ? ॥६२॥

पतनं तस्य स्थलं प्रसन्नानभूमिभित्त्यर्थः अथवा प्रपातस्थलम् गिरिनदी-
प्रपातस्थानम् ।

हेति । हा वीर ! हा मधवनन्दन ! इन्द्रधनु ! हा मन्दरादि-
वत् निष्कम्पः अविचाल्यः सारो बलं स्थिरांशो वा यस्य तत्सम्बुद्धौ ।
जगत्सु अप्रतिमसङ्गः प्रतिमसङ्गः प्रतिवीरः तद्भङ्गितः वीरः अप्रतिमसङ्ग-
वीरः तत्सम्बुद्धौ । उर्ध्वस्य दर्पोद्गतस्य दुन्दुभेः दैवभेदस्य निशुभो
मर्द्दने पटु समर्थं प्रचण्डं दोर्दण्डमण्डलं बाहुदण्डयुगलं यस्य तद्वा-
भूतः तत्सम्बुद्धौ । गतः असि, गतोऽसि हहा इति स्नेहे हताः काः
अधुना निराश्रया वयमिति शेषः । , वसन्ततिष्ठकं' इतम् ॥ ६१ ॥

सुधीवेति । इह अस्मिन् जगति सुधीवाङ्गदयोः यत् प्रभुत्वं
आधिपत्यं एतत् वः युष्माकं सौजन्यं हि, दाक्षिण्यमेव युष्माकं
सौजन्यमूलतया सुधीवाङ्गदयोरधिपत्यमिति भावः । त्वं कित्तु
सुधीत्वैव सां प्रति स्नेहेनैव वः युष्माकं महिम्नः प्रभावस्य
क्षमं योग्यं साध्यमिति यावत् यत् तत् अनयोः सुधीवाङ्गदयोः
न अवधीर्यं न आश्रया परिक्रार्थ्यमित्यर्थः यथासंध्यमनयो-
राहुकृत्यं कर्त्तव्यमिति भावः । सञ्जति रामरावणयोः रणः
संप्राप्तः प्राप्तः उपस्थितः । तस्मिन् रणे स्नेहस्य निर्व्यञ्जकः
निःशेषेण व्यञ्जकः प्रकाशकः एषः अञ्जलिः जताञ्जलिरेहं राम-
बाह्याथे यतलां भवन्त इति प्रार्थये इति भावः । अथवा शान्तं

किञ्च ।

कर्णावर्जितदिक्षतङ्गजयुगदन्धोपमर्दाश्च ते

पुच्छास्फोटदलत्समुद्रविवरैः पातालभम्पाश्च ताः ।

कापेयस्य च पौरुषस्य च तथा प्रेम्णो गरिम्णश्च यद्

दोष्णामुन्मथितद्विषां सुसदृशं तन्मा स्म वो विस्मरत् ॥ ६३ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे]

इति महावीरचरिते आरण्यकं नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

अवक्रान्तमेतत् वचनं निवृत्तं भवत्विति भावः । यतः वः युष्माकं
वीर्येण विप्रयेषु वयं के ? न केऽपीत्यर्थः । भवन्तः स्वस्वीर्या-
नुरूपमवश्यमेव आचरिष्यन्ति तत्र महत्तमं निरर्थकमिति भावः ।
प्राप्तेः सम्पत्ति इत्यत्र प्राप्ते सम्पत्ति रामरावणरणे स्नेहस्य निर्व्यञ्जके
युष्माकञ्जलि रेष इति पाठान्तरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

कर्णेति । ते प्रसिद्धाः कर्णैः आवर्जितानां आनभितानां
आनभितकर्णानामित्यर्थः दिङ्मतङ्गजानां दिग्गजानां युगेन यत्
द्वन्द्वं द्वाभ्यां द्वाभ्यां दिग्गजाभ्यां सह भवतामेकैकस्य यत् युद्धमिति
यत्किन् तत्र उपमर्दाः सम्प्रहारश्च, ताश्च पुच्छानां लाङ्गूलानां
आस्फोटेन आस्फालनेन दहतो दीर्यतः समुद्रस्य विवरैः रन्ध्रैः
पातालेषु भम्पाः लम्पनानि, कर्षीनामिदं कापेयं तस्य वानरस-
म्बन्धिन इत्यर्थः पौरुषस्य पराक्रमस्य च गरिम्णः अतिप्रवृत्तस्य प्रेम्णः
प्रणयस्य च तथा उन्मथिता द्विषः शत्रवः यैः तथाभूतानां दोष्णां
भुजानाञ्च यत् सुसदृशं स्वरूपं यच्च तत् वः युष्मान् माञ्च विस्मरत्
न विस्मरतु मात्वाकीदित्यर्थः रामरावणयुद्धे युष्माभिः स्वरूपं
विरचितव्यमिति भावः । अत्र रामायणं, श्रीभगवद् गङ्गायां गङ्गी-
रान् शलिलाशयान् । गङ्गीशुरपि मत्तङ्गान् मत्तान् प्रज्वितान्
वने । इति प्रकाशमनुसन्धेयम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

इति वि, ण, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर-

महाचार्येण विरचिता महावीरचरितनाटकस्य

पञ्चमाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

महावीरचरितम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

अथ स्वस्थाय देवाय नित्याय हतपाप्मने ।

त्यक्तक्रमविभागाय चैतन्यज्योतिषे नमः ॥ १ ॥

[नान्यन्ते सूत्रधारः (क)]

प्रथमं परमात्मानं श्रीजीवानन्ददर्शना ।

नाटकं वीरचरिते व्याख्येयं क्रियते मया ॥

अथेति । अथेति मङ्गलार्थम् ओङ्कारस्वायम्भुव्यं द्वावेतौ ब्रह्मणः
पुरा । कथं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावभौ ॥ इत्युक्तेः ।
स्वस्थाय स्वस्मिन् आत्मतत्त्वे तिष्ठतीति तथोक्ताय नित्याय चिरन्तनाय
हृतानि नाशितानि पाप्मानि कलुषाणि पापरूपाणि जगदुपप्लवरूपाणि
असुरादीनि *वा येन तथोक्ताय त्यक्तः क्रमस्य उत्पत्तिस्थितिभङ्गा-
त्तस्य विभागः येन तथाभूताय उत्पत्त्यादिक्रमवर्जितायेत्यर्थः चैतन्यं
विशुद्धं ज्ञानमेव ज्योतिः तेजो यस्य तथाभूताय विशुद्धज्ञानतेजोरूपाय
वा दीव्यति स्वमायया क्रीडतीति देवाय नमः । अतुष्टुवृत्तम् ॥१॥

(क) नान्यन्ते इति । नन्दयतीति नान्दी देवहिजन्मपादीनामान-
न्द्माय माङ्गलिको वाग्विशेषः । तदुक्तं दर्पणे । आशीर्वचनसंयुक्ता
नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते । देवहिजन्मपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञि-
ता । सा चात्र अष्टपदा । उक्तञ्च तेनैव । मङ्गल्यमङ्गलवन्द्याङ्गलकोककैर-
वयंसिनी । प्रदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा प्रदैर्यतेति । सूत्रधार
इति सूत्रं प्रयोगानुष्ठानं धारयतीति सूत्रधारः । तदुक्तं, वर्णनीय-
तया सूत्रं प्रथमं येन सूच्यते । रङ्गभूमिं समाक्रम्य सूत्रधारः स
उच्यते इति ।

सूत्र । अद्य खलु भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्रायामर्थ-
मित्राः समादिशन्ति (ख) ।

महापुरुषसंरम्भो यत्र गम्भीरभीषणः ।

प्रसन्नकर्कशा यत्र विपुलार्था च भारती ॥ २ ॥

अप्राकृतेषु पात्रेषु यत्र वीरः स्थितो रसः ।

भेदैः सूक्ष्मैरभिव्यक्तैः प्रत्याधारं विभज्यते ॥ ३ ॥

(ख) कालप्रियेति । कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तित
इत्युक्तस्य जगत्संहारिणः कालस्य युगान्तस्थेत्यर्थः प्रियश्चासौ नाथः
प्रभुश्चेति तथाभूतस्य तदाख्यदेवादिदेवस्थेत्यर्थः यात्रायाम् उत्सवे
आर्यमित्राः आर्येषु साधुषु मित्राः भान्याः ।

महापुरुषेति । यत्र सन्दर्भे गम्भीरश्चासौ भीषणश्चेति गम्भीर-
भीषणः दुरवगाहभयङ्कर इत्यर्थः महापुरुषस्य भगवतो रामरूपेणा-
वतीर्यस्थेति भावः संरम्भः सङ्कोपः संरम्भः संभवे कोपे इत्यमरः ।
वर्णित इति शेषः यत्र च प्रसन्नकर्कशा प्रसन्ना प्रसादाख्यगुणयुक्ता
कर्कशा व्योजोगुणयुक्ता च तथोक्ता विपुलो महान् अर्थः यस्यां
तथाविधा भारती वाणी प्रसरतीति शेषः ॥ २ ॥

यत्र अप्राकृतेषु प्राकृतानि प्रकृतिसिद्धानि लौकिकानीति यावत्
न भवन्तीति अप्राकृतानि अलौकिकानि तेषु लोकातिशायिषु इत्यर्थः
पात्रेषु रामादिरूपाभिनेह्येषु नटेषु यद्यपि नटानां तादृगप्राकृतत्वं
नोपपद्यते, तथापि अप्राकृताभिनेह्यत्वात् तथात्वमुपचर्यते इति
बोध्यम् । वीरो रसः उत्तमप्रकृतिवीर उत्साहस्थायिभावकः । महे-
न्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं सप्तदाहृतः । आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो
मताः । विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः । अतुभावास्तु तत्र
सुः सहायान्नेषणादयः । सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्ववृत्तितर्क-
रोमाञ्चा इत्युक्तवचनः सूक्ष्मैः अविवक्षितैः सद्बुद्धयसंवेद्यैरिति
भावः अभिव्यक्तैः सम्यक् प्रकटितैरित्यर्थः भेदैः विशेषैः आधादे

राजा । साधु भोः ! साधु स्रुतं हि स्रुत ! भाषसे । प्रक-
ष्टकल्याणोदकसङ्ग्रहा ह्येते भगवन्तः साक्षात्कृतब्रह्माणी
महर्षयः (ण) ।

तमांसि ध्वंसन्ते परिणमति भूयानुपशमः

सकृत् संवादेऽपि प्रथत इह चामुत्र च शुभम् ।

अथ प्रत्यासङ्गः कमपि महिमानं वितरति

प्रसन्नानां वाचः फलमपरिमेयं प्रसुवते ॥ १२ ॥

स्रुतः । दृश्यते हरितपरिसरारण्यरमणीयं कौशिकीपरि-
क्षिप्तमायतनमृषेस्तस्य सिद्धान्त्रमपदं नाम । किं बहुना ।
अयम् आत्मना द्वतीयः कुशिकनन्दनो भवन्तमेवाभ्युद्यातः (त) ।

(ण) स्रुतं सत्यमधुरम् । प्रकष्टेति । प्रकष्टं कल्याणं सङ्कलमेव
उदकः उत्तरं फलं उदकः फलमुत्तरमित्यमरः । तस्य संक्रमाः सेतवः
उपायभूता इति यावत् । साक्षादिति । साक्षात्कृतं प्रत्यक्षीकृतं ब्रह्म-
तत्त्वं परमात्मा वा यैः तपोक्ताः । महर्षय इति गौरवे बहुवचनम् ।
महर्षिसमवायोऽयमिति भावः ।

तमांसितीति । सकृत् एकवारं संवादेऽपि सङ्गेऽपि अभिरिति शेषः
तमांसि अज्ञानानीति भावः ध्वंसन्ते विनश्यन्ति, भूयान् महान्
उपशमः चित्तनिर्द्वितिरिति यावत् परिणमति फलति, इह च अस्मिन्
लोके च अस्मत् च परस्मिन् लोके च शुभं प्रवर्ते उत्पद्यते । अथसंवा-
दानन्तरमित्यर्थः प्रत्यासङ्गः पुनः पुनरासत्यक् सङ्गः कमपि अनिर्वचनीयं
महिमानं वितरति इहाति प्रथयतीति यावत् ततश्च प्रसन्नानां
प्रीतानामेषामिति शेषः वाचः आशीरूपा इति भावः अपरिमेयम्
असंख्यं फलं प्रसुवते प्रकर्षेण उत्पादयन्ति । शिखारिणीहस्तम् ॥ १२ ॥

(त) हरितेति । हरितः श्यामलः परिसरः आभोगः यस्य तादृशं
यत् अरण्यं वनं तेन रमणीयं मनोहारि । कौशिकीपरिक्षिप्तं
कौशिकी नाम नदी तथा परिक्षिप्तं परिवेष्टितम् । आयतनम्
आवासेलम् । सिद्धान्त्रमपदं सिद्धानां सफलतपसाभाश्रमपदम्

राजा । यद्येवमवतरामो रथात् [कन्याभ्यां सहावतीर्थ]
सूत ! सूत ! उच्यन्तां सैनिकाः न कैश्चिदाश्रमाभ्यर्णभूमयः
परिक्रम्यन्तामिति (थ) ।

सूतः । यथाज्ञापयसि [इति निष्क्रान्तः]

[ततः प्रविशति विश्वामित्रो रामलक्ष्मणौ च]

विश्वा । [स्वगतम्]

रक्षोघ्नानि च मङ्गलानि सुदिने कल्प्यानि दारक्रिया

वैदेह्या च रघूद्वहस्य कुशलैर्दीक्षाप्रवेशश्च नः ।

आस्थाप्यानि च तानि तानि जगतीक्षेमाय रामात्मनो

दैत्यारेश्वरिताद्भुतान्यथ खलु व्यथाः प्रमोदामहे ॥ १३ ॥

संदिष्टं च मैथिलस्य राजर्षेरस्माभिः आचार इति यज-

आश्रमस्यानं नामेति प्राकाश्ये सिद्धाश्रमनाम्ना ख्यातमिति यावत् ।

अयं कुशिकनन्दनः आत्मना स्वेन तृतीयः बालकद्वयसहित इति भावः

अभ्युदयातः अभिनन्दनार्थमुत्थित इत्यर्थः ।

(थ) आश्रमाभ्यर्णभूमयः आश्रमसन्निवृत्तदेशाः , परिक्रम्यन्ताम्
आगम्यन्ताम् ।

रक्षोघ्नानीति । सुदिने शुभे दिवसे रक्षांसि घ्नन्तीति तथोक्तानि
रक्षसविनाशकानि मङ्गलानि साङ्गलिककार्याणि कल्प्यानि विधेयानि
वैदेह्या सीतया सह रघूद्वहस्य रघुपतेः रामस्य दारक्रिया परिणय-
व्यापारः नः अस्माकं दीक्षायां यज्ञव्यापारे प्रवेशः प्रवर्त्तनञ्च कुशलैः
मङ्गलैः कल्प्य इति वचनविपर्ययसिद्धान्तः । अथानन्तरं रामात्मनः
रामरूपिणः दैत्यारोः विश्वोः जगतीक्षेमाय भुवनमङ्गलाय तानि
तानि चरिताद्भुतानि अद्भुतचरितानि च आस्थाप्यानि प्रस्थाप्यानि
खलु यतः व्यथाः तत्पराः वयमिति शेषः प्रमोदामहे प्रमोदमनु-
भवाम इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षं सूर्यान्वैर्यदि नः सजौ सतत-
माः शार्दूलविक्रीडितमिति तद्वत्त्वयात् ॥ १३ ॥

मानोऽपि यज्ञे निमन्त्रितोऽसि कुशध्वजस्तु सीतोर्मिलाभ्यां
सहितः प्रेषितव्य इति कृतञ्च तत् प्रियमुद्गदा (द) ।

कुमारौ । भगवन् ! कः पुनरयं महात्मा यमत्रभवन्तोऽ-
पि एवम् अभ्युद्याताः ?

विश्वा । अयन्त एव निमिकुलात्मसम्भवा राजर्षयो विदे-
हेषु (ध) ।

तेषामिदानीं दायादो वृद्धः सीरध्वजो नृपः ।

याज्ञवल्क्यो मुनिर्यस्मै ब्रह्मपारायणं जगौ ॥ १४ ॥

कुमारौ । यस्य गृहेषु तत् माहेश्वरं धनुः पूज्यते ?

विश्वा । अथ किम् ?

कुमारौ । [सकौतुकम्] अथ किल अन्यदपि तत्र आश्चर्यं
यत् अयोनिजा कन्यका इति ।

विश्वा । [विहस्य] तदपि अस्ति ।

अयन्तु यजमानेन यज्यमाणस्य मे गृहम् ।

प्रेषितस्ते न वात्सल्यादनुजन्मा कुशध्वजः ॥ १५ ॥

(द) सन्दिष्टं वाचिकं प्रहितम् । आचारः व्यवहारः शिष्ट-
रीतिरिति यावत् । यजमानः यज्ञं कुर्वन् ।

(ध) अयन्त एव श्रुतिविषयीक्रियन्त एव युष्माभिरिति शेषः
विदेहेषु तदाख्यजनपदेषु ।

तेषामिति । इदानीं सास्त्रतः तेषां राजर्षीणां दायादः उत्तरा-
धिकारो सीरध्वजो नाम वृद्धो नृपः अस्तीति शेषः । याज्ञवल्क्यो
मुनिः यस्मै सीरध्वजाय ब्रह्मपारायणं ब्रह्मणः वेदस्य पारायणं पार-
गमनं जगौ गीतवान् आद्योपान्तसम्यग्ब्रह्मं यमध्यापितवानित्यर्थः ।
यस्मै इति तादृश्ये चतुर्थी । अनुष्टुप्कृतम् ॥ १४ ॥

अयमिति । यजमानेन यज्ञव्यापृतेनेत्यर्थः तेन सीरध्वजेन तु
वात्सल्यात् स्नेहात् मयि अनुस्तरागादिति यावत् । अयम् अनुजन्मा

तत् अस्मिन् राजश्रोत्रिये वत्साभ्यां प्रश्रयेण वर्त्तितव्यम् (न) ।

कुमारौ । एवम् ।

राजा । [तौ निर्वर्ण्य]—

प्रकृत्या पुण्यलक्ष्मीकौ कावेतौ ज्ञायते त्विदम् ।

राजन्यदारकौ नूनं कृतोपनयनाविति ॥ १६ ॥

द्वितीयस्य च वर्णस्य प्रथमस्याश्रमस्य च ।

अहो ! रम्ये इमे मूर्त्तौ वयसो नूतनस्य च ॥ १७ ॥

तथाहि—चूडाचूम्बितकङ्कपत्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम् ।

मौर्व्या मेखलया नियन्वितमधोवासश्च माञ्जिष्ठिकं

पाणौ कार्मुकमक्षसूत्रवलयं दण्डं परं पैप्पलम् ॥ १८ ॥

अनुजः कुशजः यक्षमाणस्य यागं करिष्यतः मे मम गृहम् आश्रमं
प्रेषितः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १५ ॥

(न) राजश्रोत्रिये राजर्षावित्यर्थः । प्रश्रयेण विनयेन ।

प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावेन पुण्या पवित्रा विशुद्धेत्यर्थः लक्ष्मीः
श्रीः ययोः तथाभूतौ एतौ बालकाविति शेषः कौ ? किन्तु नूनं
निश्चितं कृतम् उपनयनं तदाख्यसंस्कारो ययोः तथावधौ उपनीता-
वित्यर्थः राजन्यदारकौ क्षत्रियकुमारौ इतीदं ज्ञायते । अनुष्टु-
वृत्तम् ॥ १६ ॥

द्वितीयस्येति । इमे मूर्त्तौ शरीरे द्वितीयस्य वर्णस्य च क्षत्रिय-
जातेश्चेत्यर्थः प्रथमस्य आश्रमस्य च ब्रह्मचर्यस्य चेत्यर्थः नूतनस्य
नवस्य वयसश्च रम्ये मनोहरे, अहो आश्चर्यं वर्षाः स्युर्ब्राह्मणादय
इति ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुस्तृत्ये । आश्रमोऽस्तीति
चामरः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १७ ॥

चूडेति । पृष्ठतः अभितः पृष्ठस्य उभयोः पार्श्वयोः चूडया
शिखया चूम्बितः स्मृतः कङ्कपत्रः शरो यस्य तादृशं तूणीद्वयं भस्मनां
क्षीणौ निचय एव पवित्रं लाञ्छनं चिह्नं यस्य तादृशम् उरः वक्षः-

कन्ये । सोम्यदर्शना क्व एदे (प) ।

राजा । [उपसृत्य] भगवन् ! अभिवादये ।

विश्वा । दिष्ट्या गर्भरूपकं त्वां कुशलिनमागतं राजर्षि-
पृहात् पश्यामि (फ) । तत् परिष्वजस्व । [आलिङ्ग्य]

अपि प्रवृत्तयज्ञोऽसौ विदेहाधिपतिः सुखी ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ? ॥ १८ ॥

स्थलं रौरवीं रुक्मां नृगः तत्सम्बन्धिनीं त्वचं चर्म । तथाच मनुः ।
कार्णरौरवव्याप्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसोरक्षातुपूर्वेण शाण-
क्षौमाविकानि चेति । मौर्व्यां मूर्वा लताविशेषः तन्मयी तथा
मेखलया कटीसूत्रेण नियन्त्रितं निवृद्धं माञ्जिष्ठिकं मञ्जिष्ठा लता-
विशेषः तस्या रसेन रञ्जितम् अधोवासः परिधानवस्त्रं मौञ्जी लिङ्गत्
वमा स्त्रज्जा कार्या विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य तु मौर्वी व्या वैश्यस्य
एतान्निधीति मनुः । पाणौ कार्मुकं धनुः अक्षत्तलवलयं अपमाला-
मण्डलं परम् उत्कटं पैप्पलं विप्पलो वटः तस्यायमिति पैप्पलः
तं दण्डम् । तदुक्तं मनुना । ब्राह्मणो विल्लपालाशौ क्षत्रियो वाट-
हादिरौ । पैलभोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मत इति । धत्ते
धारयति बालकद्वयमिति कर्तृपदमूलात् । यद्वा चूडाचुम्बितकङ्कपलं
दृषीद्वयं दृष्टतः अभितः वर्त्तते इति शेषः भस्मस्तोमपवित्ताम्बुनम्
उरः वक्षःस्थलं रौरवीं त्वचं धत्ते धारयति, मौर्व्यां मेखलया निय-
न्त्रितं माञ्जिष्ठिकम् अधोवासः पाणौ कार्मुकम् अक्षत्तलवलयम्
ब्रह्मिन् पक्षे दण्डः परः पैप्पल इति पाठः परः उत्कटः पैप्पलो
दण्डश्च वर्त्तते इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(प) सोम्यदर्शनौ खलु एताविति सं । सोम्यं सुखदं दृश्यते
इति दर्शनं रूपं ययोः तथाभूतौ ।

(फ) गर्भरूपकं पुत्रस्वरूपम् । राजर्षिपृहात् जनकपृहात् ।

अपीति । असौ विदेहानामधिपतिः जनकः प्रवृत्तयज्ञः प्रार-
ब्धयज्ञः सुखी अपि ? निर्विघ्नः किमित्यर्थः । जनकानां जनक-

राजा । ननु आर्यः स एकः सुखी सह पुरोधसा दैर्घतप-
सेन यस्यैवं भवन्तः कुटुम्बवृत्तिमनुपतिताः (ब) ।

कन्ये । पणमामो (भ) ।

राजा । लाङ्गलोल्लिख्यमानाया यज्ञभूमेः सुनिर्गता ।

सीतेयमूर्मिला चेयं द्वितीया जनकात्मजा ॥ २० ॥

विश्वा । भद्रमस्तु ।

लक्ष्म । [जनान्तिकम्] आश्चर्यमियमद्भुतसूतिरार्था (म) ।

रामः । उत्पत्तिर्देवयजनात् ब्रह्मवादी नृपः पिता ।

सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरस्याः स्नेहं करोति मे ॥ २१ ॥

राजा । भगवन् !

वंशीयानां पुरोहितः गोतमस्य अपत्यं पुमान् गौतमः शतानन्दस्य
अपि सुखीत्यन्वयः । अनुद्युवृत्तम् ॥ १६ ॥

(ब) दैर्घतपसेन दीर्घतपसः गोतमस्य अपत्यं पुमान् दैर्घतपसः
तेन । कुटुम्बवृत्तिं बन्धुव्यवहारम् । अनुपतिता अनाताः ।

(भ) पणमात्र इति सं ।

लाङ्गलेति । लाङ्गलेन उल्लिख्यमानाया उत्प्लव्यमानायाः यज्ञ-
भूमेः सुनिर्गता इयं सीता इयञ्च द्वितीया जनकात्मजा कर्मिला
नामेति शेषः ॥ २० ॥

(म) जनान्तिकं त्रिपताककरेणान्यानपवाद्यान्तरा कथा । अन्यो-
न्यामन्वयं यत् स्थाज्जनान्ते तज्जनान्तिकमित्युक्तलक्षणम् । अद्भुत-
वृत्तिः अद्भुता अलौकिकी वृत्तिः उत्पत्तिः यस्याः तथाभूता ।
अयोनिजत्वादिति भावः ।

उत्पत्तिरिति । अस्या इति सर्वत्रान्वयः । देवयजनात् यज्ञ-
भूमेः उत्पत्तिः एतेन विशुद्धेः परा काष्ठा दर्शिता । ब्रह्मवादी
नृपो जनकः पिता, तथा सुप्रसन्ना अतिशौभ्या उज्ज्वला च मूर्तिः
मे मम स्नेहम् अतुरागं करोति जनयति । अनुद्युवृत्तम् ॥ २१ ॥

[प्रविश्य तापसः]

रावणपुरोहितः सर्वमायो नाम वृद्धराक्षसः प्राप्तः । स
किल राजकार्याद् वः पश्यति ।

कन्ये । हुं रक्तसो (घ) ।

कुमा । महत् कौतुकस्थानम् ।

राजविश्वामित्रौ । [विमुष्य] आः आगच्छतु ।

[तापसो निष्क्रान्तः]

[प्रविश्य राक्षसः]

मातामहेन प्रतिषिध्यमानः

स्वयं ग्रहान्माल्यवता दशास्यः ।

अयोनिजां राजसुतां वरीतुं

मां प्राहिणोन्मैथिलराजधानीम् ॥ २८ ॥

दृष्ट्वा तत्र यजमानः स राजा । तद्वचनात् कौशिककुश-
ध्वजावनुसृतोऽस्मि (स) । [इति परिक्रामति]

पमिति भावः यद्वा अप्रतिकार्यम् आरोपणेन मौर्वीसङ्गमनेन अभेदे
तृतीया पण्यम् आरोपणाभिन्नं पण्यमित्यर्थः न अकरिष्यत् तदा पुण्य-
महसे पवित्रतेजसे सदृशाय अनुरूपाय दाशरथिषु दशरथात्मजेषु
चन्द्रमा तस्मै रामाय सीता दत्तैव अभविष्यत् । वसन्ततिलकं दत्तं,
ज्ञेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ न इति तल्लक्षणात् ॥ २७ ॥

(घ) हुं राक्षसः । सं ।

मातामहेनेति । मातामहेन माल्यवता स्वयं ग्रहात् बलाद्-
पृच्छादिति यावत् प्रतिषिध्यमानः निवार्यमाणो दशास्यो रावणः
अयोनिजां राजसुतां सीतामित्यर्थः वरीतुं याचितुं मां मैथिलराज-
धानीं मिथिलामित्यर्थः प्राहिणोत् प्रेषयामासेत्यर्थः । उपजातिदत्तम्
॥ २८ ॥

(स) तत्र मिथिलायाम् । यजमानः यज्ञकर्मणि व्यापृतः ।
तद्वचनात् तस्य राक्षः जनकस्येत्यर्थः वचनात् ।

रामलक्ष्मणौ । [सीतोर्मिले प्रति यथासंख्यम् आत्म
गतम्] तत् किमियममृतवर्त्तिरिव चक्षुः आप्यायति (ह) ।

सीतोर्मिले । [तथैव तौ प्रति] किञ्चित् सज्जइ इमस्मि
लोअण्णाणन्दे मे दिट्ठी (क्ष) ।

राक्ष । [उपसृत्य दृष्ट्वा] इयं सा अद्भुताकृतिः सीता
स्थाने देवस्य पत्नी । ऋषे ! नमस्ते । अपि अनामयं राक्षः ? (क)

तौ । [स्वागतम्] इहास्यताम् ।

अपि प्रभोर्वः कुशलं तस्य यस्यार्चयत्यसौ ।

मूर्ध्ना खलत्किरीटेन शासनं पाकशासनः ? ॥ २८ ॥

राक्ष । [उपसृत्य] कुशलं स्वामिनः । संदिष्टञ्च वो महा
राजेन ।

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयं चार्थिनो

रत्नं चेत् कचिदस्ति तत् परिणमत्यस्मासु शक्रादपि ।

(ह) आप्यायति प्रीणाति ।

(क्ष) किमिति सज्जते अस्मिन् लोचनानन्दे मे दृष्टिः । सं
सज्जते लगति अनुरज्यते इति भावः ।

(क) स्थाने युक्तम् । देवस्य रावणस्य । अनामयं कुशलम् ।

अपीति । असौ पाको नामासुरः तस्य शासनः इन्द्रः खलः
पतन् किरीटो यस्मात् तादृशेन त्यक्तसुकुटेनेति भावः मूर्ध्ना शिरस
यस्य शासनम् आक्षाम् अर्चयति वदतीति भावः तस्य वः युष्माकं
प्रभोः रावणस्य अपि कुशलम् ? सङ्गलं किम् ? ॥ २८ ॥

कन्यारत्नमिति । अयोनिजन्म अयोनिजं कन्यारत्नम् उत्कृष्टं
कन्येत्यर्थः, जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते इति कोषः
भवताम् आस्ते तिष्ठति, वयम् अर्थिनश्च याचका एव, कचित् प्रदे
रत्नम् अस्ति चेत् तत् रत्नं शक्रादपि यवर्थे पञ्चमी शक्रं त्यक्त्वापीत्यर्थं
अस्मासु परिणमति उपतिष्ठते । ननु कन्या मया न कश्चिदस्ति

कन्यायाश्च परार्थतैव हि मता तस्याः प्रदानादहं
बन्धुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाश्च सम्बन्धिनः ॥ ३० ॥

सीता । हृद्वी ! हृद्वी ! रक्त्वसो मं पत्येदि (ख) ।

ऊर्मि । कहं एब्बं (ग) ।

राजविश्वामित्रौ । [चिन्तयतः]

लक्ष्म । [जनान्तिकम्] (घ) आर्य्य ! आर्य्य ! किं न
पश्यसि निशाचरपतिर्देवीमिमां प्रार्थयते ?

रामः । वत्स !

साधारण्यान्निरातङ्कः कन्यामन्योऽपि याचते ।

किं पुनर्जगतां जेता प्रपौत्रः परमेष्ठिनः ? ॥ ३१ ॥

दास्यते इति चेत्तेत्याह कन्याया इति । कन्यायाश्च परार्थता परस्वता
एव मता हि सिद्धैवत्यर्थः । तस्याः कन्यायाः प्रदानात् सद्भूमिति
शेषः अहं वः युष्माकं बन्धुः भविता भावी, भवतेः कर्त्तरि लृष्प्रत्ययः ।
पुलस्त्यपुलहाः पुलस्त्यपुलहयोः कुलजाः राजस्य इत्यर्थः तेषु प्रष्ठाः
अपगाः श्रेष्ठा इति यावत् । पुलस्त्यकुलजश्रेष्ठा इति पाठान्तरम् ।
सम्बन्धिनश्च स्वजनाश्च भवितार इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ख) हा धिक् ! हा धिक् ! राजसो मां प्रार्थयते इति सं ।

(ग) कथमेवमिति सं ।

(घ) त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्नरा कथा । अन्योन्यामन्तर्धं
यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् । स एव त्रिपताकः स्याद् वक्रिता-
नामिकाङ्गुलिरिति च ।

साधारण्यादिति । अन्योऽपि इतरोऽपि जनः साधारण्यात्
कन्यासु सर्वेषां समानाधिकारात् हेतोः निरातङ्कः निर्भयः सन् कन्यां
याचते प्रार्थयते । जगतां जेता परमेष्ठिनः ब्रह्मणः प्रपौत्रः रावणः
किं पुनः ? किं वक्तव्यमेतस्य प्रार्थनाकामित्वर्थः । अर्थापत्तिरलङ्कारः ।

लक्ष्म । अतिसौजन्यादार्यस्य तस्मिन्नपि निसर्गवैरिणि
निशाचरे बहुमानः (ङ) ।

यो नस्त्रयीपरिध्वंसात् क्षात्रं तेजोऽपकर्षति ।

ऐक्षाकं यश्च राजर्षिभनरण्यं किलाबधीत् ॥ ३२ ॥

रामः । कामं शत्रुरिति बध्यः स्यान्न पुनरप्रमेयतपः
मतिवीरमप्राकृतं प्राकृतवदहंसि व्यपदेष्टुम् ? (च) ।

लक्ष्म । निरस्तवीरपुरुषाचारस्य का तस्य वीरता ? (छ)

रामः । वत्स ! मा मैवम् ।

यद्विद्वानपि तादृशेऽप्यभिजने धर्म्यात् पथो विच्युतः

किं ब्रूमोऽत्र ? तदन्यदेव न वसन्त्येकत्र सर्वे गुणाः ।

तदुक्तं दर्पणे । दण्डापूर्पिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते इति
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(ङ) निसर्गवैरिणि स्वभावशत्रौ ।

य इति । यः त्रयीपरिध्वंसात् त्रय्या ऋग्यजुःसामरूप
वेदत्रयस्य परिध्वंसः उन्मूलनं तदुदिताचारविहिंसनमिति भा
तस्मात् नः अस्माकं क्षात्रं क्षत्रियसम्बन्धि तेजः तपः श्रुतिविहि
धर्मप्रतिपालकमिति भावः अपकर्षति भ्रंशयति नाशयतीत्यर्थः । २
ऐक्षाकम् ऐक्षाकुलजं राजर्षिम् अनरण्यम् अबधीत् किलेति प्रसिद्धं
पुरा दिग्विजयाय निर्गतो दशाननः अयोध्यामेत्य दृष्टुम् अनरण्य
अन्याययुक्तेन हतवानिति रामायणवार्ता । वाल्मीकिरामायण
उत्तरकाण्डे १६ सर्गे विस्तरस्तु द्रष्टव्यः । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(च) अप्रमेयतपसम् अप्रमेयं प्रमातुमशक्यं तपः कठोरव्रतं द
मस्तककर्त्तनेनापि दृष्टोपश्लेषरूपमिति भावः यस्य तथाभूतम् । अ
कृतम् अलौकिकशक्तिमिति यावत् । प्राकृतवत् सामान्यजनवत्
व्यपदेष्टुं निर्देष्टुं कीर्त्तयितुमिति यावत् ।

(छ) निरस्तेति निरस्तः त्यक्तः वीरपुरुषस्य आचारः धर्मा
प्रवृत्तिरूपः येन तादृशस्य ।

यदिति । विद्वानपि कृतविद्योऽपि तादृशे अतिमहतीति भ

लीलानिर्जितपणमुखाङ्गवतः श्रीजामदग्न्यादृते
निर्विघ्नप्रतिपन्नविश्वविजयो वीरस्तु कस्तादृशः ? ॥ ३३ ॥
राक्ष । ननु भोः ! किमत्र चिन्त्यते ?
द्राङ्निष्पे पयिगीयेन न कल्पन्त्यु मरुदव्रण-
ग्रन्थु गङ्गामिनि भङ्गमोघमघवन्मातङ्गदन्तोद्यमे ।
भर्तुर्नन्दनदेवताविरचितस्रग्दान्नि भूमेः सुता
वीरश्रीरिव तस्य वक्षमि जगद्दीरस्य विश्राम्यतु ॥ ३४ ॥
[नेपथ्ये कलकलः]

अभिजने कुलेऽपि ब्रह्मवंशप्रसूतावपीति भावः धर्म्यात् धर्मादनपेतात्
पथः सदाचारादित्यर्थः विच्युतः विभ्रष्टः इति यत् अत्र किं ब्रूमः
किं कथयामः ? तत् धर्म्यमार्गात् भ्रंशनम् अन्यदेव अन्यहेतुकमेवेति
भावः । सर्वे गुणाः एकत्र एकस्मिन् जने न वसन्ति । लीलया
अवहेलया निर्जितः पणमुखः घडाननः कार्तिकेयः येन तथाभूतात्
भगवतः श्रीजामदग्न्यात् श्रीपरशुरामात् कृते विना निर्विघ्नं यथा
तथा प्रतिपन्नः प्राप्तः विश्वेषां जगतां विजयो येन तथाभूतः तादृशः
वीरस्तु कः ? न कोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

द्रागिति । भूमेः सुता जानकी द्राक् भटिति निष्पेयेण चूर्ण-
नेन विशीर्णस्य दलितस्य वज्रस्य इन्द्रेण प्रहृतस्येति भावः शकलैः
खण्डैः प्रत्युप्तेन निखातेन भावे क्लमत्ययः रूढानि जातानि यानि
व्रणानि क्षतानि तेषां यान्यभिः किण्वैरिति भावः उदुभासते विरा-
जते इति तथोक्ते भङ्गेन मोघः विफलः सघयतः इन्द्रस्य यः मातङ्गः
हस्ती ऐरावत इत्यर्थः तस्य दन्तोद्यमः दन्तप्रहारः यस्मिन् तथाभूते
नन्दनं देवोद्यानं तस्य देवता तदधिष्ठात्री देवी तथा विरचितं
गुम्फित्वा दत्तमिति यावत् स्रग्दानं माल्यभूषणं यस्मिन् तथाविधे
जगद्दीरस्य त्रिभुवनैकवीरस्य तस्य भर्तुः स्वामिनो रावणस्य वक्षमि
वीरश्रीरिव विश्राम्यतु सुखिता तिष्ठतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
॥ ३४ ॥

राजा । भगवन् । य एते यज्ञे उपनिमन्त्रिताः पुत्रदारैः
सह दिग्भ्यो महर्षयः सम्पतन्ति तत एवाक्रन्दकलिलः कल-
कलः (ज) ।

[सर्वे उत्तिष्ठन्ति ।]

लक्ष्म । का पुनरियम् ?—

अन्वप्रोतवृहत्कपालनलकक्रूरक्षणत्कङ्कण-

प्रायप्रेक्षितभूरिभूषणरवैराघोषयन्ध्रम्बरम् ।

पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्ललद-

व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दृष्टं धावति ॥ ३५ ॥

विश्वा । सेयं सुकेतोर्दुहिता भार्या सुन्दासुरस्य च ।

मारीचजननी घोरा ताटका नाम राक्षसी ॥ ३६ ॥

(ज) तत एव तस्मादेव महर्षीणां सम्पतनादित्यर्थः । आक्रन्द-
कलिलः आक्रन्दः उच्चैर्नादः तेन कलिलः युक्तः । कलकलः कलरवः ।

अन्वेति । अन्वैः शिराभिः प्रोतानि गुम्फितानि वृहन्ति कपा-
लानि नरशरोऽस्थीनि एव नलकवत् नलाख्यत्वात् क्रूरं परुषं
यथा तथा कर्णान्ति स्वनन्ति कङ्कणप्रायाणि कङ्कणवज्जलानि प्रेक्षि-
तानि आन्दोलितानि भूरीणि प्रभूतानि यानि भूषणानि तेषां
रवैः अम्बरम् आकाशम् आघोषयन्ती ध्वनयन्ती तथा पीतच्छर्दिनेन
सीतोदुवान्नेन रक्तकर्दमेन शोणितपङ्केन घनः सान्द्रः व्याप्त इति
यावत् प्राग्भारः विस्तारः आभोग इति यावत् तेन घोरात् उच्यं
यथा तथा उल्ललन् उद्भासमानः व्यालोलः प्रलम्बः यः स्तनभारः तेन
भैरवं भीषणं वपुः शरीरं यस्याः तथाभूता दर्पेण उद्धतम् उत्कटं
यथा तथा धावति आगच्छति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

सेयमिति । सा इयं सुकेतोः गन्धर्वभेदस्य दुहिता कन्या सुन्दो
नाम असुरः तस्य भार्या मारीचो नाम राक्षसः तस्य जननी घोरा
दारुणा ताटका नाम राक्षसी । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ३६ ॥

कन्ये । ताद ! ताद ! भीषणा हृदासा (भ) ।
 राजा । मा भैष्टमायुष्यती ।
 विश्वा । [रामं चिवुके स्मृशन्] वत्स ! हन्यतामियम् ।
 सोया । हृद्दी ! हृद्दी ! एसो एब्ब एत्थ णिउत्तो (ज) ।
 रामः । भगवन् ! स्त्री खल्वियम् (ट) ।
 ऊर्मि । सुदं अज्जाए एदं (ठ) ।
 सीता । [सविस्मयानुरागम्] अण्णदोभुदो एब्ब से चित्त-
 भेदो (ड) ।
 राजा । साधु सत्यमैच्छाको रामभद्रः (ट) ।
 राज्ञ । अयं स रामो दाशरथिः । य एषः—
 उत्तालताटकीत्यातदर्शनेऽप्यप्रकम्पितः ।
 नियुक्तस्तत्प्रमाथाय स्त्री णेन विचिकित्सते ॥ ३७ ॥

(भ) तात ! तात ! भीषणा हृतायेति सं । भीषणा इयं हृताशा
 निराशा भवत्विति शेषः ।

(ज) हा धिक् ! हा धिक् ! एष एव अत्र नियुक्तः । एष रामः
 अत्र ताडकाबधे ।

(ट) स्त्रीति स्त्रीजातिरबध्येति भावः ।

(ठ) श्रुतभार्यया एतत् ।

(ड) अन्यतो भूतोऽस्य चित्तभेदः सं । अस्य रामस्य चित्तभेदः
 मनोभङ्गः राक्षसीं प्रति विद्वेषबुद्धिरिति यावत् अन्यतः अन्यथा
 भूतः स्त्रीत्यादौ जिघांसादृष्टिः स्थगितेति भावः ।

(ट) सत्यमैच्छाक इति इच्छाकुलजानां शिष्टाचारावुत्तिंत्वात्
 शिष्टाचारे च स्त्रीवधस्य विगर्हितत्वादिति भावः ।

उत्तालेति । उत्ताला ताडकादपि उत्ततेत्यर्थः या ताडका
 सेव उत्पातः तथा उत्पातो वा तस्य दर्शनेऽपि न्यप्रकम्पितः अवि-
 चलितः तस्याः प्रमाथाय विध्वंसाय नियुक्तः मेरितः विस्मयित्वेति

विश्वा । त्वरतां वत्स ! किं न पश्यसि ब्राह्मणजनस्य
महतः सङ्घातं बहुमयतः ? (ण) ।

रामः । एवं भवन्तो जानन्ति (त) ।

सर्वदोषानभिष्वङ्गादाम्नायसमतां गताः ।

युष्माकमभ्युपगमाः प्रमाणं पुण्यपापयोः ॥ ३८ ॥

[इति परिक्रम्य निष्क्रान्तः ।]

सीता । अम्हो ! परागदो एब्ब । हद्दी ! हद्दी ! उप्पादवा-
दाली विअ हदासा महाणुभावं अभिद्वदि (थ) ।

राजा । [धनुरास्फाल्य] आः पापे ! तिष्ठ तिष्ठ ।

ऊर्मि । अए ! दाणिं सअं एब्ब तादो पत्थिदो (द) ।

लक्ष्म । [विहस्य] पश्यन्तु भवन्तस्ताटकाम्—

शेषः स्त्रीणेन स्त्रीत्वेन ताडकाया इति शेषः विचिकित्सते संशेते
हृन्त्यां न वेति सन्देहधीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

(ण) सङ्घातं समूहम् अनया बाध्यमानमिति शेषः यदा सङ्घातं
दृष्ट्वाम् अनया क्रियमाणमिति शेषः ।

(त) एवं भवन्तो जानन्ति युक्तमयुक्तं वेदमिति शेषः ।

सर्वेति । युष्माकम् अभ्युपगमाः आदेशा इत्यर्थः सर्वेषां दोषा-
णाम् अनभिष्वङ्गात् अस्पर्शात् आम्नायस्य वेदस्य समतां तुल्यतां गताः
यतएव पुण्यपापयोः प्रमाणं व्यवस्थापकत्वेन स्थिता इति यावत् ।
भवदाश्रयाहमेनां हृन्मीत्याशयः । अनुष्टुप्छत्तम् ॥ ३८ ॥

(थ) अहो परागत एव । हा धिक् ! हा धिक् ! उत्पातवाता-
लोव हताशा महानुभायम् अभिद्ववति सं । परागतः प्रस्थितः
अस्या वधार्थमिति भावः । उत्पाते प्रलये वातालीव वात्मेव । महा-
नुभावं महाप्रभावं राममिति शेषः । अभिद्ववति अभिधावति ।

(द) अये ! इदानीं स्वयमेव तातः प्रस्थितः सं ।

राक्ष । अहो ! दुरासदं दिव्यास्त्रतेजः । संख्यायता येन
रावणपुरन्दरद्वन्द्वसंरम्भं आरितोऽस्मि (म) ।

सर्वप्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहृत्य वक्ष-

स्तत्सङ्घट्टाद्विघटितवृहत्खण्डमुच्चण्डरोचिः ।

एवं वेगात् कुलिशमकरोद् व्योम विद्युत्सहस्रै-

र्भर्तुर्वक्त्रज्वलनकपिशस्ते च रोषाट्टहासाः ॥ ४५ ॥

विप्रता । अभिवन्दस्व विसर्जय च रामभद्र ! दिव्यास्त्राणि ।

ब्रह्मेन्द्रद्रविणेशरुद्रवरुणप्राचीनवर्हिर्मरुत्-

कालाग्नियतिरेकिणां भगवतामाम्नायमन्त्रात्मनाम् ।

एतेषां तपसामिवाप्रतिरथैस्तेजोभिरुत्कर्षिणा-

मेकैकस्य जगत्तयप्रमथनत्राणावधिर्याग्यता ॥ ४६ ॥

(म) संख्यायता सम्यगवृद्धिं गच्छता । रावणपुरन्दरंति रावणस्य
पुरन्दरस्य तथोः द्वन्द्वः संरम्भः परस्परसंयुगसङ्कोपं, संरम्भः संभवे कामे
इत्यमरः ।

सर्वेति । सर्वैः प्राणैः बलैः प्रवणैश्च विकटेन मघवता इन्द्रेण
सक्तं प्रहृतं रावणायेति भावः कुलिशं वज्रं वक्षः उरस्थलं रावण-
स्येति भावः आहृत्य तस्य वक्षसः सङ्घट्टात् सङ्घर्षणात् विघटिताः
कृता वृहन्तः खण्डाः यस्य तथोक्तं खण्डखण्डौकृतमित्यर्थः । अतएव
उच्चण्डा रोचिषः ज्वालाः यस्य तथाभूतं सत् वेगात् सहस्रैत्यर्थः
विद्युतां सहस्रैः व्योम आकाशम् एवम् इत्यम् एतद्विद्यास्त्रज्योतिः-
कवलितमिवेति भावः अकरोत् । भर्तुः प्रभोः रावणस्य वक्त्रेभ्यः
वदनेभ्यः ज्वलनवत् अग्निवत् कपिशः पीतरङ्गोष्णलाः ते रोषेण
क्रोधेन अट्टहासाः उच्चैर्हासाः च व्योम विद्युत्सहस्रैः एवम् अकु-
र्वन्निति वक्षनव्यत्ययेनान्वयः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मा इन्द्रः द्रविणेशः धनपतिः कुबेरः रुद्रः वरुणः
प्राचीनवर्हिस्तदाख्यो नरपतिविशेषः मरुत् वायुः कालः यमः अग्निः

[नेपथ्ये]

एष प्रह्लोऽस्मि भगवन्नेषा विज्ञापना च नः ।

दिव्यास्त्रसम्प्रदायोऽयं लक्ष्मणेन सहास्तु मे ॥ ४७ ॥

विश्वा । रामभद्र ! एवमस्तु ।

लक्ष्म । अहो ! प्रसादः ।

भटित्युन्मीलितप्रज्ञमप्रतर्क्यञ्च शक्तिभिः ।

ज्योतिर्मयमिवात्मानं मन्ये विद्याप्रकाशनात् ॥ ४८ ॥

[नेपथ्ये]

अभ्यः व्यतिरेकीणि विभिन्नानि तेषां भगवतां सर्वशक्तिमताम् आम्नायो वेदः तस्य मन्त्राः एव आत्मानः स्वरूपाणि येषां तथोक्तानां तपसा-मिव अप्रतिरथः अप्रतिहन्विभिः तेजोभिः उत्कर्षिणां उत्कर्षभा-प्रदानाम् एतेषां दिव्यास्त्राणाम् एकैकस्य प्रत्येकस्य जगत्त्रयस्य त्विभुवनस्य प्रमथनं विध्वंसनं त्वाणं रक्षणञ्च अवधि सीमा यस्याः तादृशी योग्यता शक्तिः । एषामेकैकमस्त्रं जगन्ति ध्वंसयितुं वा ध्वंसकेभ्यो रक्षितुं शक्नोतीति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

एष इति । हे भगवन् ! एषः अहं प्रह्लः प्रथतः अस्मि नः अस्माकम् एषा विज्ञापना च प्रार्थना चेति यावत् । अयं दिव्या-स्त्राणां सम्प्रदायः समवायः लक्ष्मणेन सह मे मम अस्तु भवतु । अहं लक्ष्मणश्च एतेषु अधिकारी भवानीति निष्कर्षः ॥ ४७ ॥

भटित्येति । विद्यानां दिव्यास्त्रसम्बन्धिनीनामिति भावः प्रका-शनात् आत्मानि स्फुरणादिति भावः आत्मानं भटिति उन्मीलितता उद्भासिता प्रज्ञा यस्य तथोक्तं शक्तिभिः सामर्थ्यैः न प्रकर्षेण तर्क्यते निर्णीयते इति अप्रतर्क्यं दुरासदमिति भावः अतएव ज्योतिर्मयमिव तेजोमयमिव मन्ये सम्भावयामि । उत्प्रेक्षालङ्कारः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ४८ ॥

राम ! राम ! महाबाहो ! वयं त्वय्यायतामहे ।
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञानात् सह भ्रात्रा प्रशाधि नः ॥ ४८ ॥
 कन्ये । देवदाग्रो मतेति । अहो अक्षरिभ्यं ! अक्षरिभ्यं ! (य) ।
 [नेपथ्ये]

भगवन्तो दिव्यास्त्रनिकायाः ! (र)

विश्वामित्रात् प्राप्य विश्वस्य मित्रात्

पुण्यं युष्मन्नद्य रामः कृतार्थः ।

ध्यातैर्ध्यातैः सन्निधेयं भवद्भिः

स्वं स्वं स्थानं यात यूयं नमो वः ॥ ५० ॥

लक्ष्म । आर्यवचनादन्तरेतानि अस्त्राणि (ल) ।

रामेति । हे राम राम महाबाहो ! वयं त्वयि आश्रिता-
 महे सम्यक् वक्तुमहे इत्यर्थः त्वदधीनाः आ इति यावत् विश्वा-
 मित्रस्य अभ्यनुज्ञानात् अनुमोदनात् भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह नः
 यस्मान् प्रशाधि प्रकर्षेण आज्ञापय कर्मणीति भावः । अनुष्टुप्छन्दम्
 ॥ ४८ ॥

(य) देवताः मन्त्रयन्ति अहो आश्चर्यम् ! आश्चर्यम् ! इति
 सं । मन्त्रयन्ति आलपन्ति ।

(र) दिव्यास्त्रनिकायाः दिव्यास्तिसृशुदायाः ।

विश्वामित्रादिति । अद्य रामः पुण्यैः सुकृतैः हेतुभिः विश्वस्य
 जगतो मित्रात् हितैषिण इति यावत् विश्वामित्रात् युष्मान् प्राप्य
 कृतार्थः सिद्धमनोरथः सज्जात इति शेषः । भवद्भिः ध्यातैः ध्यातैः
 चिन्तितैश्चिन्तितैः कृतैः कृतैरित्यर्थः सन्निधेयम् उपस्थितव्यं मत्-
 समीपमिति शेषः । यूयं स्वं स्वं स्थानम् आवासं यात गच्छत
 भ्रातृभ्यामिति शेषः, वः युष्मभ्यां नमः प्रणतिरस्तु समेति शेषः । शालि-
 नोद्धतम् ॥ ५० ॥

(ल) आर्यवचनात् आर्यस्य रामस्य वचनात् वाक्यात् । अन्त-
 रितानि तिरोभूतानि ।

राजा । भगवन् ! महाद्भुतनिधि ! कुशिकनन्दन ! नमस्ते ।

ज्वलिततपसस्ते जोराशेर्जगत्प्रमिताजस-

स्तव निरवधौ माहाभाग्ये कृतस्तुतिसाहसः ।

प्रमितविषयां शक्तिं विन्दन्न वाचि न चेतसि

प्रतिहतपरिग्रहः स्तोता विषयं दृणीयते ॥ ५१ ॥

सृष्टयामि युष्मदनुगृहीतरामभद्रालङ्घिताय राज्ञे दश-
रथाय । वयं पुनरार्य्येण वञ्चिताः यद् ईदृशेन जामाता न
संयुज्यामहे (व) ।

विश्वा । किमद्यापि असम्भावनेयमस्मासु (श) ।

राजा । शान्तम् (प) ।

विश्वा । तेन हि—

ज्वलितेति । ज्वलितं दीप्तं तपो यस्य तथोक्तस्य तेजोराशेः
ज्योतिर्मयस्येत्यर्थः जगति भुवने अमितम् अपरिमितम् अतुल्यं वा
ओजः तेजः शक्तिरित्यर्थः यस्य तथाभूतस्य तव निरवधौ अनन्ते माहा-
भाग्ये महति ऐश्वर्य्ये कृतं स्तुतौ प्रशंसने साहसं यस्य तथाविधः
स्तोता जनः वाचि तथा चेतसि प्रमितविषयां पथविषयां शक्तिं
न विन्दन् न लभमानः अतएव प्रतिहतपरिग्रहः विहतवाक्प्रसर
इति भावः । विषयं विषयो भूत्वा न दृणीयते ? नावज्ञायते जनै-
रिति शेषः अपितु अवज्ञायत एवेत्यर्थः । हरिणीवृत्तं, नसमरसजा गः
पद्मेदेह्यैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

(व) सृष्टयामि इच्छामि सङ्गत्यर्थमिति भावः । आर्य्येण
माय्येन जनकेनेति भावः । वञ्चिताः प्रतारिताः धतुर्भङ्गरूपमणवन्धे-
नेति भावः । ईदृशेन रामरूपेण ।

(श) असम्भावना किम् ? रामो जामाता भविष्यतीत्यत्र सम्भावना
नास्ति किम् ? अपितु सम्भावना अक्षयेवेत्यर्थः ।

(प) शान्तम् असम्भावना दूरीभवत्विति भावः ।

शम्भोर्वरादनुध्यानमाप्नोपस्थानदायि वः ।

रामभद्रस्य पुरतः प्रादुर्भवतु तद्वनुः ॥ ५२ ॥

राजा । एवमस्तु । [ध्यात्वा प्रणमति]

राक्ष । [स्वगतम्] एभिरन्यदेव किमपि प्रस्तुतम् (स) ।

[प्रकाशम्] भोः कुशध्वज ! कियच्चिरं विचार्यते ?

राजा । उक्तमेव । आर्य्यो जानातीति ।

राक्ष । प्रत्युक्तमेतत् सोऽप्याह कुशध्वजो जानातीति ।

राजा । एवमेतत् ।

[नेपथ्ये कलकलानन्तरम्]

स्फूर्जद्भस्महस्मनिर्मितमिव प्रादुर्भवत्वग्रतो

रामस्य त्रिपुरान्तकद्विविषदां तेजोभिरिदं धनुः (५३) ।

सीता । [अपवार्य्य] सम्पदं संसदद् द्वि (ह) ।

विश्वा । [राजानं प्रति]

शुण्डारः कलभेन यद्वदचले वत्सेन दोर्दण्डक-

स्तस्मिन्नाहित एव * * * * * (५३—अ)

शम्भोरिति । शम्भोः हरस्य वरात् अनुध्यानमात्रेण करणमात्रेण
उपस्थानं सन्निधानं ददाति तथोक्तं वो युष्माकं तत् धनुः ऐश्वर्यं कार्मुकं
रामभद्रस्य पुरतः अगतः प्रादुर्भवतु उपतिष्ठतु । अस्तुष्टुष्टु ॥ ५२ ॥

(स) प्रस्तुतं प्रकान्तम् आलपितं वा ।

स्फूर्जद्भिति । त्रिपुरान्तकत् त्रिपुरासुरघातकं द्विविषदां देवानां
तेजोभिः इदं प्रदीप्तम् अतएव स्फूर्जद्भिः स्वलद्भिः वज्रसहस्रैः
निर्मितमिव घटितमिव धनुः रामस्य अगतः प्रादुर्भवतु ॥ ५३ ॥

(ह) साक्यतं संशयितास्ति सं । संशयिता कभीदपरत्वाभे इति
भावः ।

शुण्डार इति । कलभेन करिषावक्त्रेण अचले पर्वते शुण्डारः
अपकटशुण्डेत्यर्थः, अपकर्षे रप्रत्ययः । शावकत्वात् शुद्धशुण्डेति

जर्मि । अबि णाम एब्बं भवे (क्ष) ।

राजा । * * * गर्जितगुणं हृष्टं * * * (५३—आ) ।

जर्मि । [हृष्टां लज्जितां मीतामानिद्रा] दिष्टिआ वड्ढामो (क) ।

राजा । [साङ्गुतम्] * * * * भग्नञ्च तत् (५३—इ) ।

राक्ष । [स्वगतम्] अहो ! दुरात्मनो रामहतकस्य सर्वं
द्वेषः प्रभावः (ख) ।

लक्ष्म । दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोद्धतः

टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

द्राक्पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद्ब्रह्माण्डभाग्डीदर-

भाम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विद्याम्यति ॥५॥

भावः यद्वत् यथा आधीयते इति शेषः तथा वत्सेन रामेण तस्मिन्
धनुषि दोर्दण्डकः भुजदण्डः आहित एव अर्पित एव ॥ ५३—अ ॥

(क्ष) अपि नाम एवं भवेत् सं ।

गर्जितेति । गर्जितः ध्वनितः गुणो मौर्वी यत्न तद् यथा तथा
कटम् आलङ्घ्य ॥ ५३—आ ॥

(क) दिष्ट्या वड्ढामहे सं ।

भग्नञ्च तत् तद्वतुः भग्नञ्च खण्डितञ्च । षाट् लविक्रीडितं वृत्तम्
॥ ५३—इ ॥

(ख) सर्वङ्कषः सर्वातिरेकी सर्वातिशायीत्यर्थः । प्रभावः सामर्थ्यम् ।

दोर्दण्डेति । दोर्दण्डाभ्यां बाहुदण्डाभ्याम् अञ्चितः आकुञ्चितः
यः चन्द्रशेखरस्य हरस्य धनुर्दण्डः तस्य अवभङ्गेन दलनेन उद्धतः
उत्थितः आर्यस्य रामस्य बालचरितं बाल्यलीला तस्य प्रस्तावना
षोषणा तस्या डिण्डिमः वाद्यभेदध्वनिरिवेति भावः टङ्कारध्वनिः द्राक्
कटिति, द्राग् कटित्वञ्जसाङ्गायेत्यमरः । पर्यस्तयोः परस्परौपरि
पतितयोरिति यावत् टङ्कारवेगादिति भावः कपालयोः कङ्काधोऽव-
स्थितावयवविशेषयोः द्यावापृथिव्योरिति भावः सम्पुटवोरन्योन्या-

राजा । [सहर्षोन्मादमिव]

एह्येहि वत्स रघुनन्दन रामचन्द्र !

चुस्वामि मूर्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम् ।

आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि

वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥ ५५ ॥

[प्रविश्य] रामः । कथमतिवात्सल्यादतिक्रमोऽपि ? (ग)

विश्वा । गुरुर्भवान्, अर्भकरूपश्च ते वत्सो रामभद्रः (घ) ।

राजा । [तं प्रणम्य] भगवन् !

रामोपपत्त्या सीतायाः पूर्णास्ता युष्मदाशिषः ।

अस्मिन्नेवोत्सवे दत्ता लक्ष्मणाय मयोर्मिला ॥ ५६ ॥

वरणभूतयोरिति यावत् मिलत् सङ्गच्छत् ब्रह्माण्डमेव भाण्डम्
आधारविशेषः । ब्रह्माण्डविवरणं सतुनोक्तम् । यथा, तस्मिन्ने
स भगवानुपित्वा परिवत्सरम् । स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोदु
दिधा ॥ ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे । मध्ये व्योम
दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतमिति । तस्य उदरे अभ्यन्तरे आस्यन्
वर्णमानः प्रणिङ्गतः घनीभूतः चण्डिमा प्रचण्डभावः यस्य तथाभूतः
सन् कथम् अद्यापि न विश्राम्यति ? न उपश्राम्यति ? अहो
आश्चर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

एहीति । एहि एहि आगच्छ आगच्छ वत्स ! रघुनन्दन
रामचन्द्र ! मूर्धनि शिरसि त्वां चुस्वामि विराय परिष्वजे आलि-
ङ्गामि । ते तव चरणपुष्करकद्वयं पदपङ्कजयुगलं हृदि आरोप्य दिवा-
निशं वा उद्वहामि अथवा वन्दे प्रणमामि । वसन्ततिलकं वृत्तं, चोयं
वसन्ततिलकं तभञ्जा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ ५५ ॥

(ग) अतिक्रमः गुरुजनस्यापि अस्माच्चरणवन्दनकथनरूप इति
भाषः ।

(घ) अर्भकरूपः बालकरूपः पुत्ररूप इत्यर्थः ।

रामेति । रामस्य उपपत्त्या लाभेन सीतायाः ताः युष्माकम्

कन्ये । [सास्रम्] अह्महे दिशह्म (ङ) ।

राक्ष । [स्वगतम्] इष्टं द्रष्टव्यम् ।

विश्वा । सुष्ठु शिरसा बहु मन्यामहे । वक्तव्यशेषस्तु असि (च)
राजा । ननु ! आज्ञापय ।

विश्वा । दुहितरौ ते माण्डवी श्रुतकीर्त्तिश्च भरतशत्रुघ्ना
भ्यामर्थये ।

राक्ष । [स्वगतम्] पश्यत वनेचरस्य सतः क्षत्रिये कुटुम्ब
वैजात्यं ब्राह्मणस्य (छ) ।

राजा । भगवन् ! किमत किञ्चिद्विचार्यमस्ति ? किन्तु अत्र
वस्तुनि परवानस्मि (ज) ।

विश्वा । केन ? ।

राजा । एकेन तावद्भवतैव ।

विश्वा । अथान्येन केन ?

राजा । आर्यसीरध्वजेन गौतमेन शतानन्देन च ।

विश्वा । [अपहसन्] सीरध्वजशतानन्दयोरहं विवेक्ता(झ)

आशिषः इष्टार्थाशंसनरूपा इति शेषः पूर्णः सिद्धाः । अस्मिन्नेः
उत्सवे सीताया मङ्गलमाह मया लक्ष्मणाय ज्ञाता दत्ता । अनु-
ष्टुप्छन्दः ॥ ५६ ॥

(ङ) अहो दत्ते स्वः सं ।

(च) सुष्ठु शोभनं भवता लक्ष्मणाय ज्ञानदानमिति भावः ।
मन्यामहे आद्रियामहे । वक्तव्यशेषः वक्तव्यः शेषः यस्मिन् तथोक्तः ।

(छ) पश्यत अवलोकयत यूयमिति मनःकल्पितजनान् प्रत्युक्तिः ।
वनेचरस्य अरण्यवासिनः । कुटुम्बवैजात्यं वितरां बन्धुत्वमिति
यावत् ।

(ज) अत्र वस्तुनि माण्डवीश्रुतकीर्त्योर्दाने इति यावत् । पर-
वान् पराधीनः ।

(झ) विवेक्ता विचारकः कार्यार्थव्यक्त इति भावः ॥

राजा । भगवान् इदानीं जानाति—

जनकानां रघूणाञ्च सम्बन्धः कस्य न प्रियः ? ।

यच्च दाता ग्रहीता च कल्याणप्रकृतिर्भवान् ॥ ५७ ॥

विश्वा । वत्स शुनःशेफ ! (ज) अयोध्यां गत्वा ब्रूहि भगव-
न्तमस्मद्वचनाद् वशिष्ठम् ।

एताश्चतुर्थ्यो रघुनन्दनेभ्यो निमेषगृहे राजसुताश्चतस्रः ।

वशिष्ठवद्वैतमवञ्च भूत्वा दत्ताः प्रतीष्टाश्च समं मयैव ॥ ५८ ॥

तदा उपनिमन्त्र्य सर्वान् महर्षीन् महाराजदशरथस्यानुयातो
वैदेह्यनगरमागच्छ । तदा मम मैथिलस्य च राज्ञो यज्ञसमाप्ते
विततगोदानमङ्गलाः कुमारः परिण्यन्तीति (ट) ।

जनकानामिति । जनकानां विदेहवंशानां रघूणां रघुवंशी-
यानाञ्च सम्बन्धः यौन इति शेषः कस्य जनस्य न प्रियः ? अपितु
सर्वस्यैव प्रिय इत्यर्थः । यत् सम्बन्धे कल्याणी शुभा प्रकृतिः स्वभावो
यस्य तथाभूतो भवान् दाता च ग्रहीता च दानकर्त्ता च ग्रहणकर्त्ता
च उभयोरपि वंशयोर्भवदधीनत्वादिति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५७ ॥

(ज) अश्वीकात्मजः शुनःशेफनामा विश्वामित्रशिष्यः ।

एता इति । निमेषे गृहे एताश्चतस्रः राजसुताः सीता कर्मिणा
माण्डवी श्रुतकीर्तिरित्याख्याता इति शेषः चतुर्थ्यः रघुनन्दनेभ्यः
रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नेभ्य इति शेषः उद्दिश्येत्यर्थः तादर्थ्यं चतुर्थी ।
अथा वशिष्ठवत् गौतमवत् शतानन्दवच्च भूत्वा सममेव युगपदेव
प्रतीष्टाः गृहीताः दत्ताश्च । अहं गौतमो भूत्वा रामाद्युद्देशेन कन्या
दत्ताः दत्तवान् वशिष्ठश्च भूत्वा गृहीतवानिति निष्कर्षः । उपजाति
वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(ट) तदेति । तदा भवतामिहागमनसमये । यज्ञसमाप्तौ सत्या-
मिति शेषः । विततेति । विततं विस्तृतं सङ्ख्या समादितमिति यावत्
गावः केशा दीयन्ते द्विदन्ते अस्त्रादिति गोदानं केशकर्त्तृनक्षत्रो
विवाहात् प्राक् कर्त्तव्यः संस्कारविशेषः एव सङ्गलं माङ्गलिकाचारः

कुमा । [स्वगतम्] प्रियात् प्रियतरं नः ।

कन्ये । दिष्टिषा अविप्रवासो दाणिं भद्रणिषाणं भवि-
स्सदि (ठ) ।

राक्ष । अद्यापि भोः ! शृणुत धर्माक्षरम् (ड) । अनर्थ एव
वो यत् कन्येयमन्यस्मै दीयत इति ।

पौलस्त्येऽपि नयेन याचत इति श्लाघ्येऽपि वो नादरः

सम्बन्धे सति यत् त्रिलोकपतिना सख्यं न तत्र स्पृहा ।

गन्तव्या पुनरन्यथैव नियतं लङ्काऽपि नः सीतया

तन्मा भूदिह वः पुरन्दरपुरीवन्दिप्रसक्तो विधिः ॥ ५८ ॥

येषां तेषाभूताः । तदुक्तं मनुना । केशान्तः शोड्षे वर्षे ब्राह्मणस्य
विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके तत इति ।

(ठ) दृष्ट्वा अविप्रवासः इदानीं भगिनीनां भविष्यति खं । अवि-
प्रवासः अविच्छेदः ।

(ड) धर्माक्षरं धर्मकथाम् ।

पौलस्त्ये इति । पौलस्त्यस्य अपत्यं पुमान् पौलस्त्यः तस्मिन्नापि
रावणेऽपीत्यर्थः नयेन नीत्या शिष्टाचारेणेति भावः याचते प्रार्थयते ।
न तु बलात् आस्कन्दतीति भावः इति हेतोः श्लाघ्येऽपि प्रशस्येऽपि
आदरणीयेऽपीति यावत् वः युष्माकं न आदरः न बहुमानः ।
सम्बन्धे कन्यादानरूपसंसर्गे सति त्रिलोकपतिना रावणेन यत् सख्यं
बन्धुत्वं भवतीति शेषः तत्र न स्पृहा नाकाङ्क्षा । सीतयापि अन्य-
परिणीतयेति शेषः नः अस्माकं लङ्का अन्यथा अन्येन प्रकारेणैव
बलात् हरणादिनेति भावः पुनः नियतं निश्चितं गन्तव्या । ननु सीताया
लङ्कागमनस्यावश्यत्वात् किमनया प्रार्थनया इत्यत आह तदिति ।
तत् तस्मात् इह जगति वः युष्माकं पुरन्दरपुरी अमरावती तस्या
वे वन्दिनः काराबद्धा देवा तेषु प्रसक्तः जातः विधिः व्यापारः कष्ट-
जीवनमिति भावः नाभूत् न भवत् । सीतायां बहुभावेन अदृष्टायां

[नेपथ्ये कलकलः]

राजा । तत् कावेतावकालपर्जन्यभीमौ वृन्देन धावतः (ठ) ?
विष्ठा । एतौ सुबाहुमारीचौ पुत्रौ सुन्दोपसुन्दयोः ।

रावणानुचरौ घोरी यज्ञप्रत्यूहकारिणौ ॥ ६० ॥

तद्वत्सौ रामलक्ष्मणौ ! हन्यतामेष यज्ञप्रत्यूहः ।

तौ । यथा आज्ञापयसि इति [विकटं परिक्रामतः (ण)]
कन्ये । एतय दाणिं कहं (त) ।

राज्ञ । हन्त ! साध्विव सम्पन्नं विपर्यस्तो विधिर्भवेत् ।

तद्दीक्ष्य कार्यपर्यन्तं मात्स्यवत्युपवेदये ॥ ६१ ॥

राजा । [धनुरास्फालयन्] वत्स रामभद्र ! वत्स

सा तु बलात् हर्षव्यैव भविष्यति, युष्माकञ्च देवानामिव कारावन्धन-
क्षेत्रो भाषीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(ठ) अकालपर्जन्यभीमौ अकालजलदभयङ्करो । वृन्देन सहैव
बहुना सैन्येनेति भावः ।

एताविति । यज्ञप्रत्यूहकारिणौ यज्ञविघ्नकरो । अन्वत् सप्तम्
॥ ६० ॥

(ण) विकटम् उत्कटम् ।

(त) अत्रेदानीं कथयामि त्वं । कथं कीदृग् भविष्यतीति शेषः ।

हन्तेति । हन्त ! हर्षे, साधु व्यात्मनोऽभोदयति यावत् सम्पन्न-
मिव सिद्धमिव एताभ्यां सुबाहुमारीचाभ्यामवश्यमेव रामस्य निधनं
भविष्यतीति भावः । विधिः यज्ञावुष्ठानं विपर्यस्तः विध्वस्तः भवेत् ।
तत् तस्मात् वीक्ष्य दृष्ट्वा साक्यतं राजसव्योः सन्धाते किं स्यादिति भावः
मात्स्यवति रावणस्य साङ्गमहे राजमन्त्रिणीति शेषः कार्यपर्यन्तं
कार्यशेषं यत् यत् कार्यमत्र संवृत्तं तदित्यर्थः उपवेदये निवेद-
यामि । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६१ ॥

लक्ष्मण ! अप्रमत्तः प्रमत्तं विजयस्व । अयमहं परागत एव (थ) ।

विश्वा । [विहस्य सहस्रपाहम् (द)] ।

राजन्नितो ह्येहि सहानुजस्य रामस्य पश्याप्रतिमानमोजः ।

ब्रह्मद्विषो ह्येष हिनस्ति सर्वानाथर्वणस्तीव्र इवाभिचारः ॥६२॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे]

[इति कौमारो नाम प्रथमोऽङ्कः]

(थ) अप्रमत्तः अयङ्कितः । प्रमत्तम् अनवङ्कितम् अविमृश्य-
कारिणमिति यावत् राजसमिति शेषः । परागतः अनुद्धतः ।

(द) सहस्रपाहं हस्तस्य पादेषु पादेषु सहितं यथा तथा
सहस्रपाहं हस्तं धृत्येत्यर्थः ।

राजन्निति । हे राजन् ! इतः अस्मिन् एहि हि आगच्छैव ।
सहानुजस्य सम्भ्रातृकस्य रामस्य अप्रतिमानम् अतुल्यम् अपरिमाणं
वा ओजः तेजः पश्य अवलोकय । एष हि रामः तीव्रः दारुणः
आथर्वणः अथर्ववेदविहितः अभिचार इव मारणादिविधिरिव सर्वान्
ब्रह्मद्विषः वेदविद्वेषिणो राज्ञान् हिनस्ति हन्ति , नात्र प्रयासो
भवता कर्तव्य इति भावः । इन्द्रज्जातम् ॥ ६२ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर-

भट्टाचार्येण विरचिता महावीरचरितनाटकस्य

प्रथमाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

अन्यतरविजयेऽपि तु क्षत्रियान्तकरश्च द्राजपुत्रं विजयते
नैनमनभिहृत् रोषणी विरमेत् । एवञ्च सिद्धं नः समीहितं
रामनिधनम्, ऐच्छाकस्तु विजयमानो ब्राह्मण्यो न ब्रह्मर्षिमभि-
हन्यात्, निःश्रेयसापन्ने अपस्तुतमपि शस्त्रं प्रणिदध्यात्, एवञ्च
दुष्टतरं स्यात् (ङ) ।

शूर्प । को बिसेसो (ट) ?

मात्स्य । यदि जामदग्न्यस्तावदरण्यव्रतो हन्याद्राघवं
हत्वाऽपि पुनस्तादृश एव । सन्धार्यस्तु राजपुत्रः पुन-
रुत्थातुकामस्तं चेत् प्रहृष्टतममुत्साहशक्तिसम्पदा धर्मविज-
यिनं विजयेत् सर्वं तं विजयिनमनुजानीयुः । तदैव हठा-
क्रान्त्या निभृतक्रुद्धा देवाः प्रसह्यैनमधिकुर्युः । नित्यानुषक्तो
ह्यसुरविजयिनामवमानतः प्रकृतिकोपः (ण) ।

(ङ) अन्यतरेति । अन्यतरस्य उभयोरेकतरस्य विजये जयलाभे ।
क्षत्रियान्तकरः भार्गवः राजपुत्रं रामम् । विजयते दुर्बलीकरोति
एनं राजपुत्रम् अनभिहृत् अपिनाश्य रोषणः कोपनः विरमेत्
निवर्त्तेत । सिद्धं सम्पन्नम् । नः अस्माकम् । समीहितम् अभीष्टम् ।
ऐच्छाकः रामः । विजयमानः भार्गवं दुर्बलीकुर्वन्नित्यर्थः । ब्राह्मण्यः
ब्राह्मणप्रियः । अभिहन्यात् हिंसात् । निःश्रेयसापन्ने शान्तिमा-
पन्ने सति भार्गवे इति शेषः अपस्तुतमपि संहृतमपि । प्रणिदध्यात्
प्रतिसंहरेत् । एवञ्च सति दुष्टतरम् अतिशयेन दोष इत्यर्थः ।

(ट) को विशेष इति सं । विशेषो भेदः ।

(ण) अरण्यव्रतः वानप्रस्थः । तादृश एव अरण्यव्रत एव ।
सन्धार्यः प्राचौरविद्योऽङ्गः परशुरामेणेति शेषः । राजपुत्रः रामः
पुनः उत्थातुकामः पुनर्जयाय सन्नद्ध इति यावत् प्रहृष्टतमम् अति-
शयेन प्रहर्षपरीतं प्रसादिनमिति भावः । उत्साहशक्तिसम्पदा
उत्साहसामर्थ्यसम्पत्त्या । धर्मविजयिनं धर्मेण विजयते इति तत्प्रोक्तम्

पौलस्त्यापचयप्रचण्डचरिते यः कार्त्तवीर्य्यं मुनिः
 सर्वज्ञातकथाममापनविधेः प्राज्ञङ्गलं प्राकरोत् ।
 तस्मिन्नयुपनीतयुक्तदमनः स्यादूर्जितामत्क्रिये
 सामर्थ्यं सति धर्म्यसौम्यचरितो विश्वस्य रामः पतिः ॥१३॥

अन्याययुद्धविसुखमिति भावः । तं विजयिनं राजपुत्रम् अनुजानीषुः अनुमोदेरन् । तदैव तदानीमेव हठाक्रान्त्या बलात् पराभवेण अस्माभिरिति भावः निभृतक्रुद्धाः अन्तःसकोपा इति भावः बहिः किमपि कर्तुमशक्तत्वादिति भावः । प्रसङ्गः सहसा अविश्लेष्यैवेत्यर्थः एनं विजयिनं राजपुत्रम् अधिकुर्युः आश्रयेयुरित्यर्थः नित्यानुपपन्नः सततमन्तः स्थितः । हि यतः । असुरविजयिनं देवानाम् । अवमानतः अस्मात्कृतादवमानादित्यर्थः पञ्चतकोप प्रकृतयः राज्याङ्गानि स्वाभ्यन्तात्सङ्घट्टकोपरादुर्गवन्तानि च राज्याङ्गानि प्रकृतय इत्यमरः । तासु कोपः । देवानामवमानात् त्विभुवनराज्यवर्तिनां राज्याङ्गानां सर्वेषामेव अस्मान् पति कोपे नित्यानुपपन्न इति निष्कर्षः ।

पौलस्त्येति । यो मुनिः पौलस्त्यस्य रावणस्य अपचयेन पराभवेण प्रचण्डं तीक्ष्णं चरितं यस्य तथाभूते तत् कार्यस्यापत्यं पुमान् कार्त्तवीर्य्यः तस्मिन् सर्वेषां ज्ञानाणां ज्ञानियाणां कथा कीर्त्तनं तस्याः समापनमेव विधिः तस्माद् सर्वज्ञत्वियनिधनादिति यावत् प्राकङ्गलं मङ्गलाचरणं प्राकरोत् प्रकर्षेण कृतवान् सर्वप्रथममेव कार्त्तवीर्य्यमवधीदिति भावः ऊर्जिता पटव्वा असत्क्रिया दुराचार इत्यर्थः सर्वजगत्सत्तापकत्वादिति भावः यस्य तथाभूते तस्मिन् भार्गवे अपि उपनीतं कृतं युक्तम् अनुकूल्यं दमनं येन तथोक्तः स्यात् यदीति शेषः तदा सामर्थ्यं शक्तौ सति धर्म्यं धर्मादनपेतं सौम्यं दम्यं चरितं यस्य तादृशः सामर्थ्यसङ्गतधर्म्यसौम्यचरित इत्यर्थः रामः विश्वस्य जगतः पतिः भविष्यतीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

शूर्प । कहं पहुब्बं सिद्धिलिखकमं लिहदि ? (ज)

माल्य । अत्रैव परममाहेश्वरं लङ्केश्वरं लङ्केश्वरमभिनन्द्य
ब्रवीति विदितमेतद्वो यदस्माभिर्दण्डकारण्यतीर्थोपासकेभ्यस्त-
पोधनेभ्यः प्रतिज्ञातमभयम् । तत्र विराधदनुकम्बन्धप्रभृतयः
केऽप्यभिचरन्तीति श्रुतम् । तत्तान् प्रतिषिध्य सद्वृत्तिमस्म-
द्वितां च माहेश्वरप्रीतिमनुरुध्यन्तां भवन्तः (ट) ।

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥१०॥ इति

शूर्प । ईसि मसिणावट्ठम्भ गम्भीरगुरुओ उवस्सामो (ठ) ।

माल्य । अहो किमुच्यते ? जामदग्न्यः खलु असी ।

(ज) कथं प्रभुरिव शिथिलितक्रमं लिखति सं । शिथिलितः
अवज्ञात इति भावः क्रमः नियमः यस्मिन् तत् यथा तथा । प्रथमं
राज्ञः अभिवन्दनं ततश्च तदमात्यस्तेति नियमः, अत्रं तथा न दृश्यते
इति भावः ।

(ट) परममाहेश्वरं महेश्वरो देवता यस्यासौ माहेश्वरः शैव
इत्यर्थः परममाहेश्वरो माहेश्वरश्चेति परममाहेश्वरः तं शैवप्रधान-
मित्यर्थः । दण्डकेति दण्डकारण्येषु तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि उपा-
सते इति तथोक्ताः तेभ्यः । अभिचरन्ति विरुद्धमाचरन्तीत्यर्थः तत्त-
त्तीर्थोपासकान् तपोधनान् हिंसन्तीति भावः । अनुरुध्यन्ताम् अनु-
सरन्त्विति यावत् ।

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणानाम् अतिक्रमः हिंसनमिति यावत्
तस्य त्यागः तदकरणमित्यर्थः भवतां भूतये मङ्गलाय एव भवतीति
शेषः । अन्यथा वः शुष्कं मितं जामदग्न्यः परशुरामः दुर्मनायते
दुःखितमना वा दुष्टमना भवतीत्यर्थः । अनुदुवृत्तम् ॥ १० ॥

(ठ) ईषन्मृगणावट्ठम्भगम्भीरगुरुक उपन्यासः सं । ईषत् माल्यं
मृगणः चिक्षणः कोमल इति भावः अवट्ठम्भः रचनं यस्य तथाभूतः
तथा गम्भीरगुरुकः महार्थादेशक इति यावत् उपन्यासः वचनम् ।

अभिजनतपोविद्यावीर्यक्रियातिशयैर्निजै-

रूपचितशमः सर्वत्यागान्निरीहृतया स्थितः ।

व्यपदिशति नः शैवप्रीत्या कथञ्चिदनास्थया

प्रभुरिवः पुनः कार्यं कार्यं भवत्यतिकर्कशः ॥ ११ ॥

[इति चिन्तयति]

माल्य । वत्से !

हृदि प्रपद्येत धनुः प्रसाथः शिष्याय शम्भोर्न तितिक्षते सः ।

आयोधने चेदुभयोर्निघातः संरम्भयोगादति हि प्रियं नः ॥ १२ ॥

अभिजनेति । निजैः स्वोद्यैः अभिजनः कुलं, कुलान्यभिजनान्व-
यावित्यमरः । तपः कठोरं व्रतं विद्या वेदादिज्ञानं वीर्यं बलम्
एषां क्रियातिशयैः समुचितानुष्ठानविशेषैरित्यर्थः उपलक्षितः सर्व-
त्यागात् सर्वेषां भोग्यवस्तूनामिति भावः त्यागात् उपचितः वर्द्धितः
शमः शान्तिः येन तथोक्तः विजितेन्द्रिय इति भावः निरीहृतया
निश्चेष्टतया निष्कामतयेति यावत् स्थितः सन् नः अस्मान् शैवप्रीत्या
शेव इति प्रणयेन कथञ्चित् अनास्थया अवत्रेण अननुरागेण अस्माकं
दुर्वृत्ततयेति भावः प्रभुरिव कार्ये व्यपदिशति विशेषेण उपदिशति ।
अकार्ये अनुचितकर्मणि पुनः अस्माभिः क्रियमाणे इति शेषः
अतिकर्कशः अतिशयेन कठिनः क्रुद्ध इति यावत् भवति । हरिणी-
वृत्तम् ॥ ११ ॥

हृदीति । धनुषः प्रसाथः भञ्जनं शम्भोः शिष्याय, सम्प्रदान-
विवक्षया सम्बन्धे चतुर्थी, शिष्यस्येत्यर्थः परशुरामस्येति भावः । शिष्य-
स्येति पाठः समीचीनः । हृदि प्रपद्येत कोदित्यर्थः गुरुधनुर्भङ्ग-
जनिता व्यथा तच्छिष्यस्य हृदये अवश्यं सम्भवेदिति यावत् तथा सति
सः परशुरामः न तितिक्षते न क्षमते । ततश्च उभयोः रामभार्गवयोः
संरम्भयोगात् अन्धोन्मत्तोद्यवशात् आयोधने युद्धे निघातः बधः
चेत् यदि भवतीति शेषः तदा नः अस्माकम् अति आत्मानं प्रियं हि
प्रीतिकरमेतत्त्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ १२ ॥

सोऽयं त्रिःसप्तवारानविकलविहृतचञ्चलतन्त्रप्रसारो

वीरः क्रौञ्चस्य भेदात् कृतधरणितलापूर्वहंभावतारः ।

जेता हेरम्बभृङ्गप्रमुखगणचमूचक्रिणस्तारकारे-

स्त्वां पृच्छन् जामदग्न्यः स्वगुरुहरधनुर्मङ्गरोषादुपैति ॥१७॥

[ततः प्रविशति सधैर्यसंभ्रमो रामः सीता सख्यश्च]

रामः । दिष्ट्या—

माहाभाग्यमहानिधिर्भगवतो देवस्य दग्धुः पुरा-

मान्नायेन विशुद्धसर्वचरितः शिथो भृगूणां पतिः ।

अभूत् । अश्वरादत्तं, अश्वैर्यानां त्वयेव त्विसुनियतियुता अश्वरा-
कीर्त्तितेयमिति तद्वक्षणात् ॥ १६ ॥

सोऽयमिति । त्रिःसप्तवारान् एकविंशतिक्रतुः अविकलं सम्यक्
यथा तथा विहृतः ध्वंसितः चञ्चलतन्त्राणां चतुर्विज्जलानां प्रसारः
विस्तारः येन तथोक्तः क्रौञ्चस्य तदाख्यपर्वतस्य भेदात् शरेण विवर-
करणादिति भावः कृतः धरणि तले पृथिव्याम् अपूर्वः नूतनः हंसानां
सानसुरःस्थितानामिति भावः अवतारः अवरोहणं येन तथाविधः
यः क्रौञ्चं भित्त्वा हंसद्वारं कृतवानिति भावः । हेरम्बः गणेशः
भृङ्गः शिवानुचरविशेषः तत्प्रमुखं गणचमूचक्रं प्रमथगणसैन्यस्यः
अस्ति अस्मिन् तथोक्तस्य तारकारेः तारकासुरघातिनः खान्दस्येत्यर्थः
जेता सोऽयं वीरः जामदग्न्यः स्वस्य गुरुराचार्यः हरः तस्य धनु-
र्मङ्गेन रोषः तस्माद्धेतोः त्वां पृच्छन् उच्यते उपगच्छति । अश्वरा-
दत्तम् ॥ १७ ॥

माहाभाग्येति । महत् भाग्यं महाभाग्यं तदेव महाभाग्यं
कार्यं प्रपन्नयः । तस्य महान् निधीयते अस्मिन्निति निधिरात्रयः
महाभाग्यशालीत्यर्थः भगवतः पुरां त्रिपुरासुराणामित्यर्थः दग्धुः
दहनकारिणः देवस्य हरस्तेति यावत् शिष्यः छात्रः आम्नायेन
या सम्यक् ज्ञायते अभ्यस्यते इति आम्नायः वेदः तेन तदभ्यसनेनेति

द्रष्टव्यः स च मां दिदृक्षुरपि च त्वङ्गा क्रियं मुग्धया
सन्नासान्निज आभिजात्यनिभृतः स्नेहो मयि द्योत्यते ॥ १८ ॥

सीता । हला सहीओ ! कहं दाणिं एदं (फ) ।

सख्यः । कुमार ! अलं दाव तुबराण (ब) ।

रामः । नोत्साहः परिधारणावैरस्यमर्हति (भ) ।

सख्यः । बारंवारं णिक्वत्तीकिदसमत्तजीअलोओ णिब्ब-
डिद विसमब्बवसाअसाहसो अ परसुरासो सुणीअदि (म) ।

यावत् विशुद्धं पूतं सर्वं चरितं यस्य तथोक्तः । भृगूणां भृगुकुलजानां
पतिः परशुरामः द्रष्टव्यः सर्वेति शेषः, स च मां दिदृक्षुः दृष्टुमिच्छुः ।
अपिच किञ्च मुग्धया नवोदया सीतया सन्नासात् परशुरामोऽति-
भयानकः किमाचरिष्यत्यर्थ्यपुत्रे इति भयादिति यावत् ह्रियं लज्जां
त्वङ्गा आभिजात्येन सत्कुलप्रसूतत्वेन निभृतः सञ्चितः सत्कुलजा हि
कन्याः स्वत एव पत्यौ सङ्गोहा भवन्तीति भावः मयि निजः स्नेहः
आर्थ्यपुत्र ! परशुरामसकाशं मा गच्छ भीतास्मि तच्चरितादित्येवं
कातरतासङ्गत इति भावः द्योत्यते प्रकाशयते । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १८ ॥

(फ) हला सख्यः ! कथमिदानीम् इदम् सं ।

(ब) कुमार ! अलं तावत् त्वरया सं । परशुरामदर्शने त्वरया
अलं त्वरायाः प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।

(भ) उत्साहः उद्यमः परिधारणा अन्तर्धारणम् अप्रकटनमित्यर्थः
त्रिलम्बनमिति भावः तथा वैरस्यं विरसीभावः तत्सङ्कोचमिति
भावः ।

(म) बारं बारं निःक्षत्तीकृतसमस्तजीवल्लोको निर्वर्त्तितविषम-
व्यवसायसाहसश्च परशुरामः श्रूयते सं । बारंवारम् एकविंशतिक्रम
इति भावः निःक्षत्तीकृतः क्षत्रियशून्यीकृतः समस्तः जीवल्लोकः भूतलं
येन तथोक्तः । निर्वर्त्तितं सम्पादितं विषमेष दाहणेन व्यवसायेन
चरितेन साहसं येन तथाभूतः ।

शूर्प । तदो एव किं दाणिं चिन्तितं (त) ।

माख्य । परशुरामोत्तेजनं कर्तव्यमिति (थ) ।

शूर्प । पक्षान्तरे महादोषो (द) ।

माख्य । तत्रापि शक्तितः प्रतिविधास्यते (ध) । किन्तु

तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः ।

ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवम् ॥ १४ ॥

तदुत्तिष्ठ मिथिलाप्रस्थानाय जामदग्न्यमुत्तेजयितुं महिन्द्र-
द्वीपमेव गच्छावः द्रष्टव्यश्च तत्र भगवान् भार्गवः ।

गभीरो माहात्म्यात् प्रथमशुचिरत्यन्तसुजनः

प्रसन्नः पुण्यानां प्रचय इव सर्वस्य सुखदः ।

(त) ततोऽत्र किमिदानीं चिन्तितमिति सं ।

(थ) परशुरामोत्तेजनमिति परशुरामस्य उत्तेजनं तेजोवर्द्धनं
क्रोधीहीनमिति यावत् ।

(द) पक्षान्तरे महादोष इति सं । पक्षान्तरे रामेण तत्परा-
जयपक्षे इति भावः ।

(ध) प्रतिविधास्यते प्रतिकरिष्यते ।

तानीति । तानि एव भूतानि पक्षे जित्वादीनि यदि सन्तीति
शेषः ता एव शक्तयः सामर्थ्यानि तेषां भूतानामिति शेषः यदि सन्तीति
शेषः ततस्तदा परशुरामस्य पराभवं न प्रतीमः न विश्वसितः न सम्भा-
वयाम इत्यर्थः । नूतनभूतस्तदौ तस्यालौकिकसामर्थ्ये सति परशु-
रामस्य पराजयशङ्का नान्यथेति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १४ ॥

गभीर इति । माहात्म्यात् महाप्राणत्वात् गभीरः दुरवगाहः
प्रथमशुचिः शुचीनां पूतात्मनां प्रथमः अक्षयीरित्यर्थः अत्यन्तसुजनः
अतीवसरसः प्रसन्नः प्रसादशुण्यशुक्तः पुण्यानां सुखानां प्रचय इव
रागिरिव सर्वस्य जनस्य सुखदः सकलकर इत्यर्थः असौ परशु-
रामः इष्टः साक्षात् जनः सन् प्रभुत्वस्य उत्कर्षात् अतिरेकात् तपसां

प्रभुत्वस्योत्कर्षात् परिणतिविशुद्धेश्च तपसा-
मसौ दृष्टः सत्त्वं प्रबलयति पापञ्च नुदति ॥ १५ ॥

[उल्याय परिक्रम्य निष्क्रान्तौ]

[विष्कम्भकः (न)]

[नेपथ्ये]

भो भो विदेहनगरीगताः कुलचारिणः ! (प) कथय
भवन्तः कन्यान्तःपुरगताय रामभद्राय ।
कैलासोद्धारसारत्रिभुवनविजयीर्जित्यनिष्णातदोषाः
पौलस्त्यस्यापि हेलोपहतरणमदो दुर्दमः कार्त्तवीर्य्यः ।
यस्य क्रोधात् कुठारप्रविघटितमहास्कन्धबन्धः स्थवीयो-
दोःशाखादण्डमुण्डस्तकरिव विहितः कुल्यकन्दः पुराभूत् ॥१

परिणतिविशुद्धेश्च परिणामवेश्याञ्च सत्त्वं बलम् उत्साहमित्यर्थः
प्रबलयति उत्तेजयति पापम् अन्तर्मलं नुदति नाशयति च । शिख-
रिणीदृष्टम् ॥ १५ ॥

(न) विष्कम्भकः दृढवर्त्तिष्ठमाणानां कर्षणानां निदर्शकः
संज्ञिप्रार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दशित इत्युक्तलक्षणः ॥ सङ्गविशेषः

(प) कुलचारिणः राजानःपुरचारिण इत्यर्थः ।

कैलासेति । कैलासस्य पर्वतस्य उद्वारे उत्पाटने उत्तोलने
सारो बलं येषां तथोक्ताः दृढकैलासा इत्यर्थः तथा त्रिभुवनस्य
विजये यत् और्जित्यं बलशालित्वं तेन निष्णाताः प्रख्याताः दोष-
भुजाः विंशतिरिति भावः यस्य तथाभूतस्य पौलस्त्यस्य रावणस्यापि
हेलया अवश्या उपहृतः नाशितः रणमदः संप्रामगर्भः येन तथाभूत-
अतएव दुर्दमः दुर्जयः कार्त्तवीर्य्यः हेलयाधिपतिः यस्य क्रोधात् कुठारेण
प्रकर्षेण विघटिता विच्छिन्ना मूढतः स्कन्धस्य बन्धेन स्थवीयांस-
अतिदृढा इति यावत् दोषः भुजा एव शाखादण्डाः मुण्डश्च यस्य
तथाभूतस्य पुरा पूर्वं कुल्यकन्दः मूलमात्रावशिष्टः तकरिव दृष्टः इति

द्वितीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति उपविष्टः सचिन्तो माल्यवान्] (अ)

माल्य । भोः ! यतः प्रभृति सर्वमायात् सिद्धाश्रमवृत्तान्तम्
अश्रौषं तत आरभ्य—

दूराद्वीयो धरणीधराभं यस्ताडकेयं तृणवद् व्यधूनीत् ।

हन्ता सुबाहोरपि ताडकारिः स राजपुत्रो हृदि बाधते माम् ॥१॥

तदनुप्लवानां (क) च भूयसां क्षणेनैकेन बध इति किमेत-
दित्याश्चर्यम् ।

वीर्योत्कर्षैर्यदमृतभुजां निर्ममे पद्मयोनि-

स्तस्य द्वैधं व्यधित धनुषः शान्भवीयस्य रामः ।

दिव्यामस्त्रोपनिषदमृषेर्यत् कृशाश्वस्य शिष्याद्

विश्वामित्राद्विजयजननीमप्रमेयः प्रपेदे ॥ २ ॥

(अ) रावणस्य मातामहभ्राता सुकेयराक्षसपुत्रः रावणमन्त्री ।

दूरादिति । यः राजपुत्रः धरणीधराभं पर्वतनिभं ताडकाया अपत्यं
पुमान् ताडकेयः तं मारीचमित्यर्थः तृणवत् तृणेन तुल्यं यथा तथा
दूराद्वीयः दूरतरं व्यधूनीत् निविक्षेप, सुबाहोरपि हन्ता तथा
ताडकारिः सः रामः हृदि मां बाधते पीडयति विध्यतीत्यर्थः ।
उपजाति वृत्तम् ॥ १ ॥

(क) तदनुप्लवानां तस्य मारीचस्य अनुप्लवाः अनुचराः राजस्य
इति भावः तेषाम् ।

वीर्योत्कर्षैरिति । अङ्गयोनिः अङ्गा अमृतभुजां देवानां
वीर्योत्कर्षैः यत् निर्ममे निर्मितवान् त्रिपुरासुरविनाशार्थमिति
भावः अप्रमेयः अमितशक्तिरित्यर्थः रामः तस्य शम्भोरिदं शान्भ-
वीयं तस्य धनुषः द्वैधं व्यधित कृतवान् तदैश्वरं धनुर्बभञ्जेत्यर्थः ।

प्रसङ्गं रावणद्विष्टमस्मद्द्रुतस्य पश्यतः ।

अस्त्रदानाद्भुतं काले प्रौढेन मुनिना कृतम् ॥ ३ ॥

यतः । सीतावन्दिग्रहपरिभवस्तस्य राज्ञो निरस्तो

नीतं चास्मान् प्रति शिथिलतामैकमुख्यं सुराणाम् ।

नान्दीनादप्रभृति हि कृतं मङ्गलं तैस्तदानीं

सर्वं प्रायो भजति विवृतिं भिद्यमाने प्रतापे ॥ ४ ॥

इति यत् तथा कथाश्रव्यं शिष्यात् विश्वाभित्वात् ऋषेः विजयजनः
दिव्याम् अस्त्रोपनिषदम् अस्त्रविदां प्रपेदे प्राप इति च यत् तदेवाश्रय
इति पूर्वेणान्वयः । मन्दाक्रान्तादृत्तं, मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भो भ
गौ ययुष्ममिति तत्तत्क्षणात् ॥ २ ॥

प्रसङ्गोक्तिः । प्रौढेन प्रगल्भेन मुनिना विश्वाभित्वेण पश्य
अस्त्राकं द्रुतस्य सर्वभायस्येति भावः अनादरे षष्ठी पश्यन्तम् अस्मद्द्रुत
मनादृत्त्येत्यर्थः काले प्रसङ्गं बलादित्यर्थः रावणद्विष्टं रावणविरुद्धं
अस्त्रदानाद्भुतं दिव्यास्त्रदानरूपम् अद्भुतं कर्मेति शेषः कृतम्
अनुष्टुप्छन्दम् ॥ ३ ॥

सीतेति । तस्य राज्ञः जनकस्य सीतायाः निम्नाभावे ग्रहः ग्रहः
रावणकर्तृकं बलात् कारानिरोधनमिति भावः तस्मात् परिभ
अवमानना यद्वा सीता एव वन्दिर्हृत्कृता कारावरुद्धा स्त्री तस्या अप
कस्यैचिदपि अदत्त्वा रक्षणमिति यावत् तेन परिभवः दुःखमिति या
प्रौढायाः कन्यायाः पात्राभावे गृहे कारावरुद्धावद्वेषे प्रतुर्निरति
शयक्लेशो भवतीति प्रसिद्धिः । निरस्तः निराकृतः रामेण धनुर्भा
रूपपणवन्धस्य प्रतिबन्धकस्य निराकृतत्वादिति भावः । सुरा
देवानाम् अस्मान् प्रति ऐकमुख्यम् अस्त्रपरवशत्वमिति भावः शि
लतां नीतञ्च व्याहृतञ्चेत्यर्थः । हि यतः तैः सुरैः तदानीं ध
र्भङ्गदिव्यास्त्रप्रवृत्त्यकाले इत्यर्थः नान्दीनादप्रभृति नान्दी पूर्वी
नक्षत्रा नादः पाठ इति यावत् तत्प्रभृति मङ्गलं माङ्गलिकमनुष्ठानं

कथं वत्सा शूर्पणखा प्राप्ता ?

[प्रविश्य] शूर्पणखा । जेदु जेदु मादामहो (ख) ।

माल्य । वत्से ! आस्यताम् । का राजसन्निधौ वार्त्ता ?

शूर्प । णिब्बुत्ताइं किल तहिं पाणिग्गहणाइं । अस्सं च ।

अगत्थिमहेसिणा रामस्स मङ्गलोपहारिअं माहेन्दं धणुब्बरं
अणुप्पे सिदं (ग) ।

माल्य । यानि भुवनेषु अप्रतर्क्यसामर्थ्यानि आयुधानि
तानि रामे ब्रह्मर्षिभ्यः परिणमन्ति (घ) । [सचिन्तम्]

अमोघमस्त्रं क्षत्रस्य ब्राह्मणानामनुग्रहः ।

दुरासदं च तत्तेजः क्षात्रं च ब्रह्मसंयुतम् ॥ ५ ॥

मित्यर्थः कृतम् । उक्तमर्थमर्थान्तरेण दृढयति सर्वमिति । सर्वं वस्तु
प्रतापे तेजसि भिद्यमाने क्षीयमाणे इति यावत् प्रायः बाहुल्येन
विकृतिं वैकृष्यं भजति प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण
विशेषकेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
साधर्म्येतेतरेणार्थान्तरन्यासोऽपि तत इति । मन्द्राक्षान्नादुक्तम् ॥३॥

(ख) जयतु जयतु मातामहः सं । शूर्पणखा-रावणस्य भगिनी
कालकेन्द्रस्य विद्युज्जिह्वस्य पत्नी च ।

(ग) निर्वृत्तानि किल तत्र पाणिग्रहणानि । अन्यञ्च अगस्त्य-
महर्षिणा रामस्य मङ्गलोपहारिकं माहेन्द्रं धनुर्वरम् अमुप्रेषितम्
सं । मङ्गलाय उपहारत्वेन कल्पितम् । माहेन्द्रम् इन्द्रदेवतम् ।

(घ) अप्रतर्क्येति न प्रतर्क्यं न चिन्त्यं सामर्थ्यं तेषां तानि प्रभूत-
शक्तीनीत्यर्थः परिणमन्ति फलन्ति ।

अमोघमिति । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः अस्त्रं ब्राह्मणानाम् अमु-
ग्रहः आशीर्वादश्च अमोघम् अव्यर्थं ततश्च ब्रह्मसंयुतं ब्राह्मणादिषा
समन्वितं तत् क्षात्रं तेजः दुरासदं दुर्धर्षञ्च अनयोः प्रत्येकमेव अमोघं
सङ्गतिस्तु किञ्च वक्तव्येति भावः ॥ ५ ॥

शूर्प । माणुसमेत्तए वि एत्तिए का चिंदा (ङ) ?

माल्य । वत्से ! मा मैवम्—

उत्पत्त्यैव हि राघवः किमपि तद्रूपो जगत्पङ्क्तुं

मर्त्यत्वेन किमत्र यस्य चरितं देवासुरैर्गीयते ।

वस्तुष्वादधते च शक्तिमृषयो देवाश्च तर्क्यतरां

मर्त्यादेव वरप्रदानसमये ब्रह्मा भयं नो जगौ ॥ ६ ॥

अपिच । निसर्गेण स धर्मस्य गोप्ता धर्मद्रुहो वयम् ।

अर्थो विरोधः शक्तेन जातो नः प्रतियोगिना ॥७॥

(ङ) मानुसमात्रकेऽपि एतावति का चिन्ता ? सं

उत्पत्त्येति । राघवः रामः उत्पत्त्यैव जन्मनैव तद्रूपः ताड-

शनवदूर्वादलश्यामभूर्तिः अतएव जगति किमपि अचिन्तनीयम्

अद्भुतं हि आश्चर्यमेव वस्त्विति शेषः । अत्र राघवे मर्त्यत्वेन किम् ?

मर्त्य इति अवज्ञा नैव कर्तव्येति भावः । देवासुरैः यस्य राघवस्य

चरितं गीयते कीर्त्यते प्रशस्यते इति भावः । कृष्णः देवाश्च वस्तुषु

प्रदार्थेषु तर्क्यतराम् अचिन्त्यामित्यर्थः शक्तिं सामान्यम् आदधते च

अर्पयन्ति च । ननु तथापि त्रिभुवनविजेतारि राघवे मर्त्यात् का भीति-

रित्यत आह मर्त्यादेवेति, ब्रह्मा वरप्रदानसमये वरस्य मर्त्येषु

अनास्यया देवात् सर्गादवध्यत्वमात्रस्य इत्यस्य राघवप्रार्थितस्य प्रदान-

समये मर्त्यादेव नः अस्माकं भयं जगौ कथयामास । तथा देवात्

सर्गादवध्यत्वं मर्त्येष्वस्वास्यापराक्नुस इति रघुवंशे काशिकासः ।

शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

निसर्गेणेति । स राघवः निसर्गेण स्वभावेन धर्मस्य वेदविकृत-

स्तेति भावः गोप्ता रक्षिता वयं धर्मान् द्रुहन्तीति धर्मद्रुहः धर्मविरो-

धिनः । अतः शक्तेन प्रतियोगिना प्रतिद्वन्द्विना नः अस्माकम्

अर्थः अपादनयेतः अर्थसिद्ध इति यावत् विरोधः जातः । अनुद्रुव-

वृत्तम् ॥ ७ ॥

शूर्प । को संदेहो ? जह दसमुहो इसि मलिणएहिं
विंसदिट्ठोहिं ओहीअमाणलोललोअणो णमंतवअणो बटुदि
तह जाणामि दाखणो मे हिअअवेअणवेओ ण एव्वं विर-
मिस्सदि त्ति (च) ।

माल्य । अहो नु खलु भो !

वन्द्या विश्वसृजो युगादिगुरवः स्वायम्भुवाः सप्त ये
वैदेहस्य वयं च किमहो ! सम्बन्धिनो न प्रियाः ? ।

तन्नामास्तु दुरासदेन तपसा दीप्तस्य दीप्तश्रियः

धौलस्त्वस्य जगत्पतेरपि कथं जाता हृदि न्यूनता ? ॥८॥

(च) क संदेहः ? यथा दशमुख दीपमालिनाभिः विंशति-
दृष्टिभिः अपहृत्तयमाणलोललोचनः नमद्बदनो वर्तते तथा जानाभि
दाखणोऽस्य हृदयवेदनावेगो न एवं विरंस्वतीति सं । दशमुखः
रावणः । मलिननाभिः कलुषाभिः विंशतिदृष्टिभिः विंशतिसंस्पर्श-
दर्शनव्यापारेः । अपहृत्तयमाणानि त्वत्त्वमानानि लोलानि चक्षुर्लानि
लोचनानि नेत्राणि यस्य तथोक्तः निमीलितविंशतिलोचन इति
यावत् नमद्बदनः अधोबदनः इत्यर्थः । विरंस्वति निवर्त्तिष्यते ।

वन्द्या इति । विश्वसृजः जगत्सृष्टारः युगादिगुरवः युगस्य
कल्पानस्य आदितः गुरवः पूज्याः ये सप्त स्वायम्भुवाः ब्रह्मपुत्रा
भरीव्यत्राङ्गिरःपुलस्त्यपुलहकतुवशिष्टा इति यावत् वैदेहस्य वीर-
ध्वजस्य जनकस्य वन्द्याः पूज्याः तर्हि वयस्य तद्ब्रह्मपुत्रपुलस्त्यवंश्या
इति भावः सम्बन्धिनः कन्यादानेन भाविबन्धव इति भावः किं
कथं न प्रियाः ? तत् अप्रियत्वमिति भावः नाम अस्तु अस्माकमिति
शेषः किन्तु दुरासदेन अन्यदुष्प्रापेन तपसा दीप्तस्य दीप्तश्रियः विद्यो-
तितसम्पदः जगत्पतेः त्रिभुवननाधिकारिणः धौलस्त्वस्य रावणस्यापि
न्यूनता निक्षेपता कथं केन प्रकारेण हृदि तस्येति शेषः जाता ?
अहो आश्चर्यम् असम्भवमेतदिति भावः । अत्र प्रियत्वहेतावपि
तदभावाद् विशेषोक्तः अप्रियत्वहेतुं विनापि अप्रियत्वद्वयकार्योत्-

अथवा । अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षं च परस्य मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्दशमुखो दृष्टः कथं मृष्यते ? ॥ ८ ॥

[नेपथ्यार्द्धप्रविष्टः प्रतीहारः]

यः परशुरामस्य युष्माभिर्वाक्ताहारः प्रहितः तेनेदं तमालर-
सविन्यस्तात्तरं तालीपत्रमुपनीतम् (क) ।

[उपक्षिप्य (ज) निष्क्रान्तः]

माल्य । [गृहीत्वा वाचयति] स्वस्ति महेन्द्रदीपात् पर-
शुरामो लङ्कायाममाल्यं माल्यवन्तमभ्यर्हयति (भ) ।

पत्तिरिति विभावना च तदनयोः सन्देहसङ्करः । तदुक्तं दर्पणे ।
सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विवेति विभावना विना हेतुं
कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

अर्थित्वे इति । अर्थित्वे प्रार्थनायां प्रकटीकृतेऽपि प्रकाशितेऽपि
प्रभोः स्वामिनः रावणस्य न फलस्य सोतारूपस्य प्राप्तिः लाभः ।
प्रत्युत वैपरीत्ये द्रुह्यन् विद्विषन् विरुद्धचरितः प्रतिकूलपक्षे दाश-
रथिः रामः तया कन्यया युक्तः सङ्गतः । अतः जगत्पातः त्रिभु-
वनेश्वरः अतएव दृष्टः दर्पयुक्तः दशमुखो रावणः परस्य शत्रोः मान-
यशसोः उत्कर्षञ्च आत्मनः विस्रंसनञ्च भ्रंशनं मानयशसोरित्यनेना-
न्वयः । स्त्रीरत्नञ्च तदप्राप्तिमिति भावः कथं मृष्यते ज्ञमते सहते
इत्यर्थः ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

(क) परशुरामस्य परशुरामसमोमे इत्यर्थः वाक्ताहारः दूतः ।
तमालेति तमालस्य तदाख्यतरुकिमलयस्य रसेन विन्यस्तानि लिखि-
तानि अक्षराणि यस्मिन् तत् ।

(ज) उपक्षिप्य दत्त्वा ।

(भ) स्वस्ति तु अस्ति शुभमस्त्वित्यर्थः । अमाल्यं मन्त्रिणम् ।
अभ्यर्हयति सत्करोति ।

रामः । किमेकदेशेन महाज्ञाननिधेर्माहात्म्यमुपसंक्षि-
यते ? (य) । य एषः—

उत्खातचित्तिपालवंशगहनास्त्रिःसप्तकत्वो दिशः
कृत्वा विश्रुतकार्तिकेयविजयस्त्राध्यस्य बाहोर्बलात् ।
सद्दीपामथ कश्यपाय गुरवे दत्त्वाऽश्वमेधे मही-
मस्तव्यस्तसमुद्रमुक्तविषयावस्थस्तपस्तप्यते ॥ १८ ॥

[नेपथ्ये]

सत्त्वभ्रंशविषादिभिः कथमपि तस्ते क्षणं वेत्तिभि-
र्दृष्टो दृष्टिविघातजिह्वितमुखैरव्याहतप्रक्रमः ।

(य) एकदेशेन एकांशेन । उपसंक्षिप्यते सङ्कोच्यते ।

उत्खातेति । विश्रुतेन विख्यातेन कार्तिकेयस्य कर्मभूतस्य विज-
येन स्त्राध्यः प्रशस्यः तस्य बाहोः बलात् दिशः त्रिःसप्तकत्वः एकविं-
शतिवारानित्यर्थः उत्खातानि उन्मूलितानि चित्तिपालानां चित्तियाणां
वंशा एव गह्नानि वनानि यावत् तथाविधाः कृत्वा अथ चित्तियवंश-
निधनानन्तरम् अश्वमेधे तज्जनितपापप्रशमनफलके द्यागविशेषे इत्यर्थः
गुरवे आचार्याय कश्यपाय सद्दीपां सप्तभिरष्टादशभिर्वा हीपैः सहितां
महीं पृथ्वीं दत्त्वा अस्तेषु अस्तप्रयोगभयेनेति भावः व्यक्तः दूरं गत
इति यावत् यः समुद्रः तेन सुक्ते त्यक्ते विषये देशे अव्यतिष्ठते इत्य-
वस्थः कृतावस्थानः सञ्चित्यर्थः । समस्तायाः पृथिव्या दत्तत्वेन तत्र
नासंस्थायुक्तत्वादनधिकाराच्च अस्त्वभयप्रवर्त्तनेन समुद्रमपह्नाय्य तद्दत्तेऽव-
काशे स्थितिरिति भावः । तपः पराकचान्द्रायणादिरूपं व्रतं तप्यते
अनुतिष्ठतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ॥ १८ ॥

सत्त्वेति । सत्त्वस्य बलस्य भ्रंशेन भयादिति भावः विषोदन्तीति
विषादिनः तैः वेत्तिभिः वेत्तपाणिभिः अन्तःपुररज्जिभिरिति शेषः
तत्त्वानि भयेन व्यापारितानीति भावः इच्छणानि नयनानि यस्मिन्
तद् यथा तथा कथमपि कृच्छ्रेण दृष्टः तथा दृष्टेर्विघातेन प्रतिघातेन

रामान्वेषणतत्परः परिजनैरुन्मुक्तहाहारवः

कन्यान्तःपुरमेव हा ! प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भागवः ॥२०॥

रामः । ननु एत एव शिष्टाचारपद्धतेः प्रणेतारः । तत्
कथमयं विद्वान् प्रमादयति ? भवतु उपर्यामि [सधैर्यं विकटं
परिक्रामति (र)]

सख्यः । अहो समंतदो हाहा ! देव ! चंद्रमुह ! रामचंद्र !
हा ! जामाद ! इति परिदेवणामुहरकादरुब्धिगसमत्तपरिजन-
पलबिदं अंतोऽरं बहृदि । ता भट्टिदारिण ! सअं एव्व विस्सव्हि
भट्टिदारअं (ल) ।

तेजोभयमूर्च्छित्वादिति भावः जिह्वितानि आभीलितानि मुखानि यैः
तथाभूतैः परिजनैः अव्याहतः अविघ्नितः अनिरुद्ध इति यावत् प्रक्रमः
पादविच्छेपः यस्य तथोक्तः क्रुद्धः मुनिर्भागवः परशुरामः रामस्य
अन्वेषणतत्परः सन् हा खेदे उन्मुक्तः उन्मैरुद्धरितः हाहारवः
यस्मिन् तथाभूतं कन्यान्तःपुरमेव प्रविशति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
॥ २० ॥

(र) एत एवेति । एते एव महर्षय इति भावः शिष्टाचारपद्धतेः सदा-
चारभागस्य प्रणेतारः प्रदर्शयितारः उपदेशका इति यावत् । विद्वान्
जानन् । प्रमादयति अनवधानतया व्यवहरतीत्यर्थः । अन्तःपुरेण अप-
रिचितानां पुरुषाणां स्नतः प्रवेशस्य शिष्टाचारविरुद्धत्वादिति भावः ।
भवतु शिष्टाचारविरोध इति शेषः । उपर्यामि उपपश्यामि ।
विकटं उद्धतम् ।

(ल) अहो समन्ततः हाहा देव चन्द्रमुह ! रामचन्द्र ! हा
जामातः इति परिदेवनामुखरकातरोद्दिग्गसमत्तपरिजनप्रलपितं
अन्तःपुरं वर्तते । तत् भर्तृदारिके ! स्वयमेव विद्यापय भक्तृदा-
रकम् । स । परिदेवनेति परिदेवना विद्यापः विद्यापः परिदेवन-

सीता । तेष त्वरतीभ्यो सम्भावेद्वा वेगपसरित्रं अज्ज-
उत्तं (व) । [इति परिक्रामति]

सख्यः । कुमार ! कुमार ! अवेक दाब त्वराविसंखल-
माणविहलिदुब्भंतगमणं भट्टिदारित्रं (श) ।

रामः । [सप्रमानुकम्पं प्रतिनिवृत्त्य] ननु कातरियस-
म्भवतीभिरेव पर्यवस्थापनीया (ष) ।

सख्यः । सहि ! सहि ! सुरासुरमहणसमुत्थं तेतोक्कमङ्गलं
तुङ्गजअलच्छीलच्छणमिमं सबिअमविलसंणं त्तकंदउत्तोह-
भरंतमुहपुण्डरीअबित्थारिदसिण्हसम्भारा सम्बदा अह्मपुरदो
वण्णे सि ता त्तिंति विजअभिमुहे कुमारे उब्भंतासि ? (स) ।

मित्यमरः । तत्र सुखरः सशब्दः कातरः उद्दिग्धः समस्तः परिजनः
तस्य प्रलपितं प्रलापः यत् तदाश्रयम् । विज्ञापय अथ समीपगमने
निवारणनिबन्धमिति भावः ।

(व) तेन त्वरमाणा सम्भानयामि वेगप्रसूतम् आर्यपुत्रम् स ।
वेगप्रसूतं त्वरया प्रस्थितम् ।

(श) कुमार कुमार ! अवेक्ष्य तावत् त्वराविशङ्कलमानविह्वलि-
तोद्भ्रान्तगमनां भर्तृदारिकां स ।

अवेक्ष्य पश्य । त्वरया विशङ्कलमानं विपसीभवत् विह्व-
लितं विषयं ज्ञानहीनमिति भावः उद्भ्रान्तम् अपथेऽपि
पदार्पणात् विषयेण भ्रान्तमिति भावः गमनं यस्याः तथाभूता
ताम् ।

(ष) कातरेति कातरा व्याकुला इयं सीतेत्यर्थः सन्निपत्यकृतेति
भावः । अलभवतीभिः सान्वाभिभवतीभिः । पर्यवस्थापनीया सान्वा-
नीया ।

(स) सखि सखि ! सुरासुरमर्दनपथं तैतोक्कमङ्गलं तुङ्गज-
अश्लोकाञ्जनम् इमं सबिअमविलसन्नेलान्दयोभाअंतमुहपुण्डरीक-

सीता । सञ्जकृत्तिअसंतापआरी परसुरामोत्ति (ह) ।

रामः । प्रिये ! स्वस्था सती निवर्त्तस्व ।

आतङ्कअमसाहसव्यतिकरोत्कम्पः क्षणं सहाताम्

अङ्गैर्मुग्धमधूकपुष्परुचिभिर्लावण्यसारैरयम् ।

उन्नद्धस्तनकुम्भकुक्षलगुरुश्वासावभुग्नस्य ते

मध्यस्य त्रिवलीतरङ्गकजुषो भङ्गः प्रिये ! मा च भूत् ॥२१॥

विस्तारितस्नेहसम्भारा सर्वदा व्यक्तपुरतो वर्णयसि, तत् किमिति विजयाभिमुखे कुमारे उद्भ्रान्तासि ? सं ।

सुरेति । सुराणाम् असुराणां दैत्यदानवा इव मर्दने पराजये समर्थः शक्तः तस्मै । तङ्गेति । तङ्गा सहती जयलक्ष्मीः विजयस्त्रीः सैव लाञ्छनं चिह्नं यस्य तथाभूतं सहत्या राजश्रिया अलङ्कृतमिति भावः इमं कुमारम् । सविभ्रमेति । सविभ्रमं विलसतोः नेत्र-कन्दयोः नयनोत्पलयोः शोभया भूतं पूर्णं यत् सुखपुण्डरीकं वदनपङ्कजं तेन विस्तारितः प्रकाटितः स्नेहस्य प्रत्यसुरागस्येति यावत् सम्भारः यया तादृशी ।

(ह) सर्वज्ञावियसन्नापकारी परशुराम इति सं ।

आतङ्केति । हे प्रिये ! मुग्धं सुन्दरं, मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति कोषः । यत् मधूकपुष्पं तस्यैव रुचिः दीप्रियेषां तथाभूतैः लावण्य-सारैः लावण्यं सुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्नरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तस्मादवगम्यमिहोच्यत इत्युक्तलक्षणं सारः स्थिरांशः सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः । येषां तथोक्तैः अङ्गैः अयम् आतङ्केन भयेन यः अमः तस्य साहसं प्रभावः तस्य व्यतिकरेण सम्बन्धेन उत्कम्पः क्षणम् अत्यकालं यावता परशुरामो विजीयते इति भावः सहातां त्यज्यता-मिति भावः । उन्नद्धयोः उन्नाङ्गेन प्रवृत्तयोः स्तनकुम्भयोः कुक्ष-लाभ्यां विकारोन्मुखकलिकाभ्यां गुरुणा दीर्घेण भयजनितेनेति भावः आसनेन अवभुग्नस्य अवर्ण्यस्य त्रिवली एव तरङ्गकं क्षुद्रतरङ्ग-राजिरित्यर्थः तच्छुषः तद्वतः ते तव मध्यस्य कटिदेशस्य भङ्गः मा भूत् च त भवद् व । शार्दूलविद्धीकृतं वृत्तम् ॥ २१ ॥

[नेपथ्ये]

भोः भोः परिष्कृष्टाः । (क्ष) क रामो दाशरथिः ?

स्त्रियः । हृदी ! हृदी ! एणं एब्ब एसो आहुएदि (क) ।

रामः । तस्यायमनरालसाहसप्रचण्डकर्मणः प्रतिभिन्न-
पुष्करावर्त्तकस्तनितमांसलो वाङ्निर्घोषः कर्णविवरमाप्या-
ययति (ख) । [इति परिक्रामति]

सीता । का गदी ? [धनुषि धारयन्ती] अज्जउत्त ! ए
दाव तुह्मे हिं गंतब्बं जाव तादो णागच्छदि (ग) ।

सख्यः । उग्घाटिदं दाणिं पिण्णसहिण्ण रसंतरेण लज्जा-
लुइत्तणं (घ) ।

(क्ष) परिष्कृष्टाः परपुष्टाः अन्तःपुरचारिरञ्जकभेदाः ।

(क) हा धिक् ! हा धिक् ! एनमेव एषः आह्वयति सं ।

एनं रामम् ।

(ख) तस्येति । तस्य परशुरामस्य । अनराणेति । अनराणेन अकु-
टिलेन कलरुहितेनेत्यर्थः साहसेन प्रचण्डानि दारुणानि कर्माणि
क्षत्रियाणां कृत्याव्यापारा इति यावत् यस्य तथोक्तस्य । प्रतिभिन्नेति
प्रतिभिन्नानां परस्परं प्रति आवृत्तानां पुष्करावर्त्तकानां तदाख्य-
महामेघविशेषाणां स्तनितं गर्जितं तद्वत् मांसलः स्थूलः परिपुष्ट-
इत्यर्थः अतिगम्भीर इति भावः । वाङ्निर्घोषः वचननिस्सनः ।
आप्याययति प्रीणयति ।

(ग) का गतिः । आर्यपुत्र ! न तावत् युष्माभिर्गन्तव्यं
यावत् तातो नागच्छति सं । गतिः उपायः । तातः पिता जनक
इत्यर्थः ।

(घ) उद्घाटितमिदानीं प्रियसख्या रसान्तरेण लज्जालुत्वम् सं ।
उद्घाटितम् अपनीतं विस्तृतामिति यावत् । रसान्तरेण अन्तेन रसेन
भयस्यायिभावेन भयानकाख्येनेति भावः ।

रामः । [स्वगतम्] जितं जितं स्नेहेन (ङ) । [प्रकाशम्]
तर्हि मुक्ता धनुर्गच्छामि ।

[नेपथ्ये]

भोः भोः परिष्कृष्टाः । [इत्यादि पुनः पठति ।]

मीता । तदो बलादेव धारइत्सं (च)

राम । हन्त हन्त !

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः

सत्सङ्गप्रियता च वीररभसीन्मादश्च मां कर्षतः ।

वैदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चैतन्यमाभीलयन्

आनन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो रुण्हाण्यतः ॥ २२ ॥

सख्यः । एसो दिप्पंतदिणअरालोअप्पोत्तसंतदेहप्पहाप-
रिक्खेबभासुरं अलंतं सुणिसिदं परसुं धारअंतो विसंखलुब्बे

(ङ) स्नेहेन चतुरागेण ।

(च) ततो बलादेव धारयिष्यामीति सं । धारयिष्यामि आख्य-
पुत्रमिति शेषः ।

उत्सिक्तस्येति । एकतः एकस्मिन् अंशे इत्यर्थः उत्सिक्तस्य
गर्वितस्य तपस्य पराक्रमस्य तयोर्निधिः आश्रयः तस्य भार्गवस्येति शेषः
अभ्यागमात् आगमनात् सत्सङ्गप्रियता साधुसङ्गाचरणाच्च वीरः
उत्सिक्तस्यैवभावो रसत्रिशेषः तेन रभसो वेगो कूर्पो वा, रभसो
वेगहर्षयोरित्यमरः । तेन उक्ताद् उत्सिक्तस्यैव मां कर्षतः,
एष च मुहुः पुनः पुनः चैतन्यं आनन्दं आभीलयन् स्वगतम् विमो-
हयन्नित्यर्थः हरिचन्दनं चन्दनविशेषः इन्दुसङ्घः तावन्न शिशिरः
शीतलः स्निग्धः स्नेहपूर्णः अतएव आनन्दी आनन्दं जनयन् वैदेहाः
मीतायाः परिरम्भः आलङ्कनम् अलसः अन्यस्मिन् अंशे मां दृष्ट्वा,
कर्षति । दोषादुद्धेहो जातोऽस्मीति भावः ॥ २२ ॥

सुदूरविक्षेपाविविध-
भङ्गोरुदण्डिणिवभराभिघादविह्वलाद्दबसुधरो परागतो जेष्
सो सञ्जलक्षित्तिग्रमहारकवसो (क) ।

शमः । अयं स भृगुनन्दनस्त्रिभुवनैकवीरो मुनि-

र्थ एष निचयो महानिव दुरासदस्तेजसाम् ।

प्रतापतपमोग्निव व्यतिकरः स्फुरन् मूर्त्तिमान्

प्रचण्ड इव पिण्डतामुपगतश्च वीरो रसः ॥ २३ ॥

(क) एषः दीप्यमानदिनकरालोकप्रोक्षसद्देहप्रभापरिचेपभासुरं
ज्वलन्तं सुनिश्चितं परशुं धारयन् विष्टङ्गलवेक्षदुक्तवह्निशिखा-
सहस्रासन्देहजटाभारः सुदूरविचेपाविविधविकटोरुदण्डनिर्भराभिघात-
विह्वलायितवस्तुन्धरः परागत एव स सकलक्षत्रियमहाराजसः ।
इति सं ।

दीप्यमानस्य दिनकरस्य आलोकेन प्रोक्षसन्ती उद्भास-
माना या देहप्रभा तस्याः परिचेपेण संयोगेन भासुरं दीप्यमानम् ।
विष्टङ्गलेति । विष्टङ्गलं विपर्यस्तं यथा तथा वेङ्गलीनां स्फुरन्तीनां
कुतवह्निशिखानाम् अग्निज्वालानां सहस्रेण असन्देही असन्दिग्धः
सत्य इति यावत् जटाभारः जटासमूहः यस्य तथाभूतः । सुदूरं
सुदृढं यथा तथा विचेपेण आविद्धस्य पातितस्य विकटस्य उत्कटस्य
ऊरुदण्डस्य निर्भराभिघातेन विह्वलायिता व्याकुलायिता विकम्पितेति
भावः वस्तुन्धरा पृथिवी येन तथाभूतः । सकलक्षत्रियमहाराजसः
सर्वक्षत्रियसंहारक इति यावत् ।

अयमिति । अयं सः त्रिभुवनेषु एकवीरोऽद्वितीयवीरो भृगु-
नन्दनः मुनिः, य एषः महान् दुरासदः दुर्धर्षः तेजसां त्रिचय इव
राशिरिव प्रतापश्च तेजश्च तपश्च तयोः मूर्त्तिमान् देहवडः स्फुरन्
दीप्यमानः व्यतिकर इव सम्मेलनमिव, पिण्डतां घनताम् उपगतः
प्राप्तः प्रचण्डः दारुणः वीरो रस इव च विभातीति शेषः । पृथ्वी-
दत्तं, जसौ जसयला वस्तुमह्यतिश्च पृथ्वी गुरुरिति तल्लक्षणात् ॥ २३ ॥

[सविस्मयम्]

पुण्योऽपि भीमकर्मा निधिर्ब्रतानां चकास्थमितशक्तिः ।

मूर्तिमभिरामघोरां बिभ्रद्दिवाथर्वणो निगमः ॥ २४ ॥

अयं हि । कल्पापायप्रणयि दधतः कालरुद्रानलत्वं

संरब्धस्य त्रिपुरजयिनो देवदेवस्य तिग्मः ।

ब्रह्माच्छ्रया निखिलभुवनस्तोमनिर्मन्ययोग्यो

राशीभूतः पृथगिव समुत्थाय सामर्थ्यसारः ? ॥ २५ ॥

पुण्य इति । पुण्यः पवित्रः अपि भीमं दारुणं कर्म यस्य तथा-
भूतः ब्रतानां तपसां निधिरानयः अमिता अपरिमिता शक्तिः सामर्थ्यं
यस्य तथोक्तः अभिरामा सौम्या घोरा दारुणा च मूर्तिः बिभ्रत्
आथर्वणः अथर्वसम्बन्धी निगम इव वेद इव अस्त्रि राजते ।
अथर्ववेदे मध्ये कियदंशे शुभकर्मणां विधानं अपरस्मिन्ने
मारणादीनामभिचारव्यापाराणां विधानमित्यस्य मूर्तिमभिरामघोरत्व-
मिति भावः । आर्यावृत्तं, यस्याः षडे प्रथमे द्वादशे वाक्या तृती-
येऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्थेति तद्वचसात् ॥ २४ ॥

कल्पापायेति । कल्पापायस्य कल्पान्तस्य प्रलयकालस्येत्यर्थः
प्रणयि प्रियं कलयति संहरतीति कालः स वाही रुद्रानलश्चेति काल-
रुद्रानलः तस्य भावः कालरुद्रानलत्वं जगत्संहारकाग्निरूपत्वमित्यर्थः
दधतः संरब्धस्य संकुपितस्य, संरब्धः संभ्रमे कोपे इत्यमरः । त्रिपुरविज-
यिनो देवदेवस्य शङ्करस्य तिग्मः तीक्ष्णः दारुण इति यावत् निखि-
लानां भुवनलोभानां जगत्समूहानां निर्मन्ये संहरणे योग्यः क्षमः
सामर्थ्यसारः शक्तिसञ्चयः पृथक् सप्तम्याय बह्वेकं त्वमेति भावः
ब्रह्माच्छ्रया ब्रह्माच्छ्रयः राशीभूत इव उड्डीभूतः किम् ? अत्र प्रकृत-
भार्यप्रतिषेधेन तदन्यस्यापनोत्प्रेक्षयात् सापञ्चोत्प्रेक्षाकारः ।
उक्तस्य दर्पणे । प्रकृतं प्रतिविध्यान्यस्यापनं स्यादपञ्चुतिरिति, भवेत्
सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति च । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ २५ ॥

अहो ! स्वाच्छन्द्यवैचित्र्यमभवतः (ज) ।

ज्योतिर्ज्वालाप्रचयजटिलः सन्निधत्ते कुठार-

स्तूणीरोऽसे वपुषि च जटाचापचीराजिनानि ।

पाणौ बाणः स्फुरति वलयीभूतलोलाचसूत्रे

वेषः शोभां व्यतिकरवतीमुग्रशान्तस्तनोति ॥ २६ ॥

प्रिये ! गुरुरयं तदपसृत्य कृतावगुण्डना (झ) भव ।

सीता । हृद्दी ! हृद्दी ! परागदो एव । [अञ्जलिं बद्धा]

अञ्जउत्त ! प्यरित्ताअस्स मं पियसाहसिअ ! प्यसीद (ज) ।

रामः । अयि प्रिये !

(ज) स्वाच्छन्द्यवैचित्यं स्वाच्छन्द्यं स्वेच्छाचारित्वं तेन वैचित्यं
अद्भुतता । अलभवतः पूज्यस्य ।

ज्योतिरिति । ज्योतिषां तेजसां ज्वालाः शिखाः तासां प्रच-
येन निवह्नेन जटिलः व्याघ्रः कुठारः परशुः सन्निधत्ते तिष्ठति । असे
स्वच्छन्द्ये तूणीरः शरस्यली, वपुषि शरीरे जटा चापं धनुः चीरं
वल्कलं कौपीनं वा अजिनं कृष्णवृणवर्णं तानि तिष्ठन्तीति शेषः ।
वलयीभूतं लोभं चञ्चलम् अचञ्चलं जपमाला वस्त्रिन् ताडये पाणौ
हस्तौ बाणः शरः स्फुरति राजते । अतः उपश्लासौ शान्तयेति
उपशान्तः तीक्ष्णसौम्य इत्यर्थः वेषः परिच्छदः एष इति शेषः व्यति-
करवतीं विभिन्नामित्यर्थः शोभां तनोति विस्मययति । मन्दाक्रान्ता-
हन्तम् ॥ २६ ॥

(झ) कृतावगुण्डना अवगुण्डनवती ।

(ज) हा धिक् ! हा धिक् ! परागत एव । आश्चर्यं पुन ! परिता-
पस्य मां प्रियसाहसिक प्रसीदेति च ।

परागतः उपस्थितः । प्रियेति प्रियः साहसिकः वीरो बल-
वताभूतः वीरजनप्रिय इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ ।

मुनिरयमथ वीरस्तादृशस्तत् प्रियं मे
 विरमतु परिकम्पः कातरे ! क्षत्रियाऽसि ।
 जगति विततकीर्त्तदर्पकण्डूलदोषः
 पग्मिर्गणममर्थो राघवः क्षत्रियोऽहम् ॥ २७ ॥

[ततः प्रविशति क्रुद्धो जामदग्न्यः]

जाम । अहो दुरात्मनः क्षत्रियवटोरनात्मज्ञता ? (ट) ।
 न त्वस्तं यदि नाम भूनात्कृतापन्नान्गान्नात्मन
 स्तेन व्यावृजता धनुर्भगवतो देवाङ्गवानोपतेः ।
 तत्पुत्रस्तु मदान्यतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
 स्कन्धः स्कन्द इव प्रियोऽनमश्चया शिष्यः कथं न श्रुतः ? ॥ २८ ॥

मुनिरिति । अयं मुनिः अथच तादृशः अस्माकम् इति भावः
 वीरः, तत् तस्मात् मे सम प्रियम् एतदभिगमनमिति शेषः । हे
 कातरे ! परिकम्पः तवेति शेषः विरमतु निवर्तत । क्षत्रिया
 क्षत्रकुलप्रसूता क्षत्रभार्या चेति भावः असि भवसि क्षत्रियजातीया
 वीरप्रिया वीरसूत्र भवतीति भावः अहं क्षत्रियः क्षत्रवंशप्रसूतः
 विशेषतो राघवः रघुवंश्यः जगति वितता विस्तृता कीर्त्तिर्यस्य तादृशस्य
 दर्पेण अहङ्कारेण कण्डूलो कण्डूलन्तो दोषो भुजो यस्य तथाभूतस्य
 अस्मेति शेषः परिशरणे अभिगमने समर्थः शक्तः । मालिनीवृत्तं,
 ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तत्तत्क्षणात् ॥ २७ ॥

(ट) क्षत्रियवटोः क्षत्रियकुमारस्य अनात्मज्ञता आत्मज्ञानरा-
 हित्यं कोऽयं मे आत्मा कस्यायमसदृशाचार इत्येवंरूपं विवेकाभावः
 इति यावत् ।

नेति । धनुः व्यावृजता खण्डयता तेन क्षत्रियवटुना भूतेषु
 प्राणिषु कर्णसन्तानेन क्षपातिरेकेण शान्तः आत्मा यस्य तादृशात्
 देशात् भवानोपतेः शङ्करात् यदि नाम न त्वस्तं न भीतम् अतिदया-
 लुर्देवेदेवो न कर्थाञ्चत् कुप्यतीति बाह्वाहिति भावः, त्वं किन्तु तस्य

एष मे प्रथमस्य कर्कशः परिणामः (ठ) ।

यत् क्षत्रियेष्वपि पुनः स्थितमाधिपत्यं

तैरेव सम्प्रति हृतानि पुनर्धनूंषि ।

उन्माद्यता भुजबलेन मयापि कष्ट-

मुच्छृङ्खलानि चरितानि पुनः श्रुतानि ॥ २८ ॥

रामः । अकलिततपस्ते जीवीर्थ्यप्रधिञ्चि यशोनिधा-

ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिधावति ।

अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे

स्मरति रभसात् पाणिः पादोपसंयङ्गणाय च ॥ ३० ॥

शत्रुः सदान्तरस्य मदमत्तस्य तारकस्य तद्गन्धस्य अक्षुरविशेषस्य क्वात्
विश्वस्य जगतः दत्तः उत्सवः आनन्दो येन तथाभूतः स्तब्धः कार्त्तिक-
केयः अथवा स्तब्ध इव प्रियः शिष्योऽहं कथं न श्रुतः न आश्रितः ?
देवदेवात् कृपावतो भयं मास्तु तत्पुत्रात् कुमारान् तच्छिष्यान् मत्तः
देवदेवावस्माननेन सङ्घातकोपात् भयं न गणितमिति भावः । शार्ङ्ग-
छविक्कीकृतं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(ठ) प्रथमस्य क्रोधत्यागेन शान्ततथावस्थानस्येति यावत् कर्कशः
दारुणः परिणामः फलं मद्रथम एतत्क्षत्रियशोरोद्धत्यनिदानमिति
भावः ।

वदति । यतः यतः क्षत्रियेषु अपि पुनः आधिपत्यम् अधि-
राजत्वम् स्थितं, तैरेव सम्प्रति पुनः धनूंषि हृतानि । मयापि
उन्माद्यता भुजबलेन वाक्छुबलेन तेषामिति शेषः उच्छृङ्खलानि उद्ध-
तानि चरितानि पुनः श्रुतानि । वदन्तितत्त्वं वृत्तम् ॥ २८ ॥

अकलितेति । न कलितः न आक्रान्तः केनप्येति भावः तपसः
तेजसः वीर्यस्य च प्रथमा विस्तारः यस्य तादृशे यथोनिधौ महा-
कीर्तौ अवितथेन सत्त्वेन मदेन गर्वेण आध्मातः पूरितः तस्मिन् तुनौ
रोषात् अभिधावति सति पाणिः ममेति शेषः अभिनवा साक्षतमभ्या-
स्येति भावः यः धनुर्विद्यां तया हर्षं क्षमते बहते इति तस्योक्ताव-

किन्त्वविषयस्तावदाचारस्य (ङ) ।

जाम । भोः भोः परिष्काः ! क रामो दाशरथिः ?

रामः । अयमहं भोः ! इत इतो भवान् ।

जाम । साधु राजपुत्र ! साधु सत्यमैक्षाकः खल्वसि ।

अन्विष्यतः प्रमथनाय ममापि दर्पा-

दात्मानमर्पयसि जातिविशुद्धसत्त्वः ।

गन्धर्विपेन्द्रकलभः करिकुम्भकूट-

कुट्टाकपाणिकुलिशस्य यथा मृगारेः ॥ ३१ ॥

स्त्रियः । संतं पावं पङ्क्तिदममङ्गलं (ठ) ।

जाम । [निर्वर्ण्य स्वगतम्] रमणीयः क्षत्रियकुमार
आसीत् ? (ण) ।

कर्मेणो चरिताय वीरसमाचारायेति यावत् च पादयोश्चरणयोरुपसंग्रह-
णाय च अभियन्द्नाय वेत्यर्थः रमसात् वेगात् स्फुरति प्रसरति । अस्य
दर्पोपशमनाय च पादाभिवन्दनाय च इच्छा मम वर्तते इति भावः ।
हरिणीवृत्तम् ॥ ३० ॥

(ङ) अविषयः अस्यानम् आचारस्य पादवन्दनरूपमिष्टव्यवहा-
रस्य । अयमिति शेषः ।

अन्विष्यत इति । जात्या अन्वयेन विशुद्धं सत्त्वं बलम् उत्साहो
वा यस्य तादृशः त्वं गन्धर्विपेन्द्रकलभः मदमत्तकुम्भरेन्द्रशिष्यः करिष्यः
गजेन्द्रस्य कुम्भकूटं कुम्भशिखरं तस्य कुट्टाकं केदकं विदारकमित्यर्थः
पाणिकुलिशं करवज्रं यस्य तथाभूतस्य मृगारेः सिंहस्य यथा
दर्पात् प्रमथनाय संहाराय अन्विष्यतः ममापि आत्मानम् अर्पयसि
इदानीं यद्वा दर्पात् आत्मानमर्पयसीत्यन्वयः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(ठ) शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलमिति सं । पापम् अशुभं
शान्तं निहतम् अमङ्गलम् अकल्याणं प्रतिहतं निराकृतं भवतु शान्त-
मेति शेषः ।

(ण) आसीदित्यनेन निरुक्त एवायमिति व्यज्यते ।

चक्षुत्पञ्चशिखण्डमण्डलमसौ मुग्धप्रगल्भं शिशु-
गम्भीरञ्च मनोहरञ्च सहजश्रीलक्ष्म रूपं दधत् ।
द्राग्दृष्टोऽपि हरत्यलं मम मनः सौन्दर्यसारश्रिया
हन्तव्यस्तु तथापि नाम धिगहो ! वीरव्रतक्रूरताम् ॥ ३२ ॥

[प्रकाशम्]

प्रागप्राप्तनिशुम्भशाश्ववधनुर्द्वैधाक्रियाविर्भवत्-
क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भावविद्धः क्षणात् ।
सज्वालः परशुर्भवत्पशुधिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥ ३३ ॥

चञ्चदिति । चञ्चत् स्फुरत् पञ्चानां शिखण्डानां शिखानां, बाला-
नान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डक इत्यमरः । मण्डलं निचयः
यस्मिन् तथोक्तं मुग्धञ्च प्रगल्भञ्च मुग्धप्रगल्भं बाल्यप्रौढभावाभ्यां
समन्वितमित्यर्थः गम्भीरं दुरवगाहञ्च मनोहरञ्च सहजं स्वाभाविकं
श्रीलक्ष्म श्रीचिह्नं यस्मिन् तादृशं रूपं दधत् असौ शिशुः द्राक्
भटिति सहसैत्यर्थः दृष्टोऽपि मम मनः सौन्दर्यसारश्रिया सौन्दर्योत्-
कर्षशोभया अलम् व्यत्यर्थं हरति तथापि हन्तव्यः बध्यः नाम अहो !
आश्चर्य्यं वीरव्रतस्य वीराचारस्य क्रूरतां निहुरतां धिक् निन्दाभीति
भावः धिह्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम्
॥ ३२ ॥

प्रागिति । येन अनेन कुठारेण देवो हरः जगत्सु खण्डयति रिपू-
निति खण्डः परशुः यस्य तथोक्तः ख्याप्यते कीर्त्यते लोकैरिति शेषः ।
स एषः अर्थाधिलः दृढः परशुः सज्वालः सार्चिः सन् प्राक् पूर्वं न प्राप्नः
निशुम्भः दलनं देन तादृशं यत् गम्भीरिदं शाश्वतं धनुः तस्य द्वैधा-
क्रियया द्विखण्डकरणेन भङ्गनेनेत्यर्थः आविर्भवन् सञ्जायमानः यः
क्रोधः तेन प्रेरितो भीमो भयङ्करः यो भार्गवः तस्य भुज एव सज्वालः
तस्मात् अपविद्धः क्षिप्तः सन् क्षणात् अस्तेनैव समयेनेत्यर्थः तव कण्ठ-

स्त्रियः । हृषी ! हृषी ! पञ्चसिद्धोऽसौ एतौ (त) ।

रामः । [सधैर्यबहुमानवकीर्तुवं निर्वर्ण्य] अयं सः—, यः
किल पुरा सपरिवारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता
नीललोहितेन सहस्रपरिवत्सरान्तवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः
परशुः (थ) ।

सख्यः । भट्टिदारिण ! पैक्व हिअअभग्निअउब्बमंतअहु-
माणो णिक्कंपधीरगुरुत्तणेन उवहसइ भअवदो भग्गवस्स
आउहलअं भट्टिदारओ (द) ।

पीठस्य अतिथिः भवतु । अविश्वेनेव कुठारप्रहारेण ते शिरश्छेदं
करवाणीति निकषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(त) हा धिक् ! हा धिक् ! प्रचलितः खलु एषः सं ।

प्रचलितः क्रोधप्रदीप्तः ।

(थ) निर्वर्ण्य वृद्धा । पुरेति । सपरिवारः समर्थः कार्तिकेयः
स्कन्दः तस्य विजयेन पराभवेण आवर्जितः वर्जितः तेन । सहस्र-
परिवत्सरान्तवासिने सहस्रं वत्सरान् अन्ते समीपे लोकीति तथी-
क्ताय सहस्रं वत्सरान् शिष्यत्वमुपगतायेत्यर्थः । प्रसादीकृतः प्रसाद-
इति दत्त इत्यर्थः पुरा स्कान्दभार्गवौ परस्परं स्वईमानौ देवदेवं
स्वस्वबलपरीक्षणार्थं निवेदयामासुः । स च उभयोरपि प्रीतः
समदर्शी भगवान् उभौ सुज्ञार्थमादिदेश । तत्र भार्गवेण स्कन्दं
पराजितं वृद्धा तस्य बलातिशयेन प्रीतः तस्मै स्वं परशुं प्रसादीकृत-
वार्णितं पुरातनी कथात्मातुसन्वेया ।

(द) भर्तृदारिके ! प्रेक्ष स्वहृदयभृतोद्धान्तबहुमानो निष्कम्पधीर-
गुरुत्वेन उपहसति भगवतो भार्गवस्य आयुधलम्भं भर्तृदारक इति सं ।

वृद्धवेति । वृद्धं भृतं येन तथोक्तः तथापि उद्धान्तः उद्गुणीयः
हृदये सारल्यस्यामितत्यादिति भावः बहुभ्रमं भानो भार्गवं प्रति
पूज्यतानुराग इति यावत् वक्ष्ये तथाभूतः ।

सीता । [सविस्मयासं पश्यति]

जाम । [स्वगतम्] आश्चर्य्यमाश्चर्य्यम् । अन्य एवायं-
प्रकारः । किमपि चैतदसंविज्ञातपदनिबन्धनमाहात्म्यं सौज-
न्यञ्च । संरम्भगम्भीरधीरञ्च पौरुषावष्टम्भः । [प्रकाशम्] राम !
दाशरथे ! स एवायमाचार्य्यपादानां प्रियः परशुः (ध्र) ।

सख्यः । क्वणं उस्संतस्स बिअ आलाओ (न) ।

जाम । अस्सप्रयोगस्सुरलीकलहे गणानां

सैन्यैर्वतोऽपि जित एव मया कुमारः ।

एतावताऽपि परिरभ्य धृतप्रसादः

प्रादादिमं प्रियगुणो भगवान् गुरुर्मे ॥ ३४ ॥

रामः । [स्वगतम्] कथमेतावताऽपीत्याह ? अहो ! गर्व-

(घ) अस्विज्ञानेति । न संविज्ञातं पदं चिह्नं किमपीति भावः
निबन्धनं हेतुर्यस्य तथाभूतम् अचिन्त्यहेतुकमिति यावत् साहाय्यं महा-
प्राणता सौजन्यं साधुभावश्च तादृशमिति भावः । संरम्भेति । संरम्भेण
संश्रमेण गम्भीरः दुरवगाहः धीरः अचपलश्च । पौरुषावष्टम्भः
पुरुषकारावलम्बनम् ।

(न) क्षणम् उच्छ्वसत इव आलाप इति सं । उच्छ्वसत इव स तु-
ष्यत इव ।

अस्मेति । अस्त्राणां प्रयोगस्य सुरली अभ्यासः शिखेत्यर्थः
तत्र यः कलहः विवादः अन्योन्यं प्रति अहोति भावः तत्र गणानां
प्रमथानां सैन्यैः दृतोऽपि कुमारः कार्तिकेयः मया जित एव ।
एतावतापि पुत्रपराजयेनापीति भावः प्रिया गुणाः यस्य सः प्रिय-
गुणः गुणपक्षपातीत्यर्थः मे गुरुः आचार्य्यः भगवान् दृतः प्रसादः
अलुकस्या येन तथाभूतः प्रसन्न इत्यर्थः परिरभ्य आलिङ्ग्य आश्रित्य
येन इमं परशुं प्रादात् दत्तवान् । बसन्तिलकं दत्तम् ॥ ३४ ॥

गौरवस्याभोगः [प्रकाशम्] अतश्च भगवन् ! द्यावापृथिव्योर्वि-
ततस्ते वीरवादः (प) ।

येनैव खण्डपरशुर्भगवान् प्रचण्ड-

खण्डीपतिस्त्रिभुवनेषु गुरुः प्ररुद्धः ।

तेनैव तारकरिपोर्विजयार्जितेन

दीप्तिं गता परशुराम इति श्रुतिस्ते ॥ ३५ ॥

किञ्च ।

उत्पत्तिर्जम्दग्मितः स भगवान् देवः पिनाकी गुरुः

वीर्यं यत् तु न तद्गिरां पथि नु तद् व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।

त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहोनिर्व्याजदानावधिः

सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किंवा न लोकोत्तरम् ? ॥ ३६ ॥

(प) आभोगः पूर्णता । विततः विस्तृतः विख्यात इति
बावत् ।

येनैवेति । येनैव वीरवादेनेति भावः प्रचण्डः उग्रः भगवान्
चण्डीपतिः खण्डपरशुः त्रिभुवनेषु गुरुः सर्ववीरप्रधानः प्ररुद्धः
प्रसिद्धः, तारकरिपोः तारकासुरघातिनः स्कन्दस्य विजयार्जितेन
पराजयलब्धेन तेनैव वीरवादेन ते तव परशुना रक्षते इति परशु-
राम इति श्रुतिः प्रसिद्धिः दीप्तिं गता शोभितेत्यर्थः । वसन्ततिब्बकं
वृत्तम् ॥ ३५ ॥

उत्पत्तिरिति । जम्दग्मितः सङ्घर्षेरिति भावः उत्पत्तिर्जन्य, स
प्रसिद्धो भगवान् पिनाकी देवः गुरुराचार्यः, यत् तु वीर्यं सप्तमर्थं
तत् गिरां वाचां पथि न, अतिर्वचनीयमित्यर्थः । हि यतः तानि
कर्माणि कर्त्तव्यीदृनिधनादीनीति भावः तैः तत् वीर्यं व्यक्तं
प्रकटितं गतम् । सप्तभिः सप्तद्वैः सृष्टितायाः वेष्टितायाः चिह्निताया
वा बद्धाः पृथिव्याः निर्व्याजम् अकपटं दानम् अवधिर्यस्य तच्चाभूतः
त्यागः ब्रह्मतेति बावत् अतः सत्यस्य ब्रह्मणः वेदस्य तपसश्च निधिः

सख्यः । जाणादि महाभाषो गुरुधरमणिक्खं मंतिदुं (फ) ।

जाम ।

राम ! राम ! नयनाभिरामतामाशयस्य सदृशीं समुद्दहन् ।

अप्रतर्क्य गुणरामणीयकः सर्वथैव हृदयङ्गमोऽसि मे ॥ ३७ ॥

अपिच । हेरम्बदन्तमुषलोक्लिखितैकभित्ति-

वक्षो विशाखविशिखव्रणलाञ्छितं मे ।

रोमाञ्चकक्षु कितमद्भुतवीरलाभात्

सत्यं ब्रवीमि परिरम्भुमिवेच्छति त्वाम् ॥ ३८ ॥

सख्यः । भट्टिदारिण ! पेक्ख भट्टिणो सोहम् । तुमं क्व

णिच्चपरांसुही अत्ताणञ्च वंचसि (ब) ।

आशयः तस्य भगवतः सर्वशक्तिमतः तवेति शेषः किं वा न लोकोत्तरम् ?
अलौकिकं न ? अपि तु सर्वमेव चरितं लोकोत्तरमित्यर्थः । शार्दूल-
विक्रीकृतं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

(फ) जानाति महाभागो गुरुधरमणीयं मन्त्रयितुम् सं ।

गुरुधरमणीयमतिरमणीयम् । मन्त्रयितुम् आलपितुम् ।

रामेति । हे राम राम ! आशयस्य सद्भाषस्य सदृशीम् अतु-
रूपं नयनयोः अभिरामतां प्रियतां समुद्दहन् दृष्टवान् त्वम् अप्रतर्क्यैः
अचिन्त्यैः गुणैः रामणीयकं रमणीयत्वं यस्य तथाभूतः सन् मे मम
हृदयङ्गमः मनोहारो अस्मि । तव मम हृदयङ्गमत्वं कैः गुणैरित्यहं
तर्कयितुं न शक्नोमीति भावः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ३७ ॥

हेरम्बेति । हेरम्बस्य गणेशस्य दन्त एव सुषलं तेन उक्लिखिता
विद्धेति यावत् एका भित्तिः अंशः यस्य तथोक्तं तथा विशाखस्य
कात्तिकेशस्य विशिखैः शरैः यत् व्रणं कृतं तेन लाञ्छितं चिह्नितं
मे मम वक्षः अङ्गु तस्य वीरस्य तवेति भावः लाभात् रोमाञ्चः कक्षु-
कितम् आहतमित्यर्थः यत् त्वां परिरम्भुम् आलङ्कितुम् इच्छतीव
सत्यं ब्रवीमि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ब) भट्टिदारिके प्रेक्षस्य भर्तुः सौभाग्यम् । त्वं क्व नित्यं

सीता । [सास्त्रं निःश्वसिति]

रामः । भगवन् ! परिरम्भणमिति प्रोक्तं प्रतीपमेतत् (भ) ।

सख्यः । धीरमसिणो अत्तस्सो माहात्तसोहिदी से विण्णो (म) ।

जाम । [स्वगतम्] अहो ! स्वगुणपरगुणोत्कर्षपरिणाम-
ग्राहि सौजन्यपूतमन्तःकरणमस्य राजन्यपीतस्य । पारमार्थि-
कविनयदुर्विभावस्त्वतिनिपुणबुद्धिग्राह्यो महानहङ्कारः (य) ।

अप्राकृतस्य चरितातिशयस्य भावै-

रत्यङ्गुतैर्मम हृतस्य तथाप्यनास्था ।

पराङ्मुखी आत्मानं वक्ष्यसि सं ।

सौभाग्यं वाङ्मयं शरीरपीति भावः । नित्यं सततं परा-
ङ्मुखी यिसुखी लज्जातिरेकादिति भावः । वक्ष्यसि प्रतारयसि
द्रष्टव्यदर्शनविरहादिति भावः ।

(भ) परिरम्भणम् आलिङ्गनम् । प्रस्तुतेति । प्रस्तुतस्य प्रकृतस्य
महमनरूपस्येति भावः प्रतीपं प्रतिकूलं विपरीतमित्यर्थः ।

(म) धीरमसिणो आत्मानो माहात्म्यशोभितोऽसौ विनयः सं ।
धीरश्चसौ मखणः स्निग्धश्चेति धीरमखणः ।

(य) स्वगुणेति । स्वस्य गुणानां परस्य च गुणानाम् उत्कर्षस्य
परिणामः फलं तस्य ग्राहि बोधकं स्वगुणोत्कर्षस्य परगुणोत्कर्षस्य च
प्रकटने यत् फलं तदुबोधकमिति यावत् सौजन्यपूतं सौजन्येन पूतं
विशुद्धम् । राजन्यपीतस्य राजकुमारस्य । पारेति । पारमार्थिकेन
तात्त्विकेन नतु कपटेनेति भावः विनयेन शिष्टाचारेण दुर्विभावः
विभावयितुमशक्यः लक्षयितुमशक्य इत्यर्थः । अतीति । अतिनिपुणः
या बुद्धिः तथा यद्वा अतिनिपुणा बुद्धिर्येषां तैः प्राप्तः वेद्यः ।

अप्राकृतस्येत्येति । अप्राकृतस्य अलौकिकस्य चरितातिशयस्य अत्यद्-
भुतैः अत्याश्चर्यैः भावैः आश्रयैः अस्तेति शेषः, भावोऽभिप्राय आशय
इत्यन्तरः । हृतस्यापि आकटस्यापि अम तथापि किमन्येषामिति

कीऽप्ये ष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय-

माहात्म्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥ ३६ ॥

आश्चर्यम् । सम्भाव्यमिष्टभुवनभयदानपुण्य-

सम्भारमस्य वपुरत्र हि विस्फुरन्ति ।

लक्ष्मीश्च सात्त्विकगुणोज्ज्वलितश्च तेजो

धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च ॥ ४० ॥

अयं हि—चातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्ववेदः

चातो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोशस्य गुप्त्यै ।

भावः अनास्था अनादरः अवहेलनमिति यावत् परिरञ्जुमिवेच्छति त्वामिति वचसीति शेषः समेतस्मिन् वचसि सादरं ग्रहीतव्येऽपि परिरम्भणमिति प्रस्तुतप्रतीपमिति कथनमेव भूयाननादर इति सङ्गानहङ्कारः प्रकटित इति भावः । अतः वीरशिशुकाकृतिः शिशुरूप-रीरः एषः अप्रमेयं प्रमादमशक्यम् अपरिच्छेद्यमित्यर्थः यत् माहात्म्यं सङ्गप्राप्तत्वं तस्य सारसमुदायः उत्कर्षातिशयः तन्मयः कोऽपि अनिर्वचनीय इत्यर्थः पदार्थः वस्तु भवतीति शेषः । वसन्ततिलकं दृप्तम् ॥ ३६ ॥

सम्भाव्यमिति । अस्य राजन्यपोतस्य वपुः शरीरम् इष्टः अभिलषितः भुवनानां जगताम् अभयदानमेव पुण्यसम्भारः सुकृत-सञ्चयः यस्य तथाविधं सम्भाव्यं सम्भावनया गम्यमित्यर्थः अयं जगता-मभयदानार्थमेव ससुत्पन्नः कीऽपीति मया सम्भाव्यते इति भावः हि यतः अत्र वपुषि शरीरे लक्ष्मीश्च श्रीश्च सात्त्विकैः सत्त्वोद्भूत-जनिनैः गुणैः उज्ज्वलितं प्रदीप्तं तेजश्च धर्मश्च मानविजयौ च मानश्च विजयश्चेत्यर्थः पराक्रमश्च एते विस्फुरन्ति विद्योतन्ते । वसन्ततिलकं दृप्तम् ॥ ४० ॥

त्मादुर्मिति । लोकान् जगन्नि त्मात्वं रक्षितम् अस्त्ववेदः कायवान् शरीरी परिणत इव उत्पन्न इव, चातो धर्मः ब्रह्मकोशस्य ब्रह्माण्डस्य

सामर्थ्यानामिव समुदयः सञ्चयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥४१॥

[प्रकाशम्] हे भवत्यः ! प्रवेशयन्तु इयं बधूरभ्यन्तरमेव ।

रामः । [स्वगतम्] एवमेवम् ।

[नेपथ्ये]

सीरध्वजो धनुष्याणिरित एवाभिवर्त्तते ।

गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ॥ ४२ ॥

सख्यः । भट्टिदारिण ! परागदो एव तादो एहि अब्भन्तरं
पबिसङ्ग (र) ।

सीता । [स्वगतम्] भबबदि सङ्गामसिरि ! एसो दे
अञ्जली ।

[इति निष्क्रान्ताः स्त्रियः]

जाम ।

स एष राजा जनको मनीषी पुरोहितेनाङ्गिरसेन गुप्तः ।

आदित्यशिष्यः किल याज्ञवल्क्यो यस्मै मुनिर्ब्रह्म परं विवरे ॥४३॥

वेदरूपधनभाण्डारस्य वा शुभ्यै रक्षणाय तत्तुं शरीरं स्थित इव, साम-
र्थ्यानां शक्त्यानां समुदय इव, गुणानां सञ्चयो वा समष्टिरिव,
जगत्सु यानि पुण्यानि निर्माणानि कृष्टयः तेषां राशिरिव समुदाय
इव आविर्भूय देहमाश्रित्येति भावः स्थितः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥४१॥

सीरध्वज इति । सीरध्वजः जनकः । अन्यत् पद्यम् ॥ ४२ ॥

(र) भर्तृदारिके ! परामत एव तातः एहि अभ्यन्तरं प्रविशामः सं ।

परामतः प्राप्तः उपास्थित इति यावत् ।

(ब) भगवति संघामन्त्रि ! एष ते अञ्जलिः सं ।

हे संघामन्त्रि ! एष ते अञ्जलिः त्वां कृताञ्जलिः प्रार्थने यथा

मे आर्यपुत्रो विजयी श्यादिति भावः ।

स इति । मनीषी विद्वान् । आङ्गिरसेन शतानन्देन । गुप्तः

सद्वृत्त एष तथापि तु क्षत्रिय इति शिरःशूलमुत्कोपयति (व) ।

[ततः प्रविशतः संभ्रान्तौ जनकशतानन्दौ]

शता । राजन् ! किमत्र युक्तम् ? (श)

जन । भगवन् !

ऋषिरयमतिथिश्चेद् विष्टरः पाद्यमर्घ्यं

तदनु च मधुपर्कः कल्पप्रतां श्रोत्रियाय ।

अथ तु रिपुरकस्माद् द्वेष्टि नः पुत्रभाण्डे

तदिह नयविहीने कार्मुकस्याधिकारः ॥ ४४ ॥

[इति परिक्रामतः]

रामः । तत् किमिति अतिवाप्यायितं भवता ? (घ)

रक्षितः । आदित्यस्य सूर्यस्य शिष्यः कावः याज्ञवल्करः मुनिः यस्मै जनकाय परं ब्रह्म वेदं विवर्णे विष्टतवान् यं वेदमध्यापयदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४२ ॥

(व) सद्वृत्तः सदाचारः । उत्कोपयति उद्दीपयति जनयतीति यावत् ।

(श) कावः परशुरामे इति शेषः ।

ऋषिरिति । अयम् ऋषिरतिथिरभ्यागतश्चेत् भवतीति शेषः तदा श्रोत्रियाय वेदविदुषे कस्मै विष्टरः आसनं पाद्यम् अर्घ्यं तदनु तदनन्तरं मधुपर्कञ्च कल्पप्रतां दीयताम् । अथ पश्चान्तरे तु भोः रिपुः शत्रुः सन् अकस्मात् नः अस्माकं पुत्रभाण्डे पुत्ररूपधने नासातरोति भावः द्वेष्टि द्वेषं करोति, तत् तदा नयविहीने दुर्नयशान्तिनि रक्ष अस्मिन् परशुरामे कार्मुकस्य प्रतुषः अधिकारः अस्त्रधारणं युक्तमिति भावः । शान्तिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

(घ) अतिवाप्यायितम् अपिशवेन वाप्यं पातितमित्यर्थः ।

जाम । न किञ्चित् ।

सम्भूयैव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते
यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः ।

स त्वं नूतन एव कङ्कणधरः श्रीमान् प्रियश्चेतसो
हन्तव्यः परिभूतवान् गुरुमिति प्रागेव दूयामहे ॥४५॥

राम । भार्गव ! ज्ञायते मामनुकम्पस इति ।

जाम । अरे ! किमुत त्वातोऽसि ? (स)

अमृताध्मातजीमूतस्निग्धसंहननस्य ते ।

कुठारः कम्बुकण्डस्य कष्टं कण्ठे पतिष्यति ॥ ४६ ॥

सम्भूयेति । यत्र आलोकपथावतारिणि दृष्टिपथं गते इत्यर्थः
सुखानि सम्भूयैव मिलित्वैव चेतसि परं भूमानं विस्तारम् आतन्वते
लभन्ते इत्यर्थः तथा नेत्रोत्सवः नेत्रयोरानन्दः रतिं स्नेहं प्रस्तौति
जनयति स नूतन एव कङ्कणधरः कङ्कणं कौतुकं वैवाहिकमङ्गल-
हस्तसूत्रमिति यावत् तस्य धरः धृतविवाहहस्तसूत्र इत्यर्थः श्रीमान्
चेतसः हृदयस्य ममेति शेषः प्रियः त्वं गुरुमाचार्यं परमित्यर्थः
परिभूतवान् अवज्ञातवान् तत्कार्मुकदलनादिति भावः प्रागेव हन्तव्यः
बध्यः मयेति शेषः इति हेतोः प्रागेव पूर्वमेव हननादिति शेषः
दूयामहे दुःखिताः स्म इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

(स) किमुतेति किमुत किं भोः ! त्वातः रक्षितः मयेति शेषः
अहं त्वां रक्षिष्यामीति भयं मनसि ज्ञया इति भावः ।

अमृतेति । अमृतेन जलेन आध्मातः पूरितः यः जीमूतः मेघः
तद्वत् स्निग्धं संहननं शरीरं यस्य तथोक्तस्य नवचनश्यामसूत्रैरित्यर्थः
कम्बुकण्डस्य शङ्कुकण्डस्य ते तव कण्ठे कुठारः पतिष्यति इति कष्टं
दुःखम् एतावता त्वां रक्षिष्यामीति नैव मनसि कर्त्तव्यमिति भावः
॥ ४६ ॥

रामः । सत्यमेव करुणया प्रतिजिज्ञोऽसि (ह) ।

जाम । आः मय्येव भ्रूकुटीधरः संवृत्तः । अरे ! क्षत्रिय-
डिम्ब ! त्वं किल शिशुर्नवबधूटिकापरिग्रह इत्यपूर्वमुपतप्स्यते-
ऽस्माभिः (क्ष) ।

सुप्रसिद्धः प्रवादोऽयमिति हैति च गीयते ।

जामदग्न्यः स्वयं रामो मातुर्मूर्धानमाच्छिनत् ॥४७॥

अपिच । रे मूढ !

(ह) करुणया रूपया सां प्रतीति शेषः । प्रतिक्षिप्तः आकट्यः ।
अथच करुणा दैन्यं दुर्वकतेति यावत् तथा । दुर्वलस्य तर्जन-गर्जन-
मातृसारत्वमिति व्यञ्ज्यते ।

(क्ष) क्षत्रियडिम्ब ! राजन्याभक्त ! नवेति । नवा बधूटिका अस्या
बधूः बालिका बधूरित्यर्थः तां परिष्टहीतवानिति परिग्रहः तदोद्दे-
त्यर्थः । अपूर्वम् अभिनवम् इतः पूर्वं कदापि भया इत्यं नोपतप्स्यमिति
भावः ।

सुप्रसिद्ध इति । जामदग्नरेपत्यं पुमान् जामदग्न्यः रामः
स्वयं मातुर्जनन्याः मूर्धानं शिरः आच्छिनत् चकर्त्त अयं सुप्रसिद्धः
सुविख्यातः प्रवादः इति ह इति च एवं सम्भाव्यते
इत्येवंरूपेणेति भावः गीयते कीर्त्यते लौकैरिति शेषः
एतस्मिन्नपि कर्मणि न भया उपतप्स्यमिति भावः । पुरा भार्गव-

ऊनमी रेणुका पत्न्युर्जहदग्नेः सकाशात् सकृन्मादेतुं नर्ददासकृत्
तत्र हैहयाधिपतिः कार्तवीर्य्यः बभूविः कामिनीभिः परिहृतो
जलक्रीडामकरोत् । तदवलोक्य रेणुकायास्तत्प्राप्तिनाशात् तद्दर्शने
काकातिपातः संवृत्तः । अथागतं तां जामदग्निः क्रोधपरीतः हन्तुं
पुत्रानादिदृष्ट्वा । अपरे पुत्रास्तद्वचनं न शृणुतुः । एक एव परशु-
रामः पितुराश्रया तस्या जनन्याः शिरश्चिच्छेदेति वार्तात्मानुसन्धेया ।
अनुपुवृत्तम् ॥ ४७ ॥

उत्कृत्वोत्कृत्व गर्भानपि शकलयतः क्षत्रसन्तानरोषा-
 दुहामस्यै कविंशत्ववधि विधमतः सर्वतो राजवंश्यान् ।
 पितरं तद्रक्तपूर्णं हृदसवनमहानन्दमन्दायमानं
 क्रोधाग्निं कुर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ? ॥४८॥

उत्कृत्व इति । क्षत्रसन्तानेषु क्षत्रियान्वयेषु रोषः क्रोधः तस्मात्
 गर्भानपि क्षत्रियनारीणां गर्भस्थितानपि जीवान् उत्कृत्व उत्कृत्व
 वहिष्कृत्य वहिष्कृत्य शकलयतः खण्डयतः एकविंशत्ववधि
 एकविंशतिवारानित्यर्थः सर्वतः समन्तात् सर्वान् वा राज-
 वंश्यान् क्षत्रियान्वयजान् विधमतः व्यापीदयतः उहामस्य विकट-
 चारिणः पितरं पिष्टत आगतं पिष्टनिधनात् जातमिति
 भावः क्रोधाग्निं तेषां क्षत्रियाणां रक्तैः पूर्णः क्रो हृदः तत्र
 सवनं क्षानं पिष्टतर्पणसंज्ञितमिति भावः तर्पणस्य क्षानाङ्गत्वात्
 न तस्य पृथगुक्तिरिति बोध्यम् । तेन यो महान् आनन्दः तेन
 मन्दायमानम् उपशान्तप्रायमिति भावः कुर्वतः मे मम स्वभावः सर्वैः
 भूतैः प्राणिभिः न विदितः खलु इति न,—अपि तु विदित एवेत्यर्थः । एतत्
 कृत्वापि न मयोपतप्तमिति भावः । पुरा कार्त्तवीर्यैः शृंगयां परि-
 चरन् जमदग्नेराश्रममाजगाम । स च महर्षिस्तं शृंगानं निजहोम-
 धेनुप्रभावात् दिव्यभोगादिभिरतिथिहृत्कारैः प्रीणयामास । राजा
 तु होमधेनोस्तादृशं प्रभावं ज्ञात्वा प्रतिष्ठमानो मुनिमुवाच, भगवन् !
 देहि मे धेनुमिमां रत्नभूतां रत्नानि पृथिव्यां सर्वाणि राजप्राज्ञाणीति
 शास्त्रविदः कथयन्ति । तदस्यां ममैवाधिकार इति । अपिस्तु तं
 प्रत्याचक्ष्ये । अथ क्रुद्धो राजा वक्तात् तां धेनुं गृहीत्वा स्वराजधानीं
 प्रतस्थे । अथागतं पुत्रं परशुरामं स मुनिर्होमधेनुहरणहस्तान्-
 माख्यत् । परशुरामस्तु तथा पितरमवमतं कार्त्तवीर्येण ज्ञत्वा सद्यः
 एव परशुहस्तास्वराजधानीमागत्य तं कार्त्तवीर्यं निहत्य होमधेनुं
 प्रत्याहरत् । अथैकदा परशुरामे क्षान्तान्तरं गते शकाकिनं स्मितं

रामः । नृशंसता हि नाम तच्च पुरुषदोषः, का तत्र विक-
त्यना ? (क) ।

जाम । आः क्षत्रियवटो ! क्षति नाम प्रगल्भसे ? (ख) ।

प्रहर नमस्तु चापं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं

मयि तु कृतनिघाते किं विदध्याः परेण ।

धगिति विततवङ्गुद्गारभास्वत्कुठार-

प्रविघटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ? ॥ ४६ ॥

तत्पितरं जमदग्निं कार्त्तवीर्यबधजनितामर्षा हैहयाः समभ्येत्य
निजम्नुः । ततश्च परशुरामः पितरं निहतं दृष्ट्वा नितरां क्रोधज्वलितः
प्रकविंशति वारान् क्षत्रियान्वयजान् सर्वानेव निहत्य पितरं
तर्पयिष्ये इति प्रतिज्ञाय तथैव कृतवानिति प्रौराणिकी वार्त्तात्वानु-
सन्धेया । अङ्गराष्ट्रम् ॥ ४८ ॥

(क) नृशंसता निष्ठुरता निर्दयतेत्यर्थः । तत्र सर्वक्षत्रियनिधने
इति भावः पुरुषदोषः पुरुषस्य तथा बिष्ठुरमाचरत इति भावः
दोषः । अपराधिनं दण्डनं न दोषमायहति निरपधानान्तु गर्भ-
स्यानामपि तथा दण्डनं सर्वथा दोष एवेति तत्र तस्मिन् कर्मणि
विकत्यना स्त्राघा का ? अनुचितैव विकत्यनेति भावः ।

(ख) प्रगल्भसे अर्द्धसे धार्ष्ट्यामाचरसि वेत्यर्थः ।

प्रहरेति । प्रहर प्रहारं कुरु मयीति शेषः, चापं धनुः नमस्तु
नतं भवतु व्यासङ्गमनादिति शेषः धनुषि अस्त्रं योजयित्वा मां
प्रति प्रहरेति निष्कर्षः । ननु कथमहं प्रथमं प्रहरामीति चेत्तत्राह
प्रागिति अहं प्राक् पूर्वं प्रहारस्य शत्रुकृतस्य प्रियः, मयि तु कृतः
निघातः प्रहारो येन तादृशे सति तु प्राक् प्रहरतीत्यर्थः परेण अग्निरं
धगिति वितता विसृता वङ्गेः उद्गाराः यस्मात् तथाभूतः यः भास्वान्
दीप्यमानः कुठारः तेन प्रविघटितः निकृष्टः कठोरः कठिनः स्कन्ध-
बन्धः कण्ठदेशः यस्य तथाभूतः कबन्धः निर्भस्तककलेवरमित्यर्थः सन्

जनक-शतानन्दौ । वत्स रामभद्र ! विस्रब्धं तावदासुखं (ग)

रामः । कष्टमनुज्ञानापेक्षः संवृत्तोऽस्मि (घ) ।

जाम । अपि सुखमाङ्गिरसस्य ? (ङ) ।

शता । विशेषतस्त्वद्दर्शनात् । अपि च—

त्वं नः पूज्यतमोऽतिथिर्यदि ततः सज्जातिथेया वयम् (५०अ)

जाम । पुरोधः ! सुचरितवृत्तः त्रिव्रियो गृहमेधी याज्ञ-
वल्काशिष्यः तत्र सर्वं युज्यते किन्तु नाहमातिथ्यकामः ।

शता ।

कन्यान्तःपुरमक्रमात् प्रविशता संदूषिता नः स्थितिः । (५०आ)

जाम । अरस्थवासी ब्राह्मणोऽहमनभिन्नः परमेश्वरगृहा-
चारस्य (ब) ।

किं विदध्याः ? कुर्व्याः न किमपि कर्तुं शक्नुया इत्यर्थः । कवन्वोऽस्मी
क्रियायुक्तमपमूर्तकलेवरमित्यमरः । मालिनीकृताम् ॥ ४८ ॥

(ग) विस्रब्धं निःशङ्कम् । आसुखं तिष्ठ ।

(घ) अनुज्ञानापेक्षः अनुज्ञानम् अनुमतिम् अपेक्षते इति
तथोक्तः ।

(ङ) आङ्गिरसस्य शतानन्दस्य ।

त्वमिति । यदि त्वं नः अस्माकं पूज्यतमः अतीव पूज्यः अतिथिः
भवसीति शेषः ततस्तदा वयं सर्वं प्रस्तुतम् अतिथेयम् अतिथ्यो-
चितं द्रव्यं येषां तथाभूताः । अतिथ्यपहृणाय भवन्तमभ्यर्चयाम
इति भावः ॥ ५०-अ ॥

तर्हीत्यध्याहार्यं तर्हि यदि अतिथ्यकामो नासि तदेत्यर्थः
अतिथीनामभ्यन्तरगमने न दोष इति भावः । अक्रमात् नयविरो-
धादित्यर्थः कन्यान्तःपुरं प्रविशता त्वया नः अस्माकं स्थितिः मर्यादा
विष्टाचार इति यावत् संदूषिता मालिनीकृता ॥ ५०-आ ॥

(ब) परमेश्वरगृहाचारस्य राजगृहव्यवहारस्य ।

रामः । [खगतम्] शोभत एव दत्तभुवनैकदक्षिणस्य
सामन्तेषु अहङ्कारोत्प्रासः (क) ।

जन ।

पापं वाञ्छसि कर्म राघवशिशावस्तत्सनाथे कथम् ? (५०६)

[प्रविश्य] कञ्चुकी ।

देव्यः कङ्कणमोक्षणाय मिलिता राजन् ! वरः प्रेष्यताम् ॥ (५०६)

जनक-शतानन्दौ । वत्स रामभद्र ! श्वश्रूजनस्त्वामाह्व-
यति तद्वस्यताम् ।

रामः । भगवन् जामदग्न्य ! एवमादिशन्ति गुरवः ।

जाम । को दोषः क्रियतां लोकधर्मः (ज) । पश्यन्तु च त्वां
ज्ञातयः । किन्तु न चिरं जनपदेषु आरक्ष्यकास्तिष्ठन्ति ।
गन्तुकामोऽस्मि । अतो न कालः परिचेतव्यः ।

रामः । एवम् ।

[प्रविश्य] सुमन्त्रः ।

(क) दत्तेति दत्ता भुवनं पृथिवी एव एका सुख्या दक्षिणा
कश्यपायेति भावः येन तद्याभूतस्य । सामन्तेषु साधारणराजसु ।
अहङ्कारोत्प्रासः अहङ्कारेण गर्वेण उत्प्रासः परिहासविशेषः ।
उत्प्रासः स मनाक् स्मितमित्यमरः ।

पापमिति । अस्तत्सनाथे अस्तद्विश्वे इति भावः राघवशिष्यौ
रामे पापं अनिष्टं कर्म तद् बहुप्रमिति भावः कथं वाञ्छसि ? अभि-
वर्षसि ? ॥ ५० ६ ॥

देव्यः राजसहिष्यः कङ्कणमोक्षणाय हस्तस्त्रतयागाय मिलिताः
सङ्गताः, हे राजन् ! वरः जामाता रामः प्रेष्यताम् । शतानन्द-
वपस्वी द्वौ पादौ जनकवचः एकः पादः कञ्चुकिवचस्य चतुर्थः पादः
इति मिश्रित्वा शाद्वलविक्रीडितद्वस्तमेतदिति बोध्यम् ॥ ५०-६

(ज) लोकधर्मः लोकाचारः ।

भगवन्तौ वशिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः ।

इतरे । क भगवन्तौ ?

सुम । महाराजदशरथस्यान्तिके ।

रामः । गुरुवचनाद्विष्टामः ।

इतरे । तत्रैव गच्छामः ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे]

इति पर्युरामसंवादो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशतो वशिष्ठविश्वामित्रौ जनकशतानन्दी च]

वशिष्ठविश्वामित्रौ । जामदग्न्य !

दृष्टापूरुषविधेः सपत्न्यशमनात् प्रेथान् मघोनः सखा

येन द्यौरिव वज्रिणा वसुमती वीरेण राजन्वती ।

यस्यैते वयमग्रतः किमपरं विश्वस्य वैवस्वत

सोऽयं त्वां तनयप्रियः परिणतो राजाऽभ्यर्चयति ॥१॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजामदग्न्यविरचितानाटका-

महावीरचरिते विरचिता महावीरचरितनाटकस्य

द्वितीयोऽङ्कव्याख्या समाप्ता ।

इति । अग्निहोत्रादियज्ञकर्म कर्म इह पूर्णं जातादि-
कर्म । तथाच, वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदान-
काराणः पूर्वाभ्यर्चनाभिधीयते इति बहुः । तयोः समाहारः इत्यपूरुष-
स्य विधेः अतुल्यस्य सपत्न्याः तत्रैवः राक्षसादिव इत्यर्थः तेषां

तद्विरम शुष्ककलहात् (क) । इदं तु अस्तु—

संघ्नयते वक्षतरो सर्पिष्यन् च पच्यते ।

श्रोत्रियः श्रोत्रियगृहानागतोऽसि जुषस्व नः ॥ २ ॥

जाम । अत्र वो विज्ञापयामि किन्तु क्षमे यदि रामः
प्रकटवीर्यो न स्यात् । पश्यन्तु भवन्तः—

रामः कर्मभिरङ्गुतैः शिशुरपि ख्यातस्ततो भार्गवः

कस्मात् प्राप्य तिरस्क्रियामसहृणोऽप्यस्यादिति प्रस्तुते ।

को विद्याद् गुरुगौरवादिति भवेज्ज्ञाताऽपि वक्ता पुन-
र्नत्वे वास्ति यथास्थितस्य सुलभद्वेषं हि वीरव्रतम् ॥ ३ ॥

यमनात् दमनात् यः मघोनः इन्द्रस्य प्रेयान् कतिप्रियः खणा, येन
वीरेण वज्रिणा इन्द्रेण द्यौरिव सुरपुरीव वक्षतरो वृषिवी राजन्वतो
सुराजपती अस्तीति शेषः, सुराभि देये राजन्वानित्यमरः । एते
यं अस्तुवक्ष्यन्तिषु इति भावः यस्य अपतः तिष्ठाम इति शेषः
अपरं किं वक्ष्यन्मिति शेषः सोऽयं विश्वस्य जगतः राजा तनयप्रियः
पुत्रवत्सलः परिचतो वृद्धो वैवन्तः सूर्यवन्तः दशरथ इति शेषः
त्वं अभयं याचते प्रार्थयते । शार्ङ्गविक्लीडितं वक्ष्यम् ॥ १ ॥

(क) शुष्ककलहात् विरसविवादात् निरर्थकविरोधादिति यावत् ।

संघ्नयते इति । यत्सतरो अप्राप्तदम्बावस्था गौः संघ्न-
यते आलभ्यते आर्यते इति यावत्, सर्पिषि हते अघं पच्यते च,
श्रोत्रियः वेदपारगस्तं श्रोत्रियगृहान् आगतः अहि, नः अस्मान्
जुषस्व आनन्द्य । समांशो मधुपर्क इत्याम्नासाहसारेण गृहान-
तश्रोत्रियातिथेः सत्कारार्थं वत्सतरोसंघ्नपक्ष्य शास्त्रीयत्वादिति
भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ २ ॥

राम इति । शिशुरपि रामः अङ्गुतैः शोकातीतैः कर्मभिः
हरषतुर्भङ्गादिनिरिदि भावः ख्यातः प्रसिद्धिं यतः । अशङ्कनः
अशङ्क्युरपि बरावमानश्चेति भावः भार्गवः ततः रामात् तिरस्क्रियं
अवमाननं सुदृढतुर्भङ्गद्वयाप्रियकार्ज्यजनितामिति भावः प्राप्य कस्मात्

अपिच । यशस्ति निरवकाशं विष्वतश्चीयमाने

कथमपि वचनीयं प्राप्य यत्किञ्चिदेव ।

कृतविततिरकक्षात् प्राक्तनैरुत्तमानां

विरमति न केयञ्चित् कञ्चला किंवदन्ती ॥४॥

वशिष्ठः । अयि वत्स ! किमनया यावज्जीवमायुधपिशा-
चिकया ? ओत्रियोऽसि जामदग्न्य ! पूतं भजस्व पन्यानमा-
ग्न्यकक्षासि । तत् प्रचिनु चित्तप्रसादनीयतसो मैत्रादि-
भावनाः प्रसीदतु हि ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः
समापयतु परश्चक्षु (ख) । तत्प्रसादजम् ऋतभराभिधानम्

अस्यात् तस्यौ सुख आसीदिति भावः इति प्रसुते प्रसङ्गेन उपस्थिते
इति यावत् गुरुणां भवतां गौरवात् वचनातिशयस्यायुक्तत्वादिति
भावः इति कारणमिति शेषः को जनः विद्यात् जानीयात् विश्वसे-
दिति यावत् न कोऽपीत्यर्थः । यदि यथास्थितस्य व्यापारस्येति
शेषः ज्ञातापि भवेत् पुनः किन्तु वक्ता नैवास्ति नैव विद्यते । नन्वस्तु
तथा, तेन किमित्याह सुखभेति हि यतः वीरव्रतं वीराचारः सुखभः
सहजः द्वेषः वैरं अयमाननासमुत्थ इति भावः यस्मिन् तथोक्तम् ।
वीरा हि कथमपि अवमाननां न सहन्ते इति नियम इति भावः ।
शार्दूलविप्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

यशसीति । विष्वतः समन्तात् निरवकाशं यथा तथा ईदृक्
स्थानं नास्ति यत् यद्यो न विस्तृतमिति भावः चीयमाने वर्द्धमाने
यशसि उत्तमानां महतां कथमपि यत्किञ्चिदेव अल्पमात्रमेवेति भावः
वचनीयं निम्नागादं प्राप्य प्राक्तनैः इतरजनैः अकक्षात् विना हेतु-
मिति यावत् कृता विततिः विस्तारः यस्याः तादृशी सती कञ्चला
महिना किंवदन्ती जनश्रुतिः केयञ्चित् कथमपि न विरमति न निव-
र्त्तते । यत्किञ्चिदेव महतां दूषणं लोकाः विविधैरलङ्कारैः वितम्बनः
महद्दिव बहिः प्रकटयन्तीति भावः । माहिनीवृत्तम् ॥ ४ ॥

(ख) आयुधपिशाचिकया अस्त्रधारणप्रवृत्त्येति भावः । चित्त-

स सन्दर्भोऽभिनेतव्यः (ग) इति । [सहर्षम्] महावीर-
चरितं तर्हि प्रयोक्तव्यमित्यादिष्टमर्थतो भवति ।

वश्यवाचः कवेः काव्यं सा च रामाश्रया कथा ।

लब्धस्य वाक्यनिष्पन्दनिष्पेक्षनिकषो जनः ॥ ४ ॥

सोऽहमेतद्विज्ञापयामि । अस्ति दक्षिणापथे (घ) पद्मपुरं
नाम नगरम् । तत्र केचित्तैत्तिरीयिणः (ङ) काश्यपाश्वरण्ण-

आधारे प्रत्याधारं प्रतिवीरमिति भावः विभज्यते पृथक् पृथक्
कीर्त्यते इत्यर्थः । अतुष्टुष्टुत्तद्वयम् ॥ २ ॥

(ग) अभिनेतव्यः अभिनयविषयीकर्तव्यः । अभिनयसौक्तो
दर्शयेन । भवेदभिनयोऽनस्त्युत्कारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिक-
सौवभाहार्यः शान्तिकस्तथेति ।

वश्येति । वश्यं वशं गता वाक् यस्य तथाभूतस्य वाक्पटो-
रिति भावः कवेः भवभूतेः काव्यम् अलौकिकरसान्वितवाक्प्रपञ्चः, सा
प्रसिद्धा रामायणकथा रामचरितप्रसङ्गः वाक्यानां निष्पन्दस्य निष्प-
दस्य निष्पेक्षे निष्कर्षे निकषः कटिप्रस्तरः जनः सभ्यवर्ग इत्यर्थः सभ्यस्य
प्राप्तस्य आस्वाभिरिति शेषः । महाकविबन्धस्तु स्मृत एव हारी तत्र
तावत् रामचरितमतीव मनोहरं दर्शकस्य परमभिन्नः सङ्कटवचेति
स्मितयसङ्गतिर्नृपिकाञ्चनरूपयोग इति भावः । अतुष्टुष्टुत्तम् ॥ ४ ॥

(घ) दक्षिणापथे दक्षिणदिग्वर्तिदेशभेदे ।

(ङ) तैत्तिरीयिणः वेदेषु यजुषो द्वे शास्त्रे जज्ञा शुक्ला च तत्र
जज्ञा यजुःशास्त्रा तित्तिरिशास्त्रेत्युच्यते । आत्माचक्षते प्राज्ञानाः पुरा
याज्ञवल्क्यो महर्षिः वैशम्पायननामकादाचार्याद् यजुर्वेदमधीतवान् ।
कदाचित् केनचित् कारणेन कुपितो बुधः देहि मे यजुर्भागं तव्या नृही-
तमित्युवाच । स च महासुनिस्तथेति तस्मै तदुपदेशेन नृहीतं यजु-
भागं प्रत्युत्तार । उद्गुणीकृतं तं तत्र विचारिष्यसित्तिरिनामकाः पण्डितः
आदन्ति स तेषु उच्यते स वेदभागः जज्ञायकुरिति । विस्तरस्तु
भागवते द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये ५८ श्लोकादिषु इत्यर्थः । तं वेदभाग-
मधीयते विद्वन् वेति तैत्तिरीयिणः तित्तिरिशास्त्रिन इत्यर्थः ।

रवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाम्नयो धृतव्रताः सोमपीथिन उड्डम्बरा
ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति (च) । तदामुष्यायणस्य तत्रभवतो
वाजपेययाजिनो महाकवेः पञ्चमः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य
पौत्रः पवित्रकीर्त्तनीलकण्ठस्यात्मसम्भवः श्रीकण्ठपदलाञ्छनो
भवभूतिनाम जातूकणीपुत्रः कविर्मित्रधेयमस्माकमित्यत्र-
भवन्तो विदांकुर्वन्तु (छ) ।

(च) काश्यपाः कश्यपगोत्राः । चरणगुरवः चरणेषु ततद्वेद-
पादेषु गुरवः श्रेष्ठाः सुनिपुणा इति यावत् । पङ्क्तिपावनाः पङ्क्तीः
आहारार्थं श्रेणीभावेनोपविष्टान् ब्राह्मणान् पावयन्ति पवित्रीकुर्व-
न्तीति तथोक्ताः । उक्तञ्च मनुना । अपाङ्क्त्योपहृता पङ्क्तिः पाव्यते
यैर्द्विजोत्तमैः । ताद्विबोधत कार्त्तस्त्रेण द्विजाध्यान् पङ्क्तिपावनान् ॥
अपग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च । श्रोत्रियाम्बयजाश्चैव विज्ञेयाः
पङ्क्तिपावनाः ॥ त्रिषाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्यः षडङ्गवित् ।
ब्राह्मणदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्म-
चारी सहस्रदः । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावना इति ।
पञ्चाम्नयः पञ्चाग्निसाध्यवैदिककर्मरताः । तदुक्तं मनुटीकायां हारी-
तेन । पवनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाम्नयो गृहे । सायं प्रातः
प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावन इति । पवनः आवसथ्याग्निः । पावनः
सभ्योऽग्निः यः शीतापनोदनार्थं बद्धेषु देशेष्वपि विधीयते । इति
कुल्लूकभट्टः । त्रेता दक्षिणाग्निगार्हपत्यो हवनीयस्त्वयोऽग्नयः ।
अग्नित्वयमिदं त्रेतेत्यमरोक्तमग्नित्वयं पवनः पावनश्चेति द्वयञ्च मिलित्वा
अग्नीनां पञ्चसंख्यत्वं बोध्यम् । धृतव्रताः अवलम्बितचान्द्रायणादि-
तपोनियमा इत्यर्थः । सोमपीथिनः सोमाख्ययज्ञे सोमरसपायिन
इत्यर्थः । उड्डम्बराः उड्डसंभ्रमशालिनः उड्डवंशप्रसूता इति यावत् ।
ब्रह्मवादिनः वेदवादिनः वेदज्ञा इत्यर्थः तत्त्वज्ञाः परमार्थविद्वा वा,
वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्मेत्यमरः ।

(छ) तदामुष्यायणस्य तत्कुलभवस्त्वर्थः । तत्त्वभवतः पूज्यश्च,
पूज्यस्तत्त्वज्ञानतत्त्वभवानित्यमरः । वाजपेययाजिनः वाजपेयेन तदा-

अष्टः परमहंसानां महर्षीणामिवाङ्गिराः ।

यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥ ५ ॥

तेनेदमुद्धृतजगत्त्रयमन्युमूल-

मस्तोकवीरगुरुसाहसमद्भुतञ्च ।

वीराद्भुतप्रियतया रघुनन्दनस्य

धर्मद्रुहो दमयितुश्चरितं निबद्धम् ॥ ६ ॥

स्थेन यत्नेन यजते देवानर्चयतीति तथोक्तस्य कृतवाजपेययज्ञस्येत्यर्थः । पञ्चमः पञ्चानां पूरणः । सुगृहीतेति सुष्ठु सुखार्थं वा गृहीतं नाम यस्य स सुगृहीतनामा तस्य स सुगृहीतनामा स्यात् यः सदा सुखदः स्मृत इत्युक्तेः । आत्मसम्भवः आत्मजः आत्मा वै जायते पुत्र इति स्मृतेः । श्रीकण्ठेति श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य, स श्रीकण्ठ इति पदं लाञ्छनम् उपाधिर्यस्य तथाभूतः । जातृकर्णीपुत्रः जातृकर्णस्य अपत्यं स्त्री जातृकर्णी जातृकर्णस्य तदाख्यस्य विदुषः पुत्रीत्यर्थः तस्याः पुत्रः गर्भजः । मित्वधेयं मित्वं नाम । अत्रभवन्तः पुत्राः मान्या वा ।

अष्ट इति । महर्षीणाम् अङ्गिरा इव परमहंसानां योगिनां अष्टः यथार्थम् अन्वर्थं नाम यस्येति यथार्थाभिधेयः भगवान् ज्ञाननिधिः तदाख्यो सुनिविशेषः यस्य भवभूतेः गुरुः आचार्यः । अष्टुष्टुत्तम् ॥ ५ ॥

तेनेति । तेन भवभूतिना वीरो रसः अद्भुतश्च रसः प्रियो यस्य तस्य भावः तत्तया हेतुना उद्धृतम् उन्मूलितं जगत्त्रयस्य मन्युमूलं शोककारणं राक्षसकुलमिति भावः यस्मिन् येन वा तत्, मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियामित्यमरः । अस्तोकम् अन्त्यं वीरे वीररसे वीरस्य रसस्य वा गुरु महत् साहसं विक्रमो यस्मिन् तथोक्तम् अतएव अद्भुतम् आश्चर्यं लोकोत्तरचमत्कारीत्यर्थः धर्मान् द्रुह्यतीति धर्मद्रुक् रावणः तस्य दमयितुः शासितुः पिनाशयितुश्चित्यर्थः रघुनन्दनस्य

तदिदं भवन्तः परिपुनन्तु (ज) । उक्तञ्च तेन श्रीचित्रपुत्रेण ।

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां

यत् पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम् ।

भक्तस्य तत्र समरंसत मेऽपि वाच-

स्तत् सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम् ॥ ७ ॥

[प्रविश्य नटः]

नटः । कृतप्रसादाः पारिषदाः (झ) । किन्तु अपूर्वत्वात् प्रबन्धस्य कथाप्रदेशं समारम्भे ज्ञातुमिच्छन्ति ।

सूत्र । स तु भगवान् दीक्षिष्यमाणः कौशिको विश्वामित्र ऐक्ष्वाकस्य राजर्षेर्वशिष्ठपुरोधसो दशरथस्य गृहानुपेत्य स्वमेव तपोवनं प्रत्यागतः (ज) । स च—

रघुवंशानन्दिनो रामस्य इदं चरितं निबद्धं विरचितम् । वसन्ततिलकं
वृत्तं, चोयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

(ज) परिपुनन्तु सर्वतः पवित्रीकुर्वन्तु दर्शनश्रवणादिना शोधयन्तु
इत्यर्थः नर्वपरिहारार्थमिदम् ।

प्राचेतस इति । मुनिवृषा मुनीन्द्रः कवीनां काव्यप्रखेटृणां
प्रथमः आद्यः प्राचेतस अपत्यं पुमानिति प्राचेतसः वाल्मीकिः रघु-
पतेः रामस्य यत् पावनं पापध्वंसकारणं वृत्तं चरितं प्रणिनाय
निबन्धनं भक्तस्य रघुपतिसेवकस्येति यावत् मे समापि तत्र वृत्ते
वाचः समरंसत सम्यक् क्रोडन्ति आ तद्विरतिविषयिणीं वाचं मयापि
प्रय्यालोच्य यत्किञ्चिन्निरवृत्तमिति यावत् कृतिनः मुनिपुङ्गवाः भवन्तः
सुप्रसन्नमनसः सन्तः तत् मन्त्रिवृत्तमिति भावः भजन्तां सेवन्तां प्रय्या-
लोचयन्तु इति निष्कर्षः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

(झ) कृतप्रसादाः कृतानुग्रहाः दर्शनार्थं कृतोद्यमा इति यावत् ।
पारिषदाः परितः वीदन्तीति पारिषदाः सभ्या इत्यर्थः । कथाप्रदेशं
कथांशम् । समारम्भे उपक्रमे ।

(ज) दीक्षिष्यमाणः यज्ञानुष्ठाने प्रवर्तिष्यन्नित्यर्थः । कौशिकः

विजयि सहजमस्त्रैर्वीर्यमुच्छ्राययिष्यन्

जगदुपकृतिवीजं मैथिलीं प्रापयिष्यन् ।

दशमुखकुलघातस्त्राघ्यकल्याणपात्रं

धनुरनुजसहायं रामदेवं निनाय ॥ ८ ॥

निमग्नितस्ते न विदेहनाथः स प्राहिणोद् भ्रातरमात्तदीक्षः ।

कुशध्वजो नाम स एष राजा सीतोर्मिलाभ्यां सहितोऽभ्युपैति ॥ ९ ॥

[इति निष्क्रान्तौ]

कुशवंशनन्दनः । ऐश्वर्यकस्य इच्छारोरपत्यं पुमान् ऐश्वर्यकः तस्य
इच्छाकुकुलोत्पन्नस्येत्यर्थः । वशिष्ठपुरोधसः वशिष्ठः पुरोधाः पुरोहितः
यस्य तथोक्तस्य, पुरोधास्तु पुरोहित इत्यमरः ।

विजयीति । विजयि विजयशीलं सहजं स्वाभाविकं जगताम्
उपकृतेः उपकारस्य हितस्येत्यर्थः । वीजं जेदुभूतं वीर्यं रामदेवस्येति
भावः उच्छ्राययिष्यन् उच्छ्रितं कारयिष्यन् उत्सर्गयिष्यन्निति यावत्
तथा मैथिलीं जानकीं प्रापयिष्यन् सङ्कटयिष्यन्निति भावः जगदुपकृति-
बीजमिति मैथिलीमित्यस्य विशेषणमपि सङ्गच्छते । अतुल्यः लक्षणः
सहायः सहचरो यस्य तथोक्तं दशमुखस्य रावणस्य कुलघातेन वंश-
विनाशेन स्त्राघ्यं प्रशंसनीयं यत् कल्याणं मङ्गलं तत् पात्रं भाजनं
रामदेवं धनुः धनुर्वेदं निनाय प्रापयामास शिक्षयामास धनुः ऐश्वर्यं
कार्मुकं जनकसदृश्यमिति भावः निनाय प्रापितवान् दर्शयामासेति
चेति व्यज्यते । मालिनीवृक्षं, ननमजजयुतेयं मालिनी भोगिलोकै-
रिति तद्वक्ष्यताम् ॥ ८ ॥

निमग्नित इति । तेन विश्रामित्वेन विदेहनाथो जनकः निम-
ग्नितः यज्ञोत्सवे इति शेषः । स विदेहनाथः जनकः आत्तदीक्षः
यज्ञार्थं गृहीतव्रत इत्यर्थः भ्रातरं कुशध्वजं प्राहिणोत् प्रेरयामास ।
स एष कुशध्वजो नाम राजा सीतोर्मिलाभ्यां सीतया उर्मिलया च
सहितः अभ्युपैति आगच्छति । उपेन्द्रवज्रोन्द्रवज्रोदपजाति-
वृक्षम् । आदिन्द्रवज्वा यदि तो जगौ ग इति उपेन्द्रवज्वा प्रथमे

[इति प्रस्तावना (ट)]

[ततः प्रविशति रथस्थो राजा सूतः कन्ये च]

राजा । आयुष्मत्यौ सीतोर्मिले ! अद्य भगवान् विश्वामित्रः

अद्धानेन चेतसा वत्साभ्यां प्रणन्तव्यः (ठ) ।

कन्ये । जधा कणिङ्गनादौ आणवेदि (ड) ।

राजा । तुरीयो ह्येष मेध्योऽग्निराम्नायः पञ्चमोऽथवा ।

अथवा जङ्गमं तीर्थं धर्मो वा मूर्त्तिः सञ्चरः ॥१०॥

सूतः । साङ्गास्थनाथ ! एवमेतत् । न खलु विश्वामित्रा-
दपेर्महत्त्वेन कश्चिदपरः प्रकथ्यते । यस्य भगवतस्त्वैशङ्क्यं

नघौ सेति च अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता
इति च तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

(ट) प्रस्तावना प्रस्ताव्यते अनयेति प्रस्तावना सन्दर्भसंस्मृत्तौ
वाक्प्रस्मरेत्यर्थः । उक्तञ्च दर्पणे । नटी विद्रुषको वापि पारिपाश्विक
एव वा । श्रुत्वधारेण सहिताः संलापं यत् कुर्वते । चित्तैर्वाक्यैः
स्वकार्थोक्त्यैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मियः । आसुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना
प्रस्तावनापि चेति ।

(ठ) अद्धानेन अङ्गा पूज्येष्वनुरागः तद्वता । प्रणन्तव्यः अभि-
वादनीयः ।

(ड) यथा कनिष्ठतातः आज्ञापयति ।

तुरीय इति । एष विश्वामित्रः तुरीयस्त्वर्थः त्वेताग्निभिन्न
इत्यर्थः मेध्यः पवित्रः अग्निः, अथवा पञ्चमः ऋग्यजुःसामाथर्वव्यः
भिन्न इत्यर्थः आम्नायः वेदः । अथवा जङ्गमं सञ्चरत् तीर्थं पुण्यक्षेत्रं
वा किंवा मूर्त्या सञ्चरतीति मूर्त्तिः सञ्चरः देहवानित्यर्थः धर्मः श्रुति-
स्मृत्युदितक्रियाकलापस्तज्जन्यापूर्वापरनामा अदृष्टविशेषो वा । विषय-
व्यतिथोरभेदाध्यवसायाद्रूपकमलङ्कारः ॥ १० ॥

शौनःशेफं रम्भास्तम्भनं च इति अपरिमियम् आश्चर्यजातम्
आस्थानविद आचक्षते (ठ) ।

(ठ) साङ्काखनाथ ! साङ्काखो नाम जनपदविशेषः तस्य नाथः
अधिपतिः तत्सम्बोधने । प्रकथ्यते उक्तम्यते । त्रैशङ्कवं त्रिशङ्कुर्नामा
राजा तत्सम्बद्धम् । पुरा त्रिशङ्कुर्नाम ऐस्लाको नृपतिः सशरीरः
स्वर्गं जिगमिषुर्यदुमिच्छन् पुरोधसं वशिष्ठमन्त्रवत् । स तु मह-
र्षिस्तं तथानर्हृतया प्रत्याचक्षते । राजा कोपाक्रान्तो गुरुसुतान-
भ्येत्य प्रोवाच गुरुपुत्राः गुरुणाहमवज्ञातः तद्भवन्तो मां यज्ञे स्वर्गं
नयन्त्विति । ते च तं गुरुदुहं मत्वा प्रत्याचख्युः । ततः स
वशिष्ठद्वेषिणं विश्वामित्रं शरणं जगाम । विश्वामित्रस्तु तपोबलेन
तं सशरीरमेव दिवं निनाय किन्तु गुरुद्रोहिणस्तस्य स्वर्गेऽनधि-
कारात् देवेन्द्रस्तथा स्वर्गमारोहन्तं तम् अधः पातयामास । अधः पतन्श्च
स विश्वामित्रमाकार्यं भगवन् ! पातितोऽहं देवैरिति वदन् विश्वामि-
त्रेण तत्रैव तिष्ठेत्युक्तोऽनरीक्ष एव तस्याविति पुरातनी गाथा । स
चावाक्शिरा दक्षिणां दिशमान्निष्ठाद्यापि तिष्ठति । तथाच त्रिशङ्कु-
र्वन्मुभिर्भुक्तः ऐस्लाकः प्रीतिपूर्वकम् । अवाक्शिरा दिवं नीतो
दक्षिणां दिशमास्थित इति । विस्तरस्तु वाल्मीकिरामावण्य
व्यादिकाण्डे पठितमसर्गे इष्टव्यः । शौनःशेफं शुनःशेफो नाम कश्चि-
दपिपुत्रः तत्सम्बद्धम् । पुरा अम्बरीषनामा नृपतिर्नरमेधं यज्ञं
चिकीर्षन् नरं बभ्रुमितस्ततोऽन्विष्यन् अचीकस्य सुनेः पुत्रं शुनःशेफं
प्राप्य गगनमार्गेण रथाद्धः प्रस्थितः । विश्वामित्रस्याश्वमोपरिभागेन
व्रजतस्तस्य रथस्थितोऽसौ शुनःशेफः पितरौ धनलुब्धौ च राजा खड्ग-
धरस्तथा । देवता बलिमिच्छन्ति को मे त्वाता भविष्यतीति वदन्
रोदिति च । विश्वामित्रः उपरि तथा रुदितमाकर्ण्य कोऽयं यातीत्युज्जै-
र्जगाद । राजा तु भ्रष्टं परितस्तो विश्वामित्रात् तत्क्षणमेवानरी-
क्षात् अवतरन् तेनैव बाणकेन विश्वामित्रस्तपजगाम । विश्वामित्रस्तं
बाणकं तथा विक्षपन्तं दृष्ट्वा नितरां दयमानः स्नान् पुत्रान्
मधुच्छन्दादीन् उवाच वत्साः ! राज्ञोऽस्य अभीक्षितं वधं
समाधत्सेति । ते तु पित्रराज्ञां नैवामगन्त । विश्वामित्रः सक्रोधस्तान्

तदस्मिन् ब्रह्माद्यैस्त्रिदशमुनिभिर्नाथितशमे
 तपस्तेजोधान्नि स्वयमुपनतब्रह्मा । १० ।
 निवासे विद्यानामुपहितकुटुम्बव्यवहृति-
 भवानेव श्लाघ्यो जगति गृहमेधी गृहवताम् ॥ ११ ॥

परित्यज्य शुनःशेकमवादीव यत्स ! गृहाण्येकं मन्त्रं मन्त्रः,
 यदा राजा त्वां वधाय नेष्यति तदा अनेन मन्त्रेण देवान्
 स्तोष्यसि । स्तवेन तुष्टास्य देवास्त्वां रक्षिष्यन्ति मा भैरिच्छुक्ता
 राजानं सवासकं सुमोच । ततश्च तस्मिन् यज्ञे शुनःशेकस्तुता
 देवास्तमरन्तु राजश्च यज्ञं सफलमकुर्वन् । अथ शुनःशेको
 विश्वामित्रेण धृतीकृत इति पुरातनी कथात्मातुसन्वेदा ।
 विश्वरस्तु वात्सीकिरामायणे आदिकाण्डे द्विपटितमसर्गे दृष्टव्यः ।
 रम्भास्तम्भनं रम्भा नाम काचिदधुराः अस्त्रं तपसः विग्नार्थमागता
 तस्याः स्तम्भनं शपात् निचलीकरणं शैवीभाषमापन्नमिति यावत् ।
 तथाप्योक्तं, तपोविग्नकरी चैव पञ्चचूडा सुमध्यमा । रम्भा नामाधुराः
 शपाद् अस्त्रं शैल्यमागतेति । विश्वरस्तु वात्सीकिरामायणस्य बाह-
 काण्डे चतुःपटितमसर्गे दृष्टव्यः । अपरिमेयं परिमातुं शक्यम् इय-
 त्वा प्रकाशतश्च परिच्छेत्तुमशक्यम् । आख्यानविद् इतिहासज्ञाः ।

तदिति । तत् तस्मात् ब्रह्माद्यैः विरिञ्चिप्रसूतैः त्रिदशमुनिभिः
 देवर्षिभिः नाथितः प्रार्थितः शमः शान्तिस्तपोविरतिर्यस्य तथाभूते
 तपसा जन्तं अत् तेजः ज्योतिः तस्य यदा तपश्च तेजश्च तयोः
 धाम आनयः तस्मिन् स्वयम् आत्मना सतेजसैवेत्यर्थः उपनतम्
 उपस्थितं ब्रह्म ब्रह्मस्थमिति यावत् यस्य तथाभूते सुतो सर्वजन-
 पूज्ये विद्यानां निवासे आधारे अस्मिन् विश्वामित्रे उपहिता
 निहिता कुटुम्बव्यवहृतिः सज्जनव्यवहारः येन तथाविधो भवानेव
 जगति गृहवर्ता गृहस्थः मध्ये श्लाघ्यः प्रशस्तः गृहैर्दारीः मेधते
 ब्रह्मते इति गृहमेधी गृहस्थः भवतीति शेषः । विश्वरिचीकृतं,
 रसेन्द्रेणिक्या जलजलमहागः विश्वरिचीति तद्व्यवस्था ॥ ११ ॥

कौ त्वामनुगतावेतौ क्षत्रियौ ब्रह्मचारिणौ ? ।

प्रतापविक्रमौ धर्मं पुरस्कृत्योद्गताविव ॥ २२ ॥

विश्वा । रामलक्ष्मणौ दाशरथी ।

कुमारी । [सविनयमुपसृत्य] गुरो ! अभिवादयावहे ।

राजा । दिष्ट्या महाराजदशरथप्रसूतिर्दृश्यते । [परिष्वज्य]

नान्यत्र राघवाहंशात् प्रसूतिर्वत्सयोः क्षमा ।

दुग्धारणवाटते जन्म चन्द्रकौस्तुभयोः कुतः ? ॥ २३ ॥

श्रुतपूर्वं हि एतदस्माभिः कर्णामृतम्—

प्राप्ताः कच्छादृष्ट्यशृङ्गोपचारैः

पुण्यश्रीकाः कोशलेन्द्रेण पुत्राः ।

ये दीप्तस्य श्रेयसः पारकामा-

श्रत्वागोऽपि ब्रह्मचर्यं चरन्ति ॥ २४ ॥

काविति । प्रतापविक्रमौ तेजःपराक्रमौ धर्मं पुरस्कृत्य उद्गताविव उत्थिताविव एतौ त्वामनुगतौ क्षत्रियौ ब्रह्मचारिणौ कौ ? अनुदुबृष्टम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २२ ॥

नान्यत्वेति । रघोरयं राघवः तस्मात् वंशात् अन्यत्र वत्सयोः जनयोः प्रसूतिः उत्पत्तिः न क्षमा न योग्या । दुग्धारणवात् क्षीरनिधेः क्षते विना चन्द्रकौस्तुभयोः जन्म कुतः ? न कुतोऽपि सम्भवतीत्यर्थः । अत्र प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा सा स्याद् वाक्ययोग्यस्यास्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति । अनुदुबृष्टम् ॥ २३ ॥

प्राप्ता इति । कोशलेन्द्रेण दशरथेन कच्छादृष्टस्य उपचारैः सेवाभिः तत्कृतयज्ञानुष्ठानैर्वा कच्छात् अतिदुःखात् पुण्या श्रीः येषां तथाभूताः चत्वारः अपि पुत्राः प्राप्ताः, ये पुत्राः दीप्तस्य उद्विक्तस्य श्रेयसः सङ्गलस्य पारकामाः पारगमनेश्वरः सन्तः ब्रह्मचर्यं स्थममाश्रमं चरन्ति सेवन्ते । शालिनीवृत्तं, मात्तौ गौ चेच्छालिनी भद्रलोकैरिति तद्वक्षणात् ॥ २४ ॥

तदत्रभवता निष्पन्नाशिषां काममरिष्टतातिम् आशास्महे
सिद्ध एव तु रघूणां प्रसूतेः उत्कर्षः ।

यान् मैत्रावरुणिः प्रशास्ति भगवानाम्नायपूते विधौ

शश्वद् येषु विशामनन्यविषयो रक्षाधिकारः स्थितः ।

सावित्तस्य मनोर्महीयसि कुले तेषामवाप्तात्मनां

राज्ञां नो महिमा न जातु वचनप्रज्ञानयोर्गोचरः ॥२५॥

विश्वा । अश्रान्तपुण्यकर्मणि. पावनप्रायकीर्त्तयः ।

महाभाग्यविदस्तेषां यूयमेव स्तवक्षमाः ॥२६॥

(य) अत्रभवता पूज्येन । निष्पन्नाशिषां निष्पन्ना निर्दृष्टा
आशीः मङ्गलं येषां तथाभूताम् । कामं सम्यक् । अरिष्टतातिं
मङ्गलद्विष्टम् अशुभध्वंसं वा, अरिष्टन्तु शुभाशुभे इत्यमरः । सिद्ध एव
स्वाभाविक एवेत्यर्थः ।

यानिति । भगवान् मैत्रावरुणिः सितश्च वरुणश्च तौ मित्रा-
वरुणौ तयोरपत्यं मैत्रावरुणिः वशिष्ठः । पुरा मित्रावरुणयोस्तपस्य-
तोर्नियमविघ्नकरणाय समागतासुर्वशीं पश्यतो रेतश्चकन्द । तस्मात्
वशिष्ठ उद्भूदिति वार्त्तानुसन्धेया । आम्नायो वेदः तेषां पूते तदुदिते
इति भावः विधौ यज्ञादिव्यापारे इति यावत् यान् प्रशास्ति उपदि-
शति, येषु शश्वत् सततं विशां मनुष्याणां, द्वौ विशौ वैश्यमनुजावि-
त्यमरः । न अन्येषां विषयो भवतीत्यनन्यविषयः रक्षाधिकारः प्रान-
नाधिकारः स्थितः, सवित्तः सूर्यश्च अपत्यं पुमान् सावित्तः तस्य
मनोः महीयसि अतिमहति कुले अवाप्तात्मनां लब्धजन्तानां तेषां
राज्ञां महिमा प्रभावः जातु कदाचिदपि नोऽप्यत्र वचनप्रज्ञानयोः
वाङ्मनसयोरित्यर्थः न गोचरः न विषयः । वयं याक्यैर्मनोभिश्च
सूर्यवंश्यन्तपतीनां प्रभावं ज्ञातुं न समर्था इति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

अश्रानेति । अश्रान्तानि अविरतानि पुण्यानि कर्मणि येषां
तथाभूताः पावनप्रायाः प्रायेण पावनाः कीर्त्तयः येषां तपोक्ताः

सखे ! विश्वस्य लौकिकाः संख्यायान् अनुप्रविशन्ति तद-
स्मिन् विकङ्कतप्रच्छाये मुहूर्तमास्महे (र) ।

[इति सर्वे परिक्रम्य उपविशन्ति]

[नेपथ्ये]

जय जय जगत्पते ! रामचन्द्र ! जय ।

[सर्वे साङ्गुतमवलोकयन्ति]

राजा । भगवन् ! का पुनरियं देवता ?

विश्वा । अस्ति अहल्या नाम गोतमस्य महर्षेरीतथ्यस्य धर्म-
पत्नी । यस्याः शतानन्द आङ्गिरसोऽजायत । तामिन्द्रश्चक्रे ।
तस्मात्तं गोतमदारावस्कन्दिनमहल्याजार इति निर्दिशन्ति ।
अथ भगवान् मन्युमाप । तस्यां धर्मपत्न्यामन्वतामिस्रमभ्यधा-
यत् । सेयम् अद्य रामभद्रतेजसा तस्मादेनसो निरमुच्यत (ल) ।

यूयमेव तेषां सावित्राणां महाभाग्यविदः महाभाग्यज्ञाः अतएव
स्तवज्जमाः स्तुतियोग्याः । अमुष्टुवृत्तम् ॥ २६ ॥

(र) विश्वस्य विश्वानां भूत्वा । लौकिकाः लोकाचारज्ञा जनाः
संख्यायान् संख्यायान् अनुप्रविशन्ति कुर्वन्ति । विकङ्कतप्रच्छाये विकङ्कतः
कुचाटवः तस्य प्रकटा छाया प्रच्छायां तस्मिन् । आस्महे उपविशामः ।

(ल) औतथ्यस्य उत्तथ्यस्य अपत्यं पुमान् औतथ्यः तस्य । आङ्गिरसः
आङ्गिरस अपत्यम् आङ्गिरसः । अत्रेयं वंशावली, ब्रह्मा तत्पुत्रः
आङ्गिराः, तत्पुत्र उत्तथ्यः, तत्पुत्रः दीर्घतमाः, तत्पुत्रः गोतमः, तत्पुत्रः
शतानन्द इति । तस्मात् अहल्यास्कन्दनादिति भावः तम् इन्द्रं
गोतमदारा अहल्या ताम् व्यवस्कन्दति अभिगच्छतीति तथोक्तम् ।
अहल्याजारः अहल्याया जारः उपपतिः, जाररूपपतिः समावित्-
सरः । अथ अहल्याधर्षणानन्तरं भगवान् गोतम इति शेषः । मन्युं
क्रोधम् । अन्वतामिस्रं तदाख्यं नरकं प्रापाणरूपेण स्थितिरूपमिति
भावः । अभ्यधायत् अभिचिन्तितवान् प्रापाणमयी भवेति अभिगणा-
मेति भावः । एनसः प्रापात् निरुच्छत निर्मुक्तेत्यर्थः ।

राजा । कथमप्रमेयसहजानुपमसामर्थ्य एव वत्सो वैकर्त्त-
नकुमारः ? (व) ।

सीता । [सस्त्रेहानुरागं निर्वर्ण्य अपवार्य च] सरीरणि-
म्माणसरिसो णं से अणुभावो (श) ।

राजा । [निःश्वस्य]

रामाय पुण्यमहसे सदृशाय सीता

दत्तैव दाशरथिचन्द्रससेऽभविष्यत् ।

आरोपणेन पणमप्रतिकार्यमार्थ-

स्त्रैयम्बकस्य धनुषो यदि नाविति ॥ २७ ॥

(व) अप्रमेयेति अप्रमेयं प्रमातुमशक्यम् अपरिच्छेद्यमित्यर्थः सहज-
स्वाभाविकम् अनुपमम् असाधारणं सामर्थ्यं शक्तिः प्रभाव इति यावत्
यस्य तथाभूतः । वैकर्त्तनकुमारः विकर्त्तनः शूर्यः तस्यापत्यं पुमान्
वैकर्त्तनो दशरथः तस्य कुमारः ।

(श) शरीरनिर्माणसदृशो भवतु अस्य अनुभावः इति सं । शरीरस्य
निर्माणं घटनं तत्सदृशः आकृतिसदृश इत्यर्थः । अनुभावः प्रभावः ।

रामायेति । आर्यः जनकः यदि त्रैयम्बकस्य धनुषः
आरोपणेन हस्तेन उत्तोलनेन सीताकर्तृकेणेति भावः हेतुना । पुरा
कस्मिंश्चित् कारणान्तरे धनुर्गृहसमार्जनाय राजमहिषीमादिश्य
जनको वहिरगमत् । राजमहिषी तु स्वयं केनचित् कारणेन
तदक्षमतया ज्येष्ठां दुहितरं सीतां तत्कर्मणि आदिदेश । सा तु
धनुर्गृहं प्रविश्य वामेन हस्तेन धनुरुत्तोल्य तद् गृहं सुपरिष्कृत-
मकरोत् । अथ जनकः धनुरर्चनार्थं तद् गृहं प्रविश्य धनुःस्थानपर्यन्तं
सुपरिष्कृतं दृष्ट्वा सविस्मयः राजमहिषीमाकार्ष्यं पप्रच्छ । सा तु
बालिकया असम्यक् परिष्कृतमिति मन्यमाना भयेन स्वस्यासामर्थ्यं
निवेदयामास । राजा ततः प्रभृति नेयं कन्या साधारणीति मत्वा
तद्विवाहे तस्यैव धनुषो भङ्गं पणं चकारेति पुरादनी गाथा । अप्रति-
कार्यम् अप्रतिविधेयं नान्यथाकरणीयमिति यावत् पणं तद्वतर्भङ्ग-

हृन्मर्मभेदिपतदुत्कटकङ्कपत्र-

संवेगतत्क्षणकृतस्फुरदङ्गभङ्गा ।

नासाकुटीरकुहरद्वयतुल्यनिर्य-

दुद्बुद्बुदभ्रमदसृक्प्रकरा मृतैव ॥ ३६ ॥

कन्ये । अञ्चरिअं ! अञ्चरिअं ! पिअं णो (ध) ।

राजा । अहो ! दृढप्रहारिता जपुत्रस्य ।

राक्ष । हा आर्य्यं ताटके । किं हि नामैतत् ? अस्मूनि
मज्जन्यलावूनि ग्रावाणः प्लवन्त इति (न) ।

नन्वद्य राक्षसपतेः खलितः प्रतापः

प्राप्तो नवः परिभवोऽद्य मनुष्यपोतात् ।

दृष्टः स्थितेन च मया स्वजनप्रसारो

दैव्यं जरा च निरुणद्धि कथं करोमि ॥ ४० ॥

हृन्मर्मभेदः । हृत् हृदयमेव मर्म सन्निस्थानविशेषः यत्र प्रहारेण मृत्युः स्यादिति भावः तस्य भेदी विदारकः पतन् उत्कटकः दारुणः यः कङ्कपत्रः शरः तस्य संवेगेन सम्बन्धेन तत्क्षणात् कृतः स्फुरतां प्रचलताम् अङ्गानां भङ्गः पातनं यस्याः तथाभूता तथा नासाकुटीरस्य नासिकारूपक्षुद्रदृष्टहस्य कुहरद्वयात् विवरशुगलात् तुल्यं समं यथा तथा निर्यन् निर्गच्छन् उद्गता बुद्बुदाः स्फोटनविशेषा यत्र तद् यथा तथा भ्रमन् असृक्प्रकरः शोणितनिवहः यस्याः तथोक्ता एव मृता । वसन्तिलकं दत्तम् ॥ ३६ ॥

(ध) आश्चर्य्यम् ! आश्चर्य्यम् ! प्रियं नः । इति सं ।

(न) अलावूनि तुम्बीफलानि । ग्रावाणः प्रस्ताराः ।

नन्विति । ननु भोः ! अद्य राक्षसपतेः प्रतापः खलितः पतितः ह्रस्वतां गत इति यावत् । अद्य मनुष्यपोतात् मानवशिष्योः सकाशात् नवः अपूर्व इति भावः परिभवः पराजयः प्राप्तः उपस्थितः । मया स्थितेन च अत्रेति शेषः स्वजनस्य आत्मीयजनस्य ताडकाद्या इति

विश्वा । एष तावदोङ्कारः (प) ।

राक्ष । अपि भोः ! किमस्मात्तु वः प्रतिवचनम् ?

विश्वा । अत्र सीरध्वजो वेत्ता कनिष्ठो हि कुशध्वजः ।

अस्याः पिता हि कन्यायाः कुलज्येष्ठः प्रभुश्च नः ॥४१॥

राक्ष । सोऽप्याह कुशध्वजो जानाति विश्वामित्रश्चेति ।

विश्वा । [स्वगतम्] अस्यायमवसरो दिव्यास्त्रमङ्गलानां दानस्य वर्त्तते च मङ्गल्यो मुहूर्तः [प्रकाशम्] मखे कुशध्वज ! मया हि कृशाश्वात् गुरुचर्याव्रतैरधिगतस्य सरहस्य-जृम्भकप्रयोगसंहारस्य दिव्यास्त्रमन्त्रपारायणस्य विद्यातत्त्व-वीजानि तत्प्रसादादर्थतश्च शब्दतश्च रामभद्रस्य सम्प्रति प्रकाश्यन्ते (फ) ।

भावः प्रसारः दधः दष्टः । दैत्यं दीनभावः अस्मात्पर्यमित्यर्थः जरा वार्द्धक्यं निरुणद्धि निवारयति आमिति शेषः । कथं करोमि ? वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४० ॥

(प) ओङ्कारः प्रथम इति यावत् राक्षसपरिभव इति शेषः ।

अत्रेति । अत्र प्रतिवचने सीरध्वजो जनकः वेत्ता ज्ञाता भक्त्युत्प्रेक्षितं किं स एव जानातीत्यर्थः । हि यतः कुशध्वजः कनिष्ठः अलुजः । अस्याः कन्यायाः पिता हि कुलज्येष्ठः नः अस्माकं प्रभुश्च ॥ ४१ ॥

(फ) अस्तेति । अस्ते दिव्यास्त्राग्रेण मङ्गलानि तेषां दानस्य रामा-देति शेषः अयम् अवसरः समयः । मङ्गल्यः माङ्गलिकः । मुहूर्तः समयः । कृशाश्वात् तदाख्यात् महासुनेरित्यर्थः । गुरुचर्याव्रतैः गुरौ गुरुकुले इत्यर्थः चर्या ब्रह्मचर्यमित्यर्थः तत्र यानि व्रतानि नियमाः तैः गुरुसंवाविशेषैरिति भावः अधिगतस्य प्राप्तस्य सरहस्यः सतत्त्वः जृम्भकाणां तदाख्यानाम् अस्त्रविशेषाणां प्रयोगः संहारश्च यत्नं तथाभूतस्य दिव्यास्त्राणां मन्त्रपारायणस्य आद्योपान्तसमपमन्त्र-

ब्रह्मादयो ब्रह्महिताय तस्मा
परःसहस्राः शरदस्तर्पांसि ।
एतान्यदर्शन् मुनयः पुराणाः
स्वान्येव तेजांसि तपोमयानि ॥ ४२ ॥

राजा । अनुगृहीतं रघुकुलम् ।
लक्ष्म । दिष्ट्या देवदुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च ।
राज्ञः । आः दिवौकसोऽपि राजविरुद्धमनुमोदन्ते (ब) ।
लक्ष्म । कथम् ?
भट्टित्येवोत्तमद्रुतकनकसिक्ता इव दिशः
पिशङ्गत्वात् सन्धान्तरित इव निर्भाति दिवसः ।
ज्वलत्केतुव्रातस्थगितमिव दिव्यास्त्रनिचयै-
र्नभो नैरन्तर्य्यप्रचलिततडित्पिञ्जरमिव ॥ ४३ ॥

जातह्येत्यर्थः विद्यातत्त्वबोजानि विद्याविज्ञानं तस्याः तत्त्वं याथार्थ्यं
तात्पर्य्यमित्यर्थः तस्य बीजानि हेतवः । तत्प्रसादात् तस्य कशा-
वस्य प्रसादात् अनुपपन्नाः ।

ब्रह्मादय इति । पुराणा मुनयः ब्रह्मादयः ब्रह्मणो वेदस्य
हिताय उपकाराय वेदविरोधिनाम् असुराणां बधेन रक्षणायेति
भावः परः सहस्राः सहस्राधकाः शरदः वत्सरान् तर्पांसि कठोर-
व्रतानि तस्मा अतुष्टाय स्वानि निजानि तपोमयानि तेजांस्येव
एतानि दिव्यास्त्राणि अदर्शन् प्राप्नुवन्ति यावत् । उपजातिवृत्तम् ॥४२॥

(ब) राजविरुद्धं राज्यः रावणस्य विरुद्धं प्रतिकूलमिति यावत्
अनुमोदन्ते अनुसरन्तीत्यर्थः दिवौकसोऽपि राजविरुद्धमित्यनेन देवानां
रावणस्य राज्यः वशीकृतत्वं प्रजात्वञ्च गम्यते ।

भट्टितोति । दिव्यास्त्राणां निचयैः समवायैः तत्सम्पातैर्हेतुभि-
रित्यर्थः । भट्टित्येव सहस्रैश्च दिशः उत्तमैः ज्वलितैः अतएव द्रुतैः
गलितैः कनकैः काञ्चनैः सिक्ता इव ज्वालिता इव । दिवसः पिशङ्ग-

तेजोभिर्दिशि दिशि विश्वतः प्रदीप्तै-

रादित्यद्युतिमवधीर्य विस्फुरद्भिः ।

पर्यायत्वरितगृहीतविप्रयुक्तं

• सामर्थ्यं रहयति तापनो मयः ॥ ४४ ॥

कथ्ये । समंततो पञ्जलिदबिज्जुत्पुञ्जपिञ्जरेण उक्क-
मंति विश्व लोअणाइं पहावणिप्फंदेण (भ) ।

त्वात् पिञ्जरत्वात् सव्यया अन्तरित इव भिज्जु इव निर्भाति निःशेषेण
अवभासते । नभः आकाशं ज्वलतां केतुनां भूमकेत्याख्योत्पात-
विशेषाणां व्रातेः सङ्घैः स्थगितमिव व्याप्रमिव । तथा नैरन्तर्येण
सातत्येन प्रचलिताभिः स्फुरिताभिः तड्ढिद्भिः विद्युद्भिः पिञ्जर-
मिव कण्णपीतादिमिश्रवर्णमिव जातमिति शेषः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।
शिखरिणीदृत्तम् ॥ ४३ ॥

तेजोभिरिति । तपनस्य अयं तापनः सौर इत्यर्थः मयः स्वः
आलोकः विश्वतः समन्तात् दिशि दिशि प्रदीप्तैः आदित्यद्युतिं सौरीं
प्रभासु अवधीर्य न्यककृत्य विस्फुरद्भिः प्रसरद्भिः तेजसि ज्योतिर्भिः
पर्यायेण परम्पराक्रमेण त्वरितं चञ्चलितं स तमिति यावत्
गृहीतं कथलितं विप्रयुक्तं विमिश्रितं सामर्थ्यं स्वप्रभावं रहयति
स्थगयति सङ्कोचयतीत्यर्थः । सूर्यतेजः पथमसस्तेजसा स्फुरितं
ततः समाक्रान्तं ततश्च संमिश्रितमिति भावः । महर्षणीदृत्तं,
त्याशाभिर्भनजरगाः महर्षणीयमिति तल्लक्षणात् ॥ ४४ ॥

(भ) समन्ततः प्रञ्चलितविद्युत्पुञ्जपिञ्जरेण उत्कस्यन्त इव लोच-
नानि प्रभावनिष्पन्देन सं ।

प्रभावेण स्वसामर्थ्येन निष्पन्दः निखलः दीर्घकालस्याधीत्यर्थः तेन
विद्युत्स्फुरणमिवास्त्य तेजसः स्फुरणं न क्षणिकमपि तु दीर्घकाल-
स्याधीति भावः । प्रञ्चलितानां विद्युत्पुञ्जानां पिञ्जरेण कण्णपीतादि-
मिश्रवर्णेन लोचनानि नयनानि उत्कस्यन्त इव प्रतिहन्त्य न इव ।

अवह्निःसाधनोपाधेयसर्वार्थसामर्थ्यम् अपविद्धविप्लवोपरागम्
ऊर्जस्वलम् अन्तर्ज्योतिषो दर्शनं प्रज्ञानम् अभिसम्भवति ।
तच्च आचरितव्यं ब्राह्मणेन, तरति येन मृत्युं पाप्मानम्
अन्यत्र च अभिनिविष्टोऽसि (ग) । पश्य—

परिप्रदियस्त्वपीणमपि वृद्धो युधाजित्
सह नृपतिरसात्यं तस्मिन्पादय वृद्धः ।

प्रसादनीः हृदयसन्तोषदायिनीः । मैत्र्यादिभावनाः मैत्री करुणा
सुदिता उपेक्षा चेति योगशास्त्रप्रसिद्धाः भावना भावविशेषाः ताः ।
सुखिषु साधु एषां सुखमिति मैत्रीं सौहार्दं कुर्यात् नन्वीर्याम् ।
दुःखितेषु कथं नमोरां दुःखविद्वत्तिः स्यादिति करुणां कृपाभेदं कुर्यात्
नौदास्यम् । पुण्यकर्मिषु तदनुनोदनभेदं सुदितां कुर्यात् नह द्वेषम् ।
पापिषु उपेक्षां ओदानीत्यनेन भावयेत् नातुनोदनमिति । विशोका
सुखमयसत्त्वाभ्यासात् राजोगुणपरिणामरूपशोकरहिता चित्तस्य
स्थैर्यं हेतुभूता । ज्योतिष्मती सत्त्वोदयातिरेकशालिनी । समापयतु
त्याजयतु ।

(ग) तत्प्रसादजमिति । तस्याधिकृत्यतेः प्रसादात् जायते इति
तथोक्तं कृतं सद्यं विभर्तीति ऋतम्भरा कदाचिदपि विपर्ययज्ञानेन
नाच्छाद्यते इति सद्यः पूर्णेति यावत् प्रज्ञा अभिधानं यस्य तादृशम् ।
अवह्निरिति । अवह्निःसाधनेन आभ्यन्तरसाधनेनेत्यर्थः उपाधेयं
सम्पाद्य सर्वार्थेषु सर्वविषयेषु सासर्थ्यं यस्य तथोक्तम् । अपविद्धेति ।
अपविद्धः विगतः विप्लवस्य विपर्ययस्य अनुरागः आवेशः यस्मिन्
तादृशम् । ऊर्जस्वलं तेजस्वलम् । अन्तर्ज्योतिषः परमार्थरूपस्य ।
दृश्यते अनेनेति दर्शनं साक्षात्कारसाधनमित्यर्थः प्रज्ञानं प्रकटं
ज्ञानम् । अभिसम्भवति सर्वतोभावेन प्रसरति । तच्च तदेव ।
आचरितव्यं अनुष्ठानव्यम् । येन आचरणेन । अन्यत्र च अन्य-
स्मिन् व्यापारे च ब्राह्मणानाचरणीये इति भावः अभिनिविष्टः
आविष्टः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः ।

प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भो ! याचकस्ते ॥ ५ ॥

जाम । एवमेतत् । किन्तु—

शत्रुमूलमनुत्खाय न पुनर्द्रष्टुमुत्सहे ।

तत्रम्बकं देवमाचार्य्यमाचार्य्यानीञ्च पार्वतीम् ॥ ६ ॥

विश्वा । यदि गुरुषु अनुरुध्यसे चिन्तयस्व मामपि
ततः (घ) । किञ्च ।

हिरण्यगर्भादृषयो बभूवुर्वशिष्ठभृग्वङ्गिरमस्त्रयो ये ।

सोऽयं वशिष्ठो भृगुनन्दनस्त्वमयं हि तस्याङ्गिरसः प्रपौत्रः ॥ ७ ॥

परिषदिति । अङ्गोत्थामन्त्रणे । भो भो जामदग्न ! इयं
ऋषीणां परिषद् सभा, यषः वृद्धः स्यविरः युभाजित् केकयराजपुत्रो
भरतमातुलः, अमात्यैः सह नृपतिर्देशरथः, वृद्धो लोमपादश्च, अयं
अविरतयज्ञः असमाप्तकृतः पुराणः स्यविरः ब्रह्मवादी वेदपारगः
जनकानां विदेहवंशीयानां प्रभुः सीरध्वजोऽपि ते । याचकः अभय-
दामार्थमिति भावः । मालिनीवृत्तम् ॥ ५ ॥

शत्रुमूलमिति । शत्रुमूलं शत्रुरेव मूलं वा अनुत्खाय अनु-
न्मूल्य आचार्य्यं देवं तत्रम्बकं आचार्य्यानीं आचार्य्यपत्नीं पार्वतीम्
पुनः द्रष्टुं न उत्सहे न शक्नोमि । अनुदुव्यत्तम् ॥ ६ ॥

(घ) अनुरुध्यसे अनुरोधं करोषि गुरुरनुरोधात् एतस्मिन् प्रवर्त्त-
इत्यर्थः, मामपि गुरुमिति शेषः । विश्वामित्रस्य भगिनी रेणुका
भार्गवस्य जननीत्यतो विश्वामित्रस्य मातुलत्वात् गुरुत्वमिति भावः ।

हिरण्येति । हिरण्यगर्भात् ब्रह्मणः ये वशिष्ठभृग्वङ्गिरा-
तयः ऋषयः बभूवुः जाताः, अयं च वशिष्ठः, त्वन्तु भृगुनन्दनः, अ-
हि तस्य अङ्गिरसः प्रपौत्रः शतानन्दः । तदेवामपि सम्बन्धात् त-
गुरुत्वमिति भावः ॥ ७ ॥

जाम । प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

नत्वेव दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥ ८ ॥

तथाहि । यतो विमुक्तोरपि मानरक्षणं

प्रियं निसर्गेण तथाच पश्य मे ।

सनाभयो यूयमयञ्च कर्कशः

शरासनज्याकिणलाञ्छनो भुजः ॥ ९ ॥

विश्वा । [स्वगतम्]

सम्पूजितं हि माहात्म्यमुद्गिरन्त्यः पदे पदे ।

अपि मर्मविधो वाचः सत्यं विस्मापयन्ति माम् ॥ १० ॥

जाम । अपिच भगवन् कुशिकनन्दन !

ब्रह्मैकतानमनसो हि वशिष्ठमित्रा-

प्रायश्चित्तमिति । पूज्यानां गुरुणांमिति भावः वः पुष्पाकं व्यतिक्रमात् वचनाप्रतिपालनादिति भावः प्रायश्चित्तं पापशुद्धिजनकं कर्म करिष्यामि । त्वं किन्तु शस्त्रग्रह एव महत् व्रतं तत् नैव दूषयिष्यामि नैव त्यज्यामीति यावत् । अनुष्टुप् ॥ ८ ॥

यत इति । यतः हेतोः मानरक्षणं शस्त्रग्रहेणेति भावः निसर्गेण प्रकृत्या मे मम विमुक्तोरपि कैवल्यादपि प्रियं प्रीतिकरम् । तथाच तथैव मानरक्षणस्य प्रियत्वमेवेति भावः पश्य अवलोकय । यूयं सनाभयः सपिण्डाः, अयञ्च कर्कशः कठिनः शरासनस्य धनुषः ज्या मौर्वी तस्याः किण एव लाञ्छनं चिह्नं यस्य तथाभूतः भुजः बाहुः । सपिण्डा यूयं विमुक्तिप्रियाः अहं तथा न तत्र हेतुरयं मे कर्कशो भुज इति भावः ॥ ९ ॥

सम्पूजितमिति । मर्मविधोऽपि अरुन्तुदा अपि वाचः पदे पदे प्रीतिपदं सम्पूजितं हि संगृहीतमेव माहात्म्यं महाप्राणत्वं महोत्साहरूपमिति यावत् उद्गिरन्त्यः प्रकटयन्त्य इति यावत् मां सत्यं विस्मापयन्ति विस्मितं कुर्वन्ति । अनुष्टुप् ॥ १० ॥

(११) ब्रह्मैकैति । वशिष्ठमित्राः मान्या वशिष्ठादयः ब्रह्मणि

स्त्वं ब्रूहि वीरचरितेषु गुरुः पुराणः ।

वंशे विशुद्धिमति येन भृगोर्जनित्वा

शस्त्रं गृहीतमथ तस्य यदत्र युक्तम् ॥ ११ ॥

वशि । [स्वगतम्]

कामं गुणैर्महानिष प्रकृत्या पुनरासुरः ।

उत्कर्षात् सर्वतो वृत्तेः सर्वाकारं हि दृष्यति ॥ १२ ॥

विज्ञा । वत्स ! एतद् ब्रवीमि—

एकव्यङ्ग्यपराधकोपविकृतस्त्वं चतजातेरपि

प्रागपाननिरन्वयप्रमथनादुच्छेदमेवाकरोः ।

विः कथाप्रधि विप्रशुक्लमपि चक्षुः तदेयोद्धतम्

वृद्धैः स्वैद्यवनादिभिर्नियमितः प्रोधादु व्यरंसीगिति ॥ १३ ॥

परमात्मनि एकतानं एकाग्रं मनो देयां तयाभूतः, तदेवास्मैतस्मिन् व्यापारे प्रवृत्तिर्नैव सम्भवतीति भावः । त्वन्तु वीरचरितेषु पुराणो गुरुः विशेषेण वीराचारज्ञ इति भावः । तेन शृणोर्विशुद्धिमति विशुद्धे वंशे जनित्वा उत्पद्य शस्त्रं गृहीतं अथेदानीं तस्य मया अत्र विषये यत् युक्तं तत् ब्रूहि कथय । विशुद्धवंशीयानां प्रसिद्धात् नान्यथा करणीयमिति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

कारुण्यमिति । अयः भार्गवः गुणैः कामम् अतिशयेन महान् प्रकृत्या स्वभावेन पुनः आसुरः प्रचण्ड इति भावः वृत्तेः चरितस्य सर्वतः सर्वैः प्रकारैः उत्कर्षात् सर्वाकारं यथा तथा सर्वप्रकारं हि दृष्यति अहङ्करोति । अलुप्तवृत्तम् ॥ १२ ॥

एकेति । त्वम् एकस्या व्यक्तेः जनस्य कात्तृपीर्यस्येति भावः अपराधेन पितृहर्षमधेनुहरणेन तत्पुत्रैश्च पितृनिधनेनेति भावः यः कोपः तेन विकृतः विकारं गतः सन् प्राक् पूर्वं त्रिःसप्तशल्यः एकविंशतिवारानित्यर्थः आधाने गर्भस्य उत्पन्नार्थं वीर्यनिषेकेऽपि नास्ति कल्पयः सम्बन्धः यत्र तादृशं यत् प्रमथनं विध्वंसनम् आबालवृद्ध-

जाम । व्यरंसिवमेव पितृवधप्रयुक्तात् चञ्चलमहाधिका-
रात् किमत्र निऋवः (ङ) ।

परशुरशनखण्डः चञ्चलात् विहाय

प्रियमपि समिदिभ्रम्रचनः किं न जातः ? ।

निवृत्तविशिखदंष्ट्रश्चापदण्डोऽपि धत्ते

विगलितविषवक्त्रैः साम्यमाशीविषस्य ॥ १४ ॥

हननमिति भावः । तस्मात् क्षत्रजातेरपि उच्छेदमेव अभावमेव
अकरोः क्षतवानसि । ततः विप्राणां ब्राह्मणानां शुक्रजं शुक्रोत्पन्न-
मपि क्षेत्तवमपीति भावः तदेव क्षत्रं पुनः उद्धरन् उच्छिन्दन् स्त्रैः
आत्मौघैः दृष्टैः पूर्वपुरुषैरित्यर्थः । अथवादिभिः नियमितः उपश-
मितः सन् क्रोधात् व्यरंसीः विरतः असि इति श्रवणीतीति पूर्वेषा-
न्वयः । तदत्र विरतावपि पुनः कथं तत्र प्रवर्त्तसे इति भावः । अत्र
महाभारतम् । एवमुच्चावचैरस्त्रैर्भार्गवेण महात्मना । त्रिःशप्रक्षयः
पृथिवी क्षता निःक्षत्रिया पुरा । एवं निःक्षत्रिये लोके क्षते तेन
महर्षिणा । उत्पादिताम्पत्यानि ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । पाण्डिषाहस्य
तनव इति वेदेषु निश्चितम् । धर्मं जनसि संस्थाप्य ब्राह्मणांक्षाः
समभ्ययुः । लोकेऽप्याचरितो दृष्टः क्षत्रियाणां पुनर्भवः । ततः पुनः
समुद्भूतं क्षत्रं समभवत्तदेति । यादृक्लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ङ) क्षत्रेति क्षत्राणां वध एव महाधिकारः महान् व्यापारः
तस्मात् । निऋवः गोपनम् ।

परशुरिति । अशनखण्डः वज्रयज्ञरूप इत्यर्थः परशुः
क्षत्राणां घातम् उच्छेदं प्रियमपि प्रीतिकरमपि विहाय परित्यज्य
समिधाम् उदुम्बराणाम् इध्मानां काष्ठानां व्रचनः क्षेदनः किं न
जातः ? अपिह जात एवेत्यर्थः । निवृत्ता निर्व्यापारेति यावत् वि-
शिखः शर एव दंष्ट्रा यस्य तादृशः चापदण्डः धनुर्बहिर्परि विगलितः
विस्फेद वज्रिर्यस्मात् तद्वधिविषय निर्विषयस्तेति यावत् आशीविषस्य
भुजङ्गस्य साध्यं साहस्यं धत्ते दधाति । नास्तिनीवृत्तम् ॥ १४ ॥

एवं मया नियमितश्चरवनादिवाक्यैः

कोपानलस्य परशुस्य पुनर्यथा तैः ।

कालेन पार्थिवकुलैः ककुभो महद्भि-

दग्धोत्थितैरिव वनैर्गहनाः क्रियन्ते ॥ १५ ॥

निमित्तान्तरात् तु शीर्षच्छेद्यो राम इति । अथेदानीन्

एतस्य राघवशिरोः कृतचापलस्य

लूत्वा शिरो मयि वनाय पुनः प्रयाते ।

स्वस्थाक्षिराय रघवो जनकाश्च सन्तु

मा भूत् पुनर्वत कथञ्चिदतिप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

शता । शक्तिरस्ति कस्यचिद्दिदेहराजस्य राजर्षेर्याज्यस्य
मे प्रेयसश्चायामपि अवस्कन्दितुं ? किमङ्ग ! जामातरम् (च) ।

एवमिति । चरवनादीनां वाक्यैः मया कोपानलस्य परशुस्य
एवम् इत्थं नियमितः उपपन्नः यथा यतः मनुष्यमनादिद्वयैः
पुनः तेः पार्थिवकुलैः क्षत्रकुलैः कालेन महद्भिः पिस्तारं गतेरिति
यावत् दग्धोत्थितैः वनैरिव ककुभः दिग्घः गहनाः विद्धाः पूष्णैः
इति भावः क्रियन्ते । वचनान्तिकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

(च) निमित्तान्तरात् कारणान्तरात् पूर्ववन्माननेन नदप्रियकर-
णादिति भावः ।

एतद्येति । कृतं चापलं धार्य्य वेन तथाविधस्य एतस्य राघव-
शिरोः रामस्य शिरः लूत्वा क्षिप्त्वा मयि पुनः वनाय प्रयाते प्रस्थिते
इति रघवः रघुवंश्याः जनकाश्च विदेहकुलजाश्च क्षिराय स्वस्थाः
सन्तु भवन्तु, पुनः कथञ्चित् अतिप्रसङ्गः स्वात्माचारः एवमिति शेषः
मा भूत् न भवतु वत खेदे । ईदृशप्रसङ्गे नम मह्यम् खेदः स्वा-
दिति भावः । वचनान्तिकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(च) वाञ्छस्य राजनीयस्य । प्रेयसः अतिप्रियस्य । अवस्कन्दि-
तम् आक्रमितम् ।

वयमिह यथा गृह्णो वक्रिस्तथैव चिरं स्थिताः

सुरचितगुरुस्तथाधारे गृहे गृहमेधिनः ।

यदि परिभवस्तत्रान्यस्मादुपैति धिगस्तु नः

प्रियमपि ततो धिग् ब्राह्मण्यं धिगङ्गिरसः कुलम् ॥ १७ ॥

विश्वा । साधु वत्स गौतम ! साधु कृतकृत्य एष राजा

सीरध्वजस्त्वया पुरोहितेन ।

न तस्य राज्यं व्यथते न भ्रश्यति न जीर्यति ।

त्वं विद्वान् ब्राह्मणो यस्य राष्ट्रगोपः पुरोहितः ॥ १८ ॥

जाम । गौतम ! त्वयेव बहुभिः क्षत्रियपुरोहितैः ब्रह्मते-

जसा प्रस्फुरितमासीत् । किन्तु प्राकृतानि तेजांसि अप्राकृते-

ज्योतिषि प्रशाम्यन्ति (छ) ।

वयमिति । सुरचिताः सुरः महान्तः सन्ना आधारे
आश्रयाः यस्य तादृशे गृहे अस्मिन् गृहमेधिनः गृहपतेः जनकस्य
गृहे वयं गृह्यः आवस्यः वक्रिण्या अग्निरिव तथैव चिरं स्थिताः ।
यदि तत्र गृहे अन्यस्मात् परिभवः उपैति भवतीति भावः ततः तदा नः
अस्मान् अग्निरूपान् धिक् प्रियमपि ब्राह्मण्यं ब्रह्मवर्चसं धिक्
अङ्गिरसः कुलम् धिक् अस्तु । हरिषीकृतम् ॥ १७ ॥

विद्वान् ब्राह्मण्यं पुरोहितः सन् यस्य राष्ट्रगोपः राष्ट्ररक्षकः,
तस्य राज्यं न व्यथते न क्षिण्यति न भ्रश्यति न क्षयते न जीर्यति
न क्षयं गच्छतीत्यर्थः । अनुष्टुप्कृतम् ॥ १८ ॥

(छ) त्वयेव त्वया यथा तथा बहुभिरनेकैः क्षत्रियाणां पुरोहितैः
तेषां रक्षणाय प्रदीपितेनेति शेषः ब्रह्मतेजसा कर्त्ता प्रस्फुरितं ब्रह्म-
तम् आसीत् तदानीमिति शेषः । प्राकृतानि सामान्यानि । अप्रा-
कृते असाधारण्ये । प्रशाम्यन्ति शान्तिं गच्छन्ति न स्फुरन्तीति भावः ।
नम अक्षौटिकं तेजस्तव सौमित्रेण तेजसा नोपशाम्यति इति भावः ।

शता । [सक्तीधम्] अरे अनङ्गु ! निरपराधराजकुल-
कदन ! महापातकिन् ! अशिष्टविकृतचेष्ट ! बीभत्सकर्मन् !
अपूर्वपापण्ड ! काण्डीर ! काण्डपृष्ठ ! कथमस्यामपि दिशि
प्रगल्भसे ? ननु च रे ! त्वम्मसि किंब्राह्मण एव (ज) ।

अहो ! महान् ब्राह्मणस्याचारः ।

मातुरेव शिरस्छेदो गर्भाणां चापकर्त्तनम् ।

राज्ञां च सवनस्थानां ब्रह्महत्यासमो बधः ॥ १८ ॥

जाम । आः स्वस्तिवाचनिक ! दुष्ट ! दुष्ट ! सामन्तपुरोहि-
त ! अपिच रे ! अहल्यायाः पुत्र ! अहं तव काण्डपृष्ठः ? (झ) ।

शता । आः दुष्ट दुर्मुख भृगुप्रसवपांशन ! (ञ) ।

(ज) अनङ्गु इष ! काण्डीर ! काण्डो बाणोऽस्यास्तीति
काण्डीरः शस्त्रव्यवसायीत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ ब्राह्मणस्य शस्त्रपहणं
महान् दोष इति भावः । काण्डपृष्ठ ! शस्त्राजीव ! सक्तुं पृष्ठतः
कृत्वा यो वै परकुलं व्रजेत् । तेन दुश्चरितेनासौ काण्डपृष्ठ इति
कृत इत्युक्तवचन ! सधर्मत्यागिवित्यर्थः । दिशि आचरे इति यावत्
प्रगल्भसे इत्यपि । किंब्राह्मणः ब्राह्मणापवादः ।

मातुरिति । मातृवर्जन्याः शिरस्छेदः गर्भाणां कुक्षिस्थजन्तूनाम्
अपकर्त्तनं हिंसनं सवनस्थानां यज्ञनिधतानां राज्ञाञ्च बधः ब्रह्मह-
त्यायाः समः दुःखः । एतेन ब्रह्मघाती त्वमिति भावः । अनुदुष्टसम्
॥ १८ ॥

(झ) अस्तीति अस्तीति वचनं प्रयुज्यते इति स्वस्तिवाचनिकः
प्रतिपक्षकावे अस्तीति वचनं प्रयुज्यते इति नियमेन सर्वदा प्रति-
पक्षकावे अस्तीति वचनयोग्य इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ । राजप्रतिपक्षो-
पक्षीवित्यर्थः । सामन्तपुरोहित ! शुद्धराजपुरोधः ! अहल्यायाः
पुत्र ! एतेन मातृव्यभिचारित्वं भङ्गाय ध्वन्यते ।

(ञ) भृगुप्रसवपांशन ! भृगुवंशदूषण !

राजानी गुरवश्चैते महिम्नैव महाक्षमाः ।

क्षमन्तां नाम न त्वेवं शतानन्दः क्षमिष्यते ॥ २० ॥

[इति कमण्डलूदकेनोपसृशति (ट) ।]

वशि । कः कोऽत्र ? भोः ! प्रसाद्यतां प्रसाद्यताम् । अयं
धवित्वनिर्द्भूत इवाग्निः प्रणीतपृषदाज्याभिघारघोरस्तनूनपात्स-
मिध्यमानदारुणब्रह्मवर्चसज्योतिराङ्गिरसः (ठ) ।

शता । [संसंरम्भं शापोदकं गृहीत्वा] भो भोः ! सभा-
सदः ! पश्यन्तु भवन्तः ।

सक्रोधः प्रसभमहं पराभिघाता-

दुद्धूतं द्रुततरमाततायिनं वः ।

उत्पातक्षुभितमरुद्विघट्टमानो

वज्राग्निर्द्रुममिव भस्मसात् करोमि ॥ २१ ॥

राजान इति । राजानः दशरथादयः एते गुरवश्च वशिष्ठविश्वामि-
त्रादय इति भावः महाक्षमाः अतीव क्षमाशीलाः अतएव महिम्नैव
महात्मनेनैव सस्त्रक्षमाशीलत्वरूपमाहात्म्यरक्षणार्थमेवेति भावः क्ष-
मन्तां सहन्तां नाम, शतानन्दस्तु एवम् एते इत्येकर्थः न क्षमिष्यते न
सहिष्यते । अनुद्युवृत्तम् ॥ २० ॥

(ट) उपसृशति आचामति शापप्रदानार्थमिति भावः ।

(ठ) धवित्वेति । धूयते अनेनेति धवित्वं व्यजनं तेन निर्द्भूत इव
प्रक्षलित इव । प्रणीतेति । प्रणीतेन सन्तपूतेन पृषदाज्येन दधिसिक्त-
हनेन अभिघारः आभिसृष्ट्येन हवनं तेन घोरः भृशं प्रदीप्त इति
भावः । तनूनपात् अग्निः तद्वत् समिध्यमानं प्रज्वाल्यमानं दारुणं
भयङ्करं ब्रह्मवर्चसज्योतिः ब्राह्मं तेजः यस्य तथाभूतः ।

सक्रोध इति । सक्रोधः अतएव उत्पाते प्रसवकाले क्षुभितः
प्रदहः मरुद्वि वायुरिव विघट्टमानः विजोभसापाटमानः अहं प्रथमं
बलात् परेषां क्षत्रियाणामिति भावः अभिघातात् मरुद्भूतात् दुद्धूतं

[नेपथ्ये]

प्रसीद भगवन् ! गृहानुपगते प्रशम्यतु दुरासदं तप-
स्तेजः (ङ) ।

श्लाघ्यो गुणैर्द्विजवरश्च निजश्च बन्धु-

स्तस्मिन् गृहानुपगते सदृशं किमेतत् ? ।

विद्वानपि प्रचलितस्तु यदेष मार्गात्

क्षत्रं हि तत्र विजयाय शमं भज त्वम् ॥ २२ ॥

वशि । [शापोदकमपहरन्] वत्स शतानन्द ! यथाह
सम्बन्धी (ढ) महाराजदशरथः । अन्यच्च—

यत् कल्याणं किमपि मनसा तद् वयं वर्त्तयामः

त्वं जावालिप्रभृतिसहितः शान्तिमध्यग्निं कुर्याः ।

उद्धतं प्रचण्डमिति यावत् वः युष्माकं आततायिनं बधोद्यतं, आत-
तायी बधोद्यत इत्यमरः । भार्गवमिति शेषः द्रुततरं अतिशीघ्रं
वज्राग्निः द्रुममिव दृक्षमिव भस्मसात् करोमि । महर्षणीवृत्तं,
त्राशाभिर्मनजरगाः महर्षणीर्यामिति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

(ङ) गृहानु उपगते आगते अतिथाविति २१ ।

श्लाघ्य इति । गुणैः तपोदाक्षिण्यादिभिरिति भावः श्लाघ्यः
प्रशंसनीयः द्विजवरः ब्राह्मणश्रेष्ठश्च निजो बन्धुश्च सापिण्डसम्बन्धादिति
भावः अयमिति शेषः । तस्मिन् भार्गवे इति शेषः गृहानु उपगते
एतत् शापप्रदानमिति भावः सदृशं युक्तं किम् ? नैवेत्यर्थः । यत्तु
एषः विद्वानपि मार्गात् शिष्टाचाररूपादिति भावः प्रचलितः भ्रष्टः,
तत्र क्षत्रं हि क्षत्रमेव विजयाय प्रभवतीति शेषः त्वं शमं शान्तिं भज
प्राप्नुहि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(ढ) सम्बन्धी वैवाहिकः युष्माकमिति शेषः ।

यदिति । यत् कल्याणं सङ्गुलं किमपि अस्मिन् व्यापारे इति
भावः वयं तत् वर्त्तयामः कुर्मः यथा संसङ्गुलं न भवेत् तथा विदध्या

जेतुं जैत्रानथ खलु जपन् सूक्तसामानुवाकान्

अस्मच्छिष्यैः सह स भगवान् वामदेवो गृणातु ॥ २३ ॥

[परिष्वज्य निष्क्रामयति]

जाम । पश्यत वटोः क्षत्रियावष्टव्यस्य गर्जितानि, तत् किमनेन ? भो भोः ! कोसलेश्वरविदेहप्रसादोपजीविनो ब्राह्मणाः ! (ण) सप्तकुलपर्वतद्वीपगोचराश्च सर्वक्षत्रियाः ! वदामः—

तपो वा शस्त्रं वा व्यपदिशति यः कश्चिदिह वः

स दर्पादुद्दामद्विषमसहमानः कलयतु ।

अरामां निःसीरध्वजदशरथीकृत्य जगतीम्

अदमस्तत्कुल्यानपि परशुरामः शमयति ॥ २४ ॥

इत्यर्थः त्वं जावालप्रभृतिभिर्बुनिभिः सहितः सन् अध्यग्निं अग्नि-
मधिकृत्य अग्निसन्निधावित्यर्थः शान्तिं कुर्याः । अथानन्तरं स भग-
वान् वामदेवः अस्माकं शिष्यैः सह जेतुं अमङ्गलं शमयितुमित्यर्थः
जपन् इष्टमन्त्रमिति शेषः जैत्रान् जयानुक्कूलान् सूक्तानि वेदविभाग-
विशेषाः सामानि गानाश्रिता वेदभागाः अनुवाका अपरे ऋग्भागाः
तान् गृणातु पठतु । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥२३॥

(ण) वटोः क्षुद्रब्राह्मणस्य । क्षत्रियावष्टव्यस्य क्षत्रियाश्रितस्य ।
कोसलेश्वरेति कोसलेश्वरस्य दशरथस्य विदेहस्य जनकस्य च प्रसादेन
अनुपह्वेण उपजीवन्तीति तथोक्ताः ।

तपो वेति । इह भूतले वः युष्माकं मध्ये यः कश्चित् तपो
वा शस्त्रं वा व्यपदिशति आश्रित्य अभिमन्यते इत्यर्थः स दर्पात्
तपसः शस्त्रस्य वा अहङ्कारादित्यर्थः उद्दामद्विषं प्रचण्डशत्रुं अपरमिति
शेषः ननु मामिति भावः असहमानः अक्षममाणः सन् कलयतु गर्जतु ।
परशुरामः अरामां रामनून्यां अग्ने निहतारामामित्यर्थः जगतीं
निःसीरध्वजदशरथीकृत्य सीरध्वजो जनकः दशरथस्य नास्ति यस्यां

[नेपथ्ये]

भार्गव ! भार्गव ! अति हि नामावलिप्यसे ? (७) ।

जाम । असूयति नाम्नायमस्मदवलेपाय जनकः संर-
व्यश्च (य) ।

[प्रविश्य] जनकः ।

शत्रुध्वंसात् परिणतिवशाद् गृह्यतन्त्रप्रधाने
नैरन्तर्यादय च परमब्रह्मतत्त्वोपलम्भात् ।
ज्ञात्वां तेजो विजयि सहजं यद् व्यरंसीदिदं तत्
प्रत्युद्भूय त्वरयति पुनः कर्मणे कार्मुकं नः ॥ २५ ॥
जाम । भो जनक !

तथाभूता न तथाभूतां तथाभूतां कृत्वा जनकदशरथभून्धीकृत्येत्यर्थः
अतः प्रः तथापि हृषिकेशमन्मानः सन् तत्कुल्यानपि तयोर्विश्वानपि
शमयति नाशयति । अग्रे रामं ततो जनकं दशरथश्च ततः तयो-
र्विश्वानपि संहारामीति निष्कर्षः । शिखरिणीहस्तम् ॥ १४ ॥

(त) अवलिप्यसे ? दृष्यसि ? ।

(य) असूयति दूषयति विद्वेष्टीत्यर्थः । अस्मदवलेपाय अस्माकं
अवलेपाय समुद्भूत्यै । संरव्यः क्रुद्धः ।

शत्रुध्वंसादिति । शत्रूणां ध्वंसात् अभावादित्यर्थः परिणतिवशात्
वाङ्मयवशात् गृह्यतन्त्रप्रधाने गार्हस्थ्योचितप्रधानकर्मणि यागादिरूपे
इति भावः नैरन्तर्यात् सातत्यात् निरन्तरतत्तदुद्गृह्यन्मविहितकार्य-
कलापेषु व्याघृतत्वादिति यावत् परमं ब्रह्म तस्य तत्त्वं स्वरूपं तस्य
उपलम्भात् अवबोधाच्च सहजं स्वाभाविकं विजयि जैत्रं यत् ज्ञात्वां
तेजः समेति शेषः व्यरंसीत् उपशान्तमित्यर्थः तदिदं पुनः प्रत्युद्भूय
प्रदीप्य नः अस्माकं कार्मुकं घतुः कर्मणे शत्रुजयरूपायेति भावः त्वर-
यति नियोजयतीति यावत् । मन्दास्मान्नाहस्तम् ॥ २५ ॥

त्वं ब्रह्मण्यः किल परिणतश्चासि धर्मेण युक्त-
स्त्वां वेदान्तेष्वचरमकृषिः सूर्यशिष्यः शशास ।

इत्याचारादसि यदि मया प्रश्नयेणोपजुष्ट-
स्तत् किं रोषादविदितभयं कर्कशानि ब्रवीषि ? ॥ २६ ॥

जन । अन्त्रभेदनं क्रियते प्रश्नयस्येति । शृणुत भोः सभा-
सदः ! (द) ।

भृगोर्वंशे जातस्तपसि च किलायं स्थित इति
द्विषत्यप्यस्माभिश्चिरमिह तितित्तैव हि कृता ।

यदा भूयोभूयस्तृणवदवधूनोत्यनिभृत-
स्तदा विप्रेऽप्यस्मिन् नमतु धनुरन्यास्ति न गतिः ॥ २७ ॥

त्वमिति । त्वं ब्रह्मण्यः ब्रह्मनिष्ठः किलेति प्रसिद्धौ परिणतः
दृष्टः धर्मेण युक्तः धार्मिकश्चासि अचरमः नास्ति अचरमो यस्मात् स
पुराणः इत्यर्थः कृषिः सूर्यशिष्यः याज्ञवल्क्यः वेदान्तेषु उपनिषद्सु
त्वां शशास शिक्षितवानित्यर्थः । इतीत्यं आचारात् सद्व्यवहारात्
यदि मया प्रश्नयेण विनयेन उपजुष्टः सेवितः असि तत् तदा रोषात्
क्रोधात् अविदितभयं अज्ञातमद्वयमित्यर्थः यथा तथा किं कथं कर्क-
शानि कटूनि ब्रवीषि ? कथयसि ? मन्दाक्रान्तादृत्तम् ॥ २६ ॥

(द) अन्त्रभेदनं अन्त्राणां हृदयान्तर्गतधमनोपिषेपाणां भेदनं
विदारणं क्रियते असह्यवचसेति भावः । प्रश्नयः विनयः ।

भृगोरिति । अयं भृगोः सहर्षेरिति भावः वंशे जातः तपसि
च स्थितः निरतः किलेति प्रसिद्धौ इति हेतोः द्विषत्यपि विद्वेषं
कुर्वत्यपि इह भार्गवे अस्माभिः चिरं तितित्तैव अस्मैव हि निश्चयेन
कृता । यदा अनिभृतः अपलः अयं भूयोभूयः पुनःपुनः तृणवत्
अवधूनोति अवधमन्यते अस्मानिति शेषः तदा विप्रेऽपि अस्मिन् धनुः
नमस्तु, यतः अन्या गतिः उपायः न अस्ति । शिखरणीदृत्तम् ॥ २७ ॥

जाम । [सरोषहासाक्षेपम्] (ध) किमात्य भोः ! किमात्य ?
धनुरिति आश्चर्यम् !

क्षत्रालोकक्षुभितहुतमुक्प्रस्फुलिङ्गाद्दृष्ट्वा
हायं पश्यन्नपि रिपुशिरःशाणशातं कुठारम् ।
दत्तोत्सेकः प्रलपति मया याज्ञवल्क्यानुरोधा-
न्मिथ्याध्मातः किमपि जरसा जर्जरः क्षत्रवन्धुः ॥ २८ ॥
जन । [सावेगम्] किमत्र बहुना—

ज्याजिह्वया वलयितोत्कटकोटिदंष्ट्रम्
उद्गारिघोरघनघर्घरघोषमेतत् ।
ग्रामप्रसक्तहसदन्तकवक्तयन्त्र-
जृम्भाविडम्बिविकटोदरमस्तु चापम् ॥ २९ ॥
[इति धनुरारोपयति]

(ध) सरोषहासाक्षेपं सक्तोषहासावलेपम् ।

क्षत्रेति । याज्ञवल्क्यानुरोधात् याज्ञवल्क्यस्य शिष्योऽयमिति
गौरवादिति भावः मया दत्तः उत्सेकः गर्वो यस्यै तथार्थः । संभवेण
मानित इति यावत् मिथ्याध्मातः वृथा गर्जितः । जरसा वाङ्मनेन
जर्जरः हतकुक्षिरिति भावः अयं क्षत्रवन्धुः क्षत्रियः हा इति खेदे
क्षत्राणां आलोकेन दर्शनमात्रेणेत्यर्थः क्षुभिताः प्रस्फुरिताः क्षतभुजः
अग्नेः प्रस्फुलिङ्गाः कणाः अद्भुताः उद्गैर्हासा इव यस्य तादृशं
रिपूणां शत्रूणां शिरांश्चैव शाणाः शाणयन्त्राणि तेषु शातं शाणितं
अनवरतशत्रुशिरश्छेदनेन तीक्ष्णीकृतमिति भावः कुठारं पश्यन्नपि
किमपि प्रलपति अनर्थकं व्यत्युलक्षणमिति भावः वक्तव्यार्थः ।
मन्दाक्रान्तादृष्टम् ॥ २८ ॥

ज्याजिह्वेति । एतत् चापं धनुः ज्या जिह्वेति तया वलयिते
वेष्टिते उत्कटे कोटी दंष्ट्रे इव यस्य तथोक्तं उद्गारिणः उद्गैर्गर्जतः
घोरस्य भोषणस्य घनस्यैव मेघस्यैव घर्घरः दारुणः घोषः निखनः यस्य

[नेपथ्ये]

विरम नरपते ! कथं द्विजेऽस्मिन्

अविरतयज्ञवितीर्णगोसहस्रः ।

तव पलितनिरन्तरः पृषत्कं

स्पृशति पुराणधनुर्धरस्य पाणिः ? ॥ ३० ॥

जन । सखे महाराज दशरथ !

अस्मानधिच्छिपतु नाम न किञ्चिदेतत्

कस्य द्विजे परुषवादिनि चित्तभेदः ? ।

वत्सस्य मङ्गलविरुद्धमयं तु पापः

कर्णं रटन् कटु कथं नु वटुर्विषह्यः ? ॥ ३१ ॥

तथाभूतं अतएव यासि जगत्कवलेने प्रसक्तस्य प्रवृत्तस्य हसतः अन्त-
कस्य यमस्य वक्त्रं वदनमेव दन्तं तस्य जृम्भा व्यादानं तदुविडम्बि
तदनुकारि विकटं उदरं यस्य तथाविधं अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं
दत्तम् ॥ २६ ॥

विरमेति । हे नरपते ! विरम निवर्त्तस्व, अविरतेषु अवि-
श्रान्तेषु यज्ञेषु वितीर्थं दत्तं गवां सहस्रं येन तादृशः पुराणधनु-
र्धरस्य तव पलितेन जराजनितेन मांससंकोचादिना निरन्तरः निरव-
काशः अक्षम इति भावः पाणिः कथं अस्मिन् द्विजे निमित्तार्थे सप्रसी
अस्य द्विजस्य निमित्तमित्यर्थः पृषत्कं शरं स्पृशति ? अयुक्तमेत-
दिति भावः । पुष्पिताद्यादृत्तं, अयुजि न युगरेफतो यकारो युजि तु
नजौ जरगाश्च पुष्पिताद्येति तल्लक्षणात् ॥ ३० ॥

अस्मानिति । अस्मान् अधिच्छिपतु तिरस्करोतु नाम अयमिव
शेषः, एतत् अस्मदधिच्छेपयं न किञ्चित् व्यथाकरमिति भावः, द्विजे
ब्राह्मणे परुषवादिनि कटुभाषिणि सति कस्य जनस्य चित्तभेदः ?
मनोभङ्गः स्यादिति शेषः न कस्यापीत्यर्थः । अयन्तु पापः पापात्मा

नाम । आः दुरात्मन् क्षत्रियापसद ! (ए) वटुरित्यधि-
क्षिपसि ?

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ यावद्विशकलितयकृतक्लोमवचोरुहान्व-
स्त्रायुग्रन्यग्रस्थिशुक्रव्यतिकरितजरत्कम्भरादन्तकण्ठः ।

मूर्धच्छेदादुदञ्चलधमनिशिरारक्तहिण्डीरपिण्डः

प्रायः प्राग्भारघोरः पशुमिव परशुः पर्वशस्त्रां शृणातु ॥ ३२ ॥

[प्रविश्यान्तरे] दशरथः । भो भार्गव ! भो भार्गव !

एष वै नरपतिर्यथा स्थितो नः शरीरमपि न स्थितं तथा ।

वटुः ब्राह्मणाधमः वत्सस्य रामस्य मङ्गलविरुद्धममङ्गलं कर्णे रटन्
जन्यन् तु भोः ! कथं विपद्मः क्षन्तव्यः ? वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(न) क्षत्रियापसद ! क्षत्रियाधम !

उत्तिष्ठेति । उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ यकृत् कुलेर्दक्षिणभागस्य मांस-
पिण्डं क्लोम अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जल-
वाहि शिरामूलं तृष्णास्थानं मतं बुधैरित्युक्तञ्चक्षुषं स्थानविशेषः
वचोरुहौ स्तनौ अन्तम् अन्त्यते बध्यते देहोऽनेनेति अन्तम् व्यति-
बन्धने द्रुन् प्रत्ययः । देहबन्धनसाधननाडीभेदः । उदञ्च वैद्यके ।
उक्ताः साङ्गास्त्रयो व्यासाः पुंसामन्त्राणि स्मरिभिः । अर्धव्यासेन
हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्दिशेदिति । स्त्रायुः शरीरस्यो वायु-
वाहिनाडीभेदः अन्त्यः प्रसिद्धः अस्थीनि कङ्कालानि शुक्रं रेतः
एतैः व्यतिकरिता संवलिता जरती जीर्णा कम्भरा स्त्रीरा दन्ताः
कण्ठश्च एते विशकलिताः खण्डिता येन तथाभूतः मूर्ध्नः शिरसः
छेदात् उदञ्चन्ति उदञ्चन्ति गलस्य धमनिशिराभ्यः धमन्यास्थानाडीभ्यः
रक्तान्येव हिण्डीरपिण्डानि फेननिचयाः यस्मात् तथाविधः प्राग्-
भारे अपभागे घोरः तीक्ष्ण इति यावत् परशुः कुटारः पशुमिव त्वां
प्रायः बाहुल्येन पर्वशः पर्वणि पर्वणि खण्ड्य इति भावः शृणातु
क्षन्तु । क्षमरावृत्तम् ॥ ३२ ॥

एष इति । एषः वै नरपतिः जनकः यथा स्थितः यादृश्यो

तत्र वाक्परिभवैः कृतैर्वयं सर्वथैव ननु दुःखमास्महे ॥ ३३ ॥

जाम । ततः किम् ? (प)

दश । ततश्च न क्षम्यते ।

जाम । त्वमप्यपरः प्रभविष्णुरिव मामवस्कन्दयसि ।

चेतयस्व नित्यनिरवग्रहः प्रकृत्यैव रामोऽस्मि जामदग्न्यः ।

क्षत्रियश्च भवान् (फ) ।

दश । अतः खलु नोपेक्ष्यसे (ब) ।

दुर्दान्तानां दमनविधयः क्षत्रियेष्वायतन्ते

दुर्दान्तस्त्वं वयमपि च ते क्षत्रियाः शासितारः ।

भवतीत्यर्थः नः अस्माकं शरीरमपि न तथा स्थितं तथा न भवती-
त्यर्थः । स्वशरीरादपि अयं राजा अस्माकं प्रियतर इति भावः ।
तत्र नरपतौ कृतैः वाचा परिभवैः कटुवाक्यप्रयोगैरिति यावत् वयं
सर्वथैव सर्वैः प्रकारैरेव दुःखम् अस्माहे ननु दुःखिता भवाम एवेत्यर्थः ।
रणोद्धताहृतं, रात् परैर्नरैर्लगैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥ ३३ ॥

(प) ततः किम् ? ततः युष्माकं दुःखावस्थानात् किं भवतीति
शेषः ।

(फ) प्रभविष्णुरिव प्रभुरिव । अवस्कन्दयसि भोषयसि ।
चेतयस्व चेतनां लभस्व बुध्यसेति भावः । नित्यनिरवग्रहः निरन्तर-
निरङ्कुश इति यावत् । क्षत्रियश्च भवान् बध्य एव भवानिति
भावः ।

(ब) अतः खलु अस्मादेव कारणादित्यर्थः नित्यनिरवग्रहत्वादिति
यावत् । न उपेक्ष्यसे न क्षम्यसे । न त्वां प्रति क्षमा उचितेति
भावः ।

दुर्दान्तानामिति । क्षत्रियेषु दुर्दान्तानां दुर्दत्तानां दमनविधयः
शासनविधानानि आयतन्ते आयत्तास्मिन्नीत्यर्थः, त्वं दुर्दान्तः

सद्यः शान्तो भव किमपरं दम्यसे सोऽधुनैव
 क्व ब्रह्माणः प्रशमनपराः ? क्षत्रधार्थ्यं क्व चास्त्रम् ? ॥ ३४ ॥
 जाम । [विहस्य] चिरस्य खलु कालस्य जामदग्न्यः
 सनाथो वर्त्तते यस्य यूयं क्षत्रिया राजानो विनेतारः (भ) ।
 दश । अरे ! किमत्र काचिद् भ्रान्तिः ?
 अज्ञो वा यदि वा विपर्ययगतो ज्ञानेऽथ सन्देहभट्ट
 दृष्टादृष्टविरोधि कर्म कुरुते यस्तस्य गोप्ता गुरुः ।
 निःसन्देहविपर्यये सति पुनर्ज्ञाने विरुद्धक्रियं
 राजा चेत् पुरुषं न शास्ति तदयं प्राप्तः प्रजाविप्लवः ॥ ३५ ॥

दुर्गतः । वयमपि ते प्रसिद्धाः तव च शासितारः दण्डयितारः ।
 अतः सद्यः साम्प्रतं शान्तो भव, अपरं किं वक्तव्यमिति शेषः । स त्वं
 दुराचार इति भावः अधुनैव सद्य एवेत्यर्थः दम्यसे दण्डयसे, प्रशमनं
 परं प्रधानं येषां ते शान्तस्वभावा इत्यर्थः ब्रह्माणः विप्राः कः ?
 क्षत्रैः धार्थ्यं याज्ञम् अस्त्यञ्च कः ? ब्राह्मणानामस्त्यग्रहणं नैव कचिद्
 दृश्यते, तदस्त्वं त्यजेति भावः । सन्दाक्रान्तादृक्तम् ॥ ३४ ॥

(भ) सनाथः सस्वामिकः शासितप्रभुपरः । इति यावत् ।
 विनेतारः शासितारः ।

अज्ञो वेति । अज्ञो ज्ञानजडो विपर्ययं वैपरीत्यं गतः प्राप्तः
 कुपथप्रवृत्त इति भावः अथवा ज्ञाने सन्देहभट्ट इदं युक्तमिदं वा
 अयुक्तमिति विवेकरहित इत्यर्थः जनः यदि दृष्टादृष्टविरोधि दृष्ट
 लौकिकम् अदृष्टं पारलौकिकं तयोर्विरुद्धं कर्म कुरुते आचरति तद्
 तस्य यः गुरुः उपदेष्टा सत्पथप्रदर्शक इति भावः स एव गोप्त
 रक्षिता विनेता प्रभुरिति भावः निःसन्देहः निश्चितः विपर्यय
 अन्यथाचरणं तस्मिन् पुनः किन्तु ज्ञाने सति विरुद्धा क्रिया यस्य
 तादृशम् अपथचारिणमित्यर्थः स ज्ञानकृतपापमिति भावः पुरु
 राजा चेत् यदि न शास्ति न दण्डयति तत् तदा अयं प्रजानां

विश्वा । युक्तमाह भोः । महाराजः ।

अनुत्पन्नं ज्ञानं यदि च सन्देहविधुरं

विपर्यस्तं वा स्यात् परिचर वशिष्ठस्य चरणौ ।

ध्रुवं ज्ञाने दोषः कथमपरथा दुर्व्यवहृति-

विशुद्धौ चेत् पापं चरसि न सहन्ते नृपतयः ॥३६॥

जाम । धर्मे ब्रह्मणि कार्मुके च भगवानीशो हि मे शासिता

सर्वक्षत्रनिवर्हणस्य विनयं कुर्युः कथं क्षत्रियाः ? ।

सम्बन्धस्तु वशिष्ठमित्रविषये मान्यो जरायां न तु

स्पर्धायामधिकः समस्य तपसा ज्ञानेन चान्योऽस्ति मे ॥३७॥

पितृवः विश्वकुलत्वं प्राप्तः उपस्थितः स्वादिति शेषः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

अनुत्पन्नमिति । यदि ज्ञानम् अनुत्पन्नं न जातमित्यर्थः
सन्देहविधुरञ्च किं कर्त्तव्यं किमकर्त्तव्यमित्येवं सन्देहाकुलञ्च, वा
विपर्यस्तं विरुद्धतया परिणतं स्यात् तदा वशिष्ठस्य चरणौ परि-
चर सेवस्व येन ते परमार्थज्ञानं भवेदिति भावः । ध्रुवं मन्ये
ज्ञाने विषये शङ्कः त्वुटिः तवेति शेषः, अपरथा अन्यथा कथं दुर्व्यव-
हृतिः दूषितो व्यवहारः तवेति शेषः चेत् यदि विशुद्धौ सत्यां
ज्ञानस्येति शेषः पापं चरसि करोषि, तदा नृपतयः न सहन्ते ज्ञान-
क्षतपापकर्माणं त्वामिति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

धर्मे इति । भगवान् शिवः धर्मे ब्रह्मणि वेदे कार्मुके धनु-
र्वेदे च मे मम शासिता हि विनेता एव । क्षत्रियाः सर्वेषां
क्षत्राणां निवर्हणस्य संहारकस्य मे इति शेषः कथं विनयं दण्डं
कुर्युः ? न कथमपीत्यर्थः । वशिष्ठमित्रविषये वशिष्ठरूपप्रेमव्यक्तौ
सम्बन्धस्तु जरायां वार्द्धके सति मान्यः वृद्धोऽयं वशिष्ठ इति मया
मान्यते इति भावः । तपसा ज्ञानेन च स्पर्धायाम् अधिकः महान्
समस्य तत्त्वस्य मे मम मत्त इत्यर्थः सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । अन्यः अपरः
न तु अस्ति नैव विद्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

वशि । भृगुप्रसवात् पराजय इति प्रियं नः । किञ्च खलु (म) ।

अस्माभिरेव पाल्यस्य प्रशस्तत्वात् प्रियस्य नः ।

अस्मद्गृहे पुराणस्य पश्चाचारस्य विप्लवम् ॥ ३८ ॥

जनकदशरथविश्वामित्राः । अनर्थ ! निर्मर्याद (य) !

जगत् सनातनगुरौ वशिष्ठेऽपि निरङ्कुशः ।

व्यालहिप इवास्माभिरतिक्रम्यैव दस्यसे ॥ ३९ ॥

जाम । एवमवधूतोऽस्मि (र) ।

अन्तर्धैर्यभरेण वृद्धवचनात् सम्पिण्ड्य पिण्डीकृतो

हृन्मर्माश्रितशल्यवत् परिदहन् मन्युस्त्रिरं यः स्थितः ।

(म) भृगुप्रसवात् भृगुसन्तानात् भृगोरात्मनश्च ब्रह्मपुत्रत्वात्
अन्योन्यभ्रातृभावः, तस्य भृगोः सन्तानस्य स्वसन्तानतुल्यत्वात् स्वसन्तानेन च पराजयस्य सर्वैरेवेष्टत्वाच्च । तथाचोक्तं, सर्वतो जयमश्निष्येत्
पुत्रादेकं पराजयमिति भावः ।

अस्माभिरिति । अस्माभिरेव पाल्यस्य रक्षणीयस्य प्रशस्तत्वात्
शुभत्वात् नः अस्माकं प्रियस्य पुराणस्य चिरन्तनस्य आचारस्य शिष्ट-
व्यवहारस्य अस्माकं गृहे एव विप्लवं विपर्ययं पश्य अवलोकय ।
अनुदुवृत्तम् ॥ ३८ ॥

(य) निर्मर्याद ! अशिष्टाचारिन् ! इत्यर्थः ।

जगदिति । जगतां सनातनगुरुः चिरन्तनगुरुः तस्मिन् वशि-
ष्ठेऽपि निरङ्कुशः अविनीत इति भावः अङ्कुशो हस्तिशालनाथं
वक्रापास्त्रभेदः नास्ति अङ्कुशो यस्य तथोक्तः अङ्कुशप्रहारेणापि दुर्दम-
स्येत्यर्थः व्यालहिप इव दुष्टकरीव अस्माभिः अतिक्रम्यैव ब्राह्मणोऽवध्य
इति क्रममविगणय्यैवेत्यर्थः दस्यसे दण्ड्यसे । अनुदुवृत्तम् ॥ ३९ ॥

(र) अवधूतः तिरस्कृतः ।

अनरिति । धैर्यस्य धीरभावस्य भरेण अतिरेकेण उद्भानां
पूर्वपुरुषाणां अवनादीनां वचनात् सम्पिण्ड्य सङ्कोच्य पिण्डीकृतः

स्फूर्जत्येव स एष सम्प्रति मम न्यकारभिन्नस्थितेः

कल्पापायमरुत्प्रकीर्णपयसः सिन्धोरिवीर्वानलः ॥४०॥

दिष्ट्या । विकारः प्राप्तोऽयं ज्वलति परशुमन्युरिव मे

पृथिव्यां राजानो दशरथबले सन्ध्युपहिताः ।

पुनर्द्विंशोऽपि प्रकुपितकृतान्तोत्सवकर-

श्चिरात् क्षत्रस्यास्तु प्रलय इव घोरः परिमरः ॥४१॥

वशि । कष्टं, भोः कष्टम् !—

कामं हि नः स्वजन एष तथापि दर्पाद्

घोरं व्यवस्यति कथं नु भवेद्वध्यः ? ।

घनोक्तः हृन्मम हृदयरूपं कर्मस्थानम् व्याश्रितं प्रविष्टं शब्दम्
अस्तमेदः तद्वत् अन्तः परिदहन् दग्धोक्तिं यो मन्युः कोपः
क्षत्रियेष्विति भावः चिरं स्थितः, स एषः न्यकारेण अविज्ञेयः
मित्रा स्थितिः सत्यादा वक्ष्ये तथाभूतस्य मम कल्पापाये युगान्त
मरुता वायुना प्रकीर्णानि विजिह्वानि पयसि जहानि चक्षु
ताडयत्य सिन्धोः सङ्घस्य श्रीवर्निव इव वाङ्मवान्निरा सञ्चि
स्फूर्जति विस्फुरति एव । उपमालङ्कारः । शार्दूलविकीर्णितं
वृत्तम् ॥ ४० ॥

विकार इति । दिष्ट्या भाग्येन । अयं विकारः मन्युप्रकाशव-
सर इति भावः प्राप्तः उपस्थितः, मे मम मन्युरिव क्रोध इव परशुः
ज्वलति दीप्यते । पृथिव्यां राजानः पृथिवीस्थिताः सर्वे नृपतय
इति यावत् दशरथस्य बले सैन्ये उपहिता उपनीताः सन्ति, अतः
पुनः प्रकुपितस्य कृतान्तस्य यमस्य उत्सवकरः आनन्दवर्द्धनः प्रलय
इव चिरात् दीर्घकालात् परमिति यावत् क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः द्विंशः
द्वाविंशतिपूरणः घोरः दाहणः परिमरः विध्वंसः अस्तु भवतु ।
शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४१ ॥

काममिति । एषः भार्गवः नः अस्माकं कामम् अतिशयेन स्वजनः
हि सपिण्ड एव, तथापि दर्पात् अहङ्कारात् घोरं दाहणं व्यवस्यति

सन्दूषितेन च मया मुहुरोक्षितर्क्षेद

दत्तस्य भर्गवशिरोदुरितं हि तत् स्यात् ॥४२॥

विश्वा । अत्रह्यवर्चसमिव अभसि अशस्त्रसामर्थ्यम् अने
जामदग्न्य ! मन्यसे ? (ल) ।

ब्रह्मचरसमाजमाक्षिपसि भद्रे च घोराशयः

तेनातिक्रमणेन दुःखयसि नः पाण्योऽसि सम्बन्धतः ।

अन्तस्त्वां प्रति कोपनस्य तरलः शपोदकं दक्षिणः

प्राक्संस्कारवशेन चापमितरः पाणिर्ममान्विष्यति ॥४३॥

आचरति, कथं केन प्रकारेण अवध्यः भवेत् ? अवध्य एव भवेदित्यर्थः
अस्य अवध्यत्वे हेतुर्न दृश्यते इति भावः । मया मुहुः पुनःपुनः
सन्दूषितेन कोपितेनेति यावत् ईक्षितं दृष्टं चेत् मम कोपदृष्टिरस्मिन्
यदि स्फूर्तिर्यथैः तत् तदा वत्सस्य भर्गवशिरोरस्येति शेषः दुरितं
हि दुरितमेव असन्नसमेत्यर्थः स्यात् भवेत् । वसन्ति त्वत्कं दत्तम्
॥ ४२ ॥

(ल) अत्रह्यवर्चसमिवेति । अभसि जले अशस्त्रसामर्थ्यं यस्मात्ता-
मसामर्थ्यम् अप्रभावम् अत्रह्यवर्चसमिव ब्रह्मतेजोराहित्यमिव मन्यसे
बुध्यसे । अयं भावः वशिष्ठदीनां ब्रह्मवर्चसं शतोऽधिकं नास्ति,
अत्रियाणाञ्च जलरूपे मयि अस्त्राणां प्रयोगो निष्फल इति मत्वा
दृष्यसीति भावः ।

ब्रह्मेति । ब्रह्मणां अत्राणाञ्च समाजम् आक्षिपसि तिरस्करोषि,
मम वत्से राक्षे च घोरः दारुणः आशयः यस्य तथाभूतस्य असीति
शेषः । तेन अतिक्रमणेन अत्याचारेण नः अस्मान् दुःखयसि,
किन्तु सम्बन्धतः आग्नेयपुत्रत्वरूपादिति भावः पाण्यः रक्षणीयः
असि असेति शेषः । अतः तां प्रति अतः कोपनस्य मम दक्षिणः
पाणिः तरलः सत्वरः सन् शपोदकम् अभिसन्धातवारि इतरः
बाणः पाणिः प्राक्संस्कारवशेन पूर्वोभ्यासगुणेन चापं धत्तुः अन्विष्यति
असुसन्धाति । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ॥ ४३ ॥

जाम । ननु भोः कौशिक !

त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्त्तमानो

यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्याः ।

उग्रेण भोस्तव तपस्तपसा दहामि

पक्षान्तरे तु सदृशं परशुः करोतु ॥ ४४ ॥

[नेपथ्ये]

अयमहं भोः कौशिकान्तेवाप्तो रामः प्रणम्य विज्ञापयामि ।

पौलस्त्यविजयोऽहमकार्त्तवीर्यार्जुनद्विषम् ।

जेतारं कार्त्तिकेयस्य विजयेयं नमोऽस्तु वः ॥ ४५ ॥

दश । प्राप्तो रामभद्रः । कथं नु नामैतत् ? (व) ।

जन । हन्त ! भोः ! प्रशस्तमभ्यनुजानीत (श) विजयतं

रामभद्रः ।

त्यमिति । यदि त्वं ब्रह्मवर्चसधरः वर्त्तमानः अस्मि ब्रह्मण्यं
प्राप्नोषीत्यर्थः यदा स्वजातिसमयेन अस्मिन्नियमेत्यर्थः धनुर्धरः स्याः
भवे, तदा भोः कौशिक ! उग्रेण कठोरेण तपसा तव तपः
दहामि भस्मत् करोमि ब्रह्मण्यं ध्वंशयामीति भावः । पक्षा-
न्तरे तु स्वजातिधर्मग्रहणे तु सति परशुः ममेति शेषः सदृशं युक्तं
तव दण्डमिति भावः करोतु । परशुप्रहारेण ते शिरः क्लान्नीति
भावः । दसन्तिलकं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

पौलस्त्येति । पौलस्त्यस्य रावणस्य विजयेन उद्दामः ससृङ्गतः
यः कार्त्तवीर्यार्जुनः तस्य द्विषं हन्तारं कार्त्तिकेयस्य जेतारं भार्गव-
मिति शेषः विजयेयं वः युष्मभ्यं नमः अस्तु । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ४५ ॥

(व) कथं नु नामैतत् ? एतत् रामस्य भार्गवं प्रति ससृङ्गानमिति
भावः कथं नाम सन्नायनायां भवेत् ? अस्मन्भवमेतदिति भावः ।

(श) प्रशस्तं सुमङ्गलम् ।

अयं विनेता दृप्तानामिष वीरो जगत्पतिः ।

अयं वशिष्ठवीरेयाः सर्वे प्रतिभुवोऽत्र वः ॥ ४६ ॥

दृश । नन्वद्यैव प्रथितयशसामूढरक्षाव्रतानां

याज्यानां नो गुणवति गृहे रामभद्रस्तु जातः ।

ज्ञानज्योतिःपरिगतभवद्भूतभव्याः प्रभावं

ददु ब्रह्माणः कमपि शिशुकेऽप्यत्र संवेदयन्ते ॥ ४७ ॥

जाम । एहि मन्ये राजपुत्र ! जामदग्न्यं विजेथसे ।

[सस्मितम्] न हि विजेथसे । दुर्दमो हि रेणुकानन्दनः

स्वदन्तकः (घ) । तथाहि सम्प्रति—

तत्तत्तत्रियकण्ठकन्दरसरत्नीलालनिर्वापितो-

शीमीभूतशिखाकरालहृतभुम्भाङ्गारिभिर्भार्गवैः ।

अयमिति । अयं रामः दृप्तानां दुर्वृत्तानां विनेता दृशयितः ।
दृशः वीरो रामः जगतां पतिः । वशिष्ठः धौरेयः धुरन्वरः अयमपी-
तेषां तथाविधाः सर्वे वयम् अत्र विषये यः युष्माकं प्रतिभुवः प्रत्यय-
स्थानानि तिष्ठाम इति शेषः ॥ ४६ ॥

नन्विति । यत् यतः ज्ञानज्योतिषा परिगताः ज्ञातानि भवद्-
भूतभव्यानि वर्त्तमानातीतभविष्यरूपाणि कालव्रित्तयानि यैः तथा-
भूताः ब्रह्माणः अत्र शिशुकेऽपि रामे प्रभावं महिमानं संवेदयन्ते
सम्यक् विज्ञापयन्ति अतः प्रथितं यशो येषां तथाभूतानाम् ऊढं
गृहीतं रक्षाव्रतं प्रजापालनधर्मः यैः तथोक्तानां यज्यानां याजनी-
यानां नः अस्माकं गुणवति विशुद्धे गृहे अद्यैव रामभद्रः जातो ननु
उत्पन्न एव । भवतामाशिषा रामः अद्यैव पुनर्जन्म लब्धवानिति
भावः । सन्दाक्रान्ताहृतम् ॥ ४७ ॥

(घ) त्वदन्तकः त्वत्संहारकः ।

कृतेति । ब्रह्मस्तम्बः ब्रह्माण्डम् एव निकुञ्जः वनं दक्षिणं पुञ्जमेव
घनीभूतं वनेन अरितेन अयं घोषेण घटुष्टङ्करेण घोरं भोषणं एतद् मे

एतद् घञ्जरकालरुद्रकवलव्यापारमभ्यस्यतु

ब्रह्मस्तम्बनिकुञ्जपुञ्जितघनज्याघोषवीरं धनुः ॥ ४८ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति बञ्चरो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

[नेपथ्ये]

भो भो वैमानिकाः ! प्रवर्त्यन्तां प्रवर्त्यन्तां मङ्गलानि (क) ।

कुशाश्वान्तेवासी जयति भगवान् कौशिकमुनिः

सहस्रांशोर्वशी जगति जयति चत्रमधुना ।

धनुः कृत्ताः क्षिप्त्वा जलियकण्ठा एव कन्दराः गुहाः तेभ्यः सरद्भिः
गर्जद्भिः कीलालैः रुधिरैः निर्वापितः सन् उद्दीप्तीभूताभिः प्रज्वलि-
ताभिः शिखाभिः त्वालाभिः करालः व्याघ्रः यो हतभुक् अग्निः
तस्य भङ्गारो विद्यते येषु तैः मार्गणैः शरैः घञ्जरस्य जगद्भञ्जकस्य
कालरुद्रस्य संहारिरुद्रस्य कवलव्यापारं व्यासव्यापारम् अभ्यस्यतु ।
शादृलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

इति वि, ण, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर-

भट्टाचार्येण विरचिता महावीरचरितनाटकस्य

तृतीयाङ्कव्याख्या समाप्ता ।

(क) वैमानिकाः विमानेन देवयानेन चरन्तीति वैमानिकाः
खञ्जरा इत्यर्थः तत्सम्बद्धौ । प्रवर्त्यन्तां प्रसूयन्ताम् ।

कथञ्चेति । कुशाश्वस्य महासुनिविशेषस्य अन्तेवासी शिष्यः
भगवान् कौशिकमुनिः क्षिप्त्वा मित्तः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । चत्रमधुना

विनेता क्षत्रार्जगदभयदानव्रतधरः

शरण्यो लोकानां दिनकरकुलेन्दुर्विजयते ॥ १ ॥

[ततः प्रविशतः संभ्रान्तौ विमानेन शूर्पणखामाख्यवन्तौ]

माख्य । वत्से ! दृष्टस्त्वया दिवौकसामेकायनीभावः यदि-
न्द्रादयः स्वतो वन्दित्वमुपगताः (ख) ।

शूर्प । णहि तुह्येहिं णिरुविदं विसंबदइ । संपदं च
उक्कम्पिदह्मि । ता किं एत्थ करणिज्जं (ग) ।

माख्य । यासौ राज्ञा दशरथेन प्राक्प्रतिश्रुतवरद्वया राज्ञी
भरतमाता कैकेयी तस्या मन्यरा नाम परिचारिका दशरथस्य
वार्ताहारिणी मिथिलामयीध्यायाः संप्रेषिता मिथिलोपकण्ठे

सहस्रांशोः सूर्यस्य वंशे क्षत्रं क्षत्रियसन्ततिरित्यर्थः जयति ।
क्षत्राणां क्षत्रियजातीनाम् अरिः शत्रुः भार्गवः तस्य विनेता विजेता
उगतमभयदानमेव द्रुतं तस्य धरः लोकानां शरण्यः रक्षिता आश्रयो
वा दिनकरकुलस्य सूर्यवंशस्य इन्द्रश्चन्द्रः रामचन्द्रः विजयते विशेषेण
कथं प्राप्नोति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १ ॥

(ख) दिवौकसां द्यौरोको येषां ते तेषां देवानामित्यर्थः एकायनी-
भावः ऐकमत्यावलम्बनम् । यत् यतः इन्द्रादयः स्वतः स्वात्मनैवेत्यर्थः
न तु रामातुरोधेनेति भावः वन्दित्वं रामस्य स्तुतिपाठकत्वमिति भावः
उपगताः प्राप्ताः । विमानचारिणां रामाभ्युदयदर्शनेन सकलवपर्वतना-
दिति भावः ।

(ग) न हि युग्राभिर्निरूपितं विसंबदति । स. अतएव उक्कम्पि-
तास्मि । तत् किमत्र करणीयमिति स ।

निरूपितं कवितं विवेकद्वयेति भावः देवानां रामकृत्याभि-
कारितमिति भावः विसंबदति कथं वा भरतीत्यर्थः ।

वर्त्तते इति संप्रत्येव मे निवेदितं चारकैः । तस्यास्त्वया शरीर-
माविश्य एवमेवं च कर्त्तव्यम् (घ) ।

[इति कर्णे कथयति]

शूर्प । किमधस्यो करिस्सदि एब्बं णामे त्ति ? (ङ) ।

माल्य । भिद्येत नो सदृष्टतमिच्छाकुण्डहेषु विशेषतस्ता-
दृशस्य विजिगीषोः (च) ।

शूर्प । तदो किं ? (छ) ।

माल्य । ततोऽनेन योगाचारन्यायेन सुदूरमाकृत्य रक्षसाम्
अन्तिकमुपनीतस्य विन्ध्यकान्तारेषु अदेशज्ञस्य विचरतः सुक-
राणि अवस्कन्दनानि स्युः । विराधदनुकबन्धप्रभृतयो हि दण्ड-
कारण्यसत्त्वेषु तीक्ष्णाश्चरिष्यन्ति । शक्या हि लुप्तप्रभुशक्तेरुत्सा-
हशक्तिच्छन्नाभिः सन्धातुम् । अनिवर्त्तनीयस्य रावणस्य सीता-
स्वीकारग्रहः । स चैवमीषत्कारः सप्रयोजनश्चेति (ज) ।

(घ) प्रागिति प्राक् पूर्वं प्रतिश्रुतं अङ्गीकृतं वरद्वयं यस्यै-
तद्योक्ता । चारकैः गुप्तचरैः ।

(ङ) किमधस्यः करिष्यति एवं नामेति ? सं ।

अधस्यः रामहृतक इति भावः । एवं करिष्यति । पितुरादेशात्
वनं गमिष्यतीति भावः ।

(च) भिद्येत कर्मकर्त्तरि प्रयोगः विचलेत् । सदृष्टतं सुचरितम् ।

(छ) ततः किम् ?

(ज) योगाचारन्यायेन योगं समाधिं आचरतीति योगाचारः
सन्ध्यासंविशेषः बौद्धविशेषो वा तस्य न्यायः नयः रीतिरित्यर्थः जन-
संज्ञकधर्परिहारार्थं सञ्जावनेषु अधिष्ठानरूप इति भावः तेन विन्ध्य-
कान्तारेषु विन्ध्याद्रेर्दुर्गसकाननेषु । अदेशज्ञस्य स्थानानभिज्ञ-
स्येत्यर्थः । अवस्कन्दनानि धर्षणानि । दण्डकारण्यसत्त्वेषु दण्ड-
कारण्येषु ये सत्त्विणः यासिकाः सुनय इत्यर्थः तेषु । तीक्ष्णाः

शूर्प । अहं लक्षणसहाभ्रतणे किं पि पञ्चोन्नय ? (ज) ।
माल्य । वीरोऽस्त्रपारगश्चिन्त्यो यथा रामस्तथैव सः ।

कृद्गदण्डप्रयोगस्तु यथैकस्मिंस्तथा द्वयोः ॥ २ ॥

शूर्प । महं दुदम्बं एव्ब एदं ण जुत्तं वडिभादि । जं च
दुर्गददस्स दासरहिणो सस्सिधानकरणं जं च अणावड्ढवे-
रस्स अप्पडिसमाधेयं इत्थिआवेरं त्ति (झ) ।

हिंसकाः । लुप्रेति । लुप्ता अपनीता प्रभुशक्तिः राजसामर्थ्यं महा-
बलसन्दर्भिरिति यावत् यस्य तथाभूतस्य रामस्येति भावः । उत्-
साहशक्तिः शत्रून् प्रति अभ्युत्थानसामर्थ्यमिति यावत् कृद्गना
खलेन । अभिसम्बाहुं प्रतारयितुम् । अनिवर्त्तनीयः अत्याज-
नीयः । सीतेति । सीतायाः स्त्रीकारे आत्मसात्करणे ग्रहः निर्बन्धः ।
स च निर्बन्धः एवं इत्यस्मभूते सतीत्यर्थः दीप्तकरः सुसम्पाद्य इत्यर्थः ।
सप्रयोजनः प्रयोजनं ददं रत्नभूतस्त्रीलाभ इति भावः तेन सह वर्त्त-
मानः । शत्रुनिपातः तदातुषङ्गिकः स्त्रीरत्नलाभश्चेति भावः ।

(ज) अथ लक्षणसहायत्वे किमपि प्रयोजनम् ? सं ।

प्रयोजनं किमपि अस्ति ?

वीर इति । अस्त्रपारगः वीरो रामः यथा चिन्त्य, स लक्षणः
तथैव चिन्त्य इति शेषः तस्यापि अस्त्रपारगवीरत्वादिति भावः ।
कृद्गना कपटेन दण्डप्रयोगः एकस्मिन् यथा तथा द्वयोरपि । तदेक-
मेव उद्यमेन द्वयोरपि महाशत्रोः शान्तिरिति भावः । अनुदुवृत्तम् ॥२॥

(झ) मम हितयमेव एतत् न युक्तं प्रतिभाति । यच्च दूरस्थि-
तस्य दाशरथेः सस्सिधानकरणं यच्च अनावड्ढवैरस्य अप्रतिसमाधेयं
स्त्रीवैरमिति सं ।

अनावड्ढेति न आवड्ढं न घटितं वैरं येन तथोक्तस्य । अप्र-
तिसमाधेयं प्रतिसमाधातुमशक्यं अन्यसम्बद्धं वैरं सम्यादिना
प्रतिसमाधातुं शक्यते इदत्तु न तथा । प्रक्षयेऽयस्यां शिशुहवे-
र्वासादिति भावः ।

पाल्य । तावत् भूम्यानन्त्यतः प्रत्यातञ्ज एव सानुचर-
सुन्दोपसुन्दपुत्रोपमर्दकस्ताडकारिः कथमनावहवैरः ? अप्रति-
विधिर्यञ्च रामरावणयोरितरथापि वैरम् (ज) । पश्य ।
या यं तस्य जगद् वयन्तु जगतो नित्यं हठादेशिनः ।
सामेवं सति कीदृगप्रियकृता गग्गद्विमुदात्मना ।
कानर्यान् रघुनन्दनो मृमयते ? देवैः पतियो वृतः
तस्माद्दानमपीह नास्ति न भिदा तस्येषवः साधनम् ॥ ३ ॥
न दण्डोऽप्यधिके शत्रौ सप्रकाशः प्रकाशते ।

(ज) भूम्यानन्त्यत इति भूमेरानन्त्यात् अव्यवधानादित्यर्थः ।
प्रत्यासन्न एव सञ्निहित एव । सानुचरेति । अनुचरन्तीति अनुचराः
बलानि तैः सह वर्त्तमानौ सानुचरो सुन्दोपसुन्दपुत्रौ मारीचसुबाहू
तयोरुपमर्दकः विजेता ताडकारिः ताडकानिधनकारी राम इत्यर्थः ।
कथम् अनावहवैरः ? आवहवैर एवेत्यर्थः मारीचादीनामुपमर्दात्
वैरस्य आवहत्वादिति भावः । इतरथापि अन्यथापि स्त्रीहरणं
विनापीति भावः ।

पाल्यमिति । तस्य रामस्य जगत् पाल्यं रक्षणीयम् । वयन्तु
नित्यं सततं हठादेशिनः बलात् पीडनकारिणः जगत इति शेषः ।
एवं सति अप्रियकृता शत्रून् सततं विमुदात्मना प्रतिकूलवर्त्तिना सह
साम सन्धिः कीदृक् ? कथं भविष्यतीति भावः । यः देवैः पतिः
वृतः स रघुनन्दनः कान् अर्यान् धत्तानि मृमयते प्रार्थयते ? न कान-
पीत्यर्थः । देवानामानुकुल्येन तस्माद्यां रामभावस्य धिगतत्वादिति भावः ।
तस्मात् इह रामे दानमपि नास्ति । भिदा भेदश्च न अस्तीति शेषः,
इषवः शराः अस्ताणीत्यर्थः दण्ड इति भावः तस्य रामस्य साधनं
उपशमनोपाय इत्यर्थः । रामदानभेददण्डात्मकवैरोपशमसाधनचतु-
ष्टयेषु सामादयस्तस्मिन् निष्कृताः केवलं दण्ड एव साधनमस्तीति
निष्कर्षः । शार्दूलविश्रीद्धितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

नेति । अधिके प्रबले शत्रौ दण्डोऽपि सप्रकाशः न प्रकाशते